

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

Кафедра загальноправових дисциплін

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО»

Для здобувачів вищої освіти 3 курсу юридичного факультету,
що навчаються на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти

Дніпро – 2019

Конспект лекцій підготував **Степаненко К.В.** – доцент кафедри загальноправових дисциплін юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Конспект лекцій обговорено та схвалено на засіданні кафедри загальноправових дисциплін юридичного факультету
26.06.2019, протокол №20

ТЕМА № 1. ПОНЯТТЯ ТА ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття, система та функції міжнародного права, їх характерні особливості.
2. Джерела міжнародного публічного права.
3. Проблеми сучасного міжнародного публічного права.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. ст. 141. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Про міжнародні договори України від 29.06.2004 // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 50, ст. 540 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>
3. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010

Додаткові рекомендовані джерела

1. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній; за ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
2. Курс международного права: в семи томах / редакционная коллегия: В.Н. Кудрявцев [та ін.]. Т. 1. Москва: Наука, 1989.
3. Курс международного права : учебник / В.Л. Толстых. М.: Волтерс Клувер, 2010. 1056 с.
4. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. М.: 2005. 432 с.
5. Міжнародне право / Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.
6. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М.В. Буроменського. К., 2006. 336 с.
7. Міжнародне публічне право: Підручник. 2-ге вид. / за ред. В.М. Репецького. К., 2012. 437 с.
8. Ehrlich L. Prawo Narodow / L. Ehrlich. Lwow: Naklad i власnosc K.S. Jakubowskiego, 1932. Wydanie drugie. 651 p.
9. International law. Being the collected papers of Hersch Lauterpacht / ed. E. Lauterpacht. Vol. 1. The general works. Cambridge, 1970. 539 p.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою заняття є визначення поняття, системи та функції міжнародного права, їх характерні особливості, джерела міжнародного права, проблеми сучасного міжнародного права.

ВСТУП

Вивчення міжнародного права має давні традиції. Якщо не зважати на ідеологічні упередження, то слід визнати наявність достатньої кількості навчальної літератури з цього предмету. Україна стала більш активним членом міжнародного співтовариства. Більшість її зобов'язань стосується безпосередньо не лише державних органів забезпечення виконання міжнародних угод, а й кожного громадянина окремо. Водночас через ускладнення системи міжнародного права, розширення кола суб'єктів, посилення ролі впливу міжнародної громадської думки, зокрема неурядових міжнародних організацій, на розвиток міжнародного права, зростання ролі механізму міжнародно-правового регулювання в сферах, які ще недавно не були об'єктом міжнародного права, ускладнився сам процес засвоєння міжнародно-правових засад.

Конституція України, прийнята Верховною Радою України від імені українського народу 28 червня 1996 р., закріплює ставлення держави до міжнародного права, чинного в системі міжнародних відносин. У ст. 18 Конституції зазначається, зокрема, що "зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права". В лекції розглядається питання відмінності міжнародного права від національного права.

Проблема співвідношення міжнародного і внутрішнього права належить до однієї з центральних у теорії міжнародного права. Вона здавна привертала увагу юристів різноманітних правових шкіл із багатьох країн. Ідеї природного та римського права, погляди Г. Гроція, І. Канта, Б. Спінози та ін. зумовили значний вплив на виникнення та утвердження теорій співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права, що є актуальним і на цей час.

1. ПОНЯТТЯ, СИСТЕМА ТА ФУНКЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА, ЇХ ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ

Проблема визначення міжнародного права. Характерні риси міжнародно-правової системи в порівнянні з внутрішньодержавною системою права

В сучасному світі вченими запропоновано понад тисячу різноманітних визначень міжнародного права, але їм так і не вдалося дійти згоди навіть з найбільш принципових питань. Для прикладу можна навести дві крайні точки зору в розумінні міжнародного права.

Одна група вчених наполягає на тому, що **міжнародне право** – це система юридичних норм, які створені визнаними і вповноваженими на те суб'єктами міжнародного права і регулюють відносини між ними. Інша вважає, що **міжнародне право** – це сам процес прийняття і втілення в життя владних рішень. Він зводиться до одночасної реалізації трьох завдань: 1) застосування чинних норм міжнародного права; 2) ліквідацію небездоганних минулих правових рішень; 3) встановлення цілей у спільних інтересах суб'єктів і забезпечення їх засобами досягнення.

Для першої групи вчених більш важливою є статика міжнародного права, для другої – динаміка. Розуміння міжнародного права першими більше відповідає природі того права, яке функціонувало від Вестфальського миру 1648 р. і до Другої світової війни. Для нього характерна невелика динаміка змін, безумовне сповідання державного суверенітету, визнання волі та інтересу держави як основного фактора міжнародного правотворення. Після прийняття Статуту ООН міжнародне право розвивається надзвичайно динамічно, що служить підставою для обґрунтування другої позиції.

Отже, як один із варіантів можна сформулювати таке визначення: **міжнародне право** – це система юридичних норм, які регулюють міжнародні відносини з метою забезпечення миру, прав людини, співробітництва, це рішення і правові засоби їх застосування, прийняті повноважними суб'єктами для реалізації спільних інтересів.

Характерні риси міжнародно-правової системи в порівнянні з внутрішньодержавною системою права:

1. Особливий спосіб створення норм: у міжнародному праві – самими суб'єктами права (насамперед державами), у внутрішньодержавному праві – законодавчими, виконавчими, а в деяких правових системах – і судовими органами;

2. Особливі суб'єкти права: в міжнародному праві – держави, міждержавні організації, народи і нації, що борються за незалежність (держави у стані утворення), державоподібні утворення і лише частково і в суттєво обмеженому обсязі фізичні особи; у внутрішньодержавних правових системах – як правило, фізичні та юридичні особи, органи державної влади й місцевого самоврядування, політичні партії, громадські організації, інші соціальні об'єднання;

3. Особливі предмети правового регулювання: в міжнародному праві – відносини між суб'єктами міжнародного права; у внутрішньодержавному праві – відносини між суб'єктами національної системи права, які перебувають у межах юрисдикції конкретної держави;

4. Особливі об'єкти права: в міжнародному праві – міжнародні відносини, які складаються з приводу певних матеріальних і нематеріальних благ; у національному

праві внутрішньодержавні відносини, які складаються з приводу тих самих благ і благ, що перебувають цілком у юрисдикції конкретної держави;

5. Особлива соціальна сутність права: норми міжнародного права мають загальнодемократичний характер, норми внутрішньодержавного права завжди збігаються з сутністю держави правотворця (соціалістичні, буржуазні тощо);

6. Особливий характер побудови системи права: міжнародне право – координаційна система права; внутрішньодержавні системи – субординаційні;

7. Особливі джерела права: в міжнародному праві – міжнародний договір, міжнародний звичай, рішення міжнародних міждержавних організацій і деякі інші; у внутрішньодержавному праві – закони та підзаконні акти;

8. Особливий порядок застосування примусу для дотримання норм міжнародного права: у міжнародному праві примус здійснюється самими суб'єктами права на індивідуальній чи колективній основі, на основі діючих принципів і норм у межах, зазначених чинними міжнародними договорами і звичаями; у внутрішньодержавному праві примус здійснюється тільки державними органами в межах повноважень, окреслених національним правом.

Предмет та об'єкт правового регулювання

На жаль, застосування термінів „предмет міжнародного права” і „об'єкт міжнародного права” ще не визначено, і те, що одні автори називають предметом, інші можуть називати об'єктом, і навпаки. Трапляються випадки, коли ті самі автори в різних публікаціях плутають визначення цих термінів.

Отже під **предметом (об'єктом) міжнародних відносин** розуміють *особливий вид соціальних відносин – міжнародні відносини, що мають міждержавний характер*. Це твердження різні автори формулюють по-своєму, проте різниця полягає тільки в тому, що одні автори не виходять за межі суто державних відносин, а інші – цю сферу розширюють, беручи до уваги відносини не тільки між державами, як основними суб'єктами міжнародного права, але й іншими – державоподібними утвореннями, націями, що борються за незалежність тощо.

Міжнародні відносини, їхній стан і тенденції глибоко впливають на міжнародне право. Було б неправильним стверджувати, що міжнародне право "обслуговує" міжнародні відносини, але безсумнівно враховує інтереси і потреби міжнародного товариства. Розвиток таких інститутів міжнародного права, як морське право, у тому числі право на економічну зону або ресурси континентального шельфу, врешті-решт є розширенням територіального суверенітету прибережної держави, що раніше не уявлялося можливим; розмежування повітряного і космічного просторів і, таким чином, встановлення державного суверенітету на висоту 100-110 км також відповідає новим, зростаючим потребам товариства держав; заміна поняття "родина цивілізованих держав" на поняття "міжнародне товариство" і включення до нього всіх без винятку країн нашої планети – все це відповідь на нові потреби відносин між державами.

Серед об'єктів правового регулювання сучасним міжнародним правом все більшого значення набувають загальнолюдські, або глобальні проблеми. У їх вирішенні заінтересовані всі держави незалежно від їхнього географічного розміщення, політичної, військової або економічної значимості. Всі вони мають брати участь в обговоренні і вирішенні вказаних проблем, у зв'язку з чим в доктрині

формується позиція про необхідність їхньої міжнародно-правової регламентації переважно методом консенсусу – загальної згоди. Практика діяльності держав у вирішенні глобальних проблем має безсумнівні досягнення. Мається на увазі кодифікація морського права, достатньо розроблена регламентація поведінки держав у космосі, додаткова регламентація правового статусу Антарктики з метою охорони цього унікального заповідника, розробка поняття "загальна спадщина людства" та ін.

Система сучасного міжнародного права, його галузі та інститути

Система міжнародного права – це порядок розташування принципів і норм у логічній послідовності або за предметом регулювання.

За своєю структурою сучасне міжнародне право є багаторівневим. Можна говорити про елементарний структурний рівень – структуру норми, компонентну структуру на рівні інституту і галузі міжнародного права. Крім того, слід мати на увазі, що сучасне загальне міжнародне право є ядром нині функціонуючої системи. Існують також регіональні міжнародно-правові комплекси (наприклад європейське право людини, право ЄС, комплекс міжамериканських норм права тощо), які регулюють специфічні міждержавні відносини країн конкретного регіону. Значною є кількість правових норм, які регулюють локальні, партикулярні відносини і які можуть не вписуватись в певний інститут, тощо. Міжнародне право являє собою не тільки багатофункціональну систему, а й структуровану. Звідси випливає, що структурні зв'язки за лінією норма – інститут – галузь – система становлять тільки одну сторону структурованості.

Сучасне практичне міжнародне право в такому спрощеному вигляді майже не функціонує. Нормативний масив міжнародного права структурований у багатьох площинах, зокрема у ієрархії його норм. Коли йдеться про ієрархічну структуру міжнародного права, доцільно виділити **основні принципи міжнародного права як головні провоутворюючі засади цієї системи права**. Поза основними принципами не може функціонувати жоден інститут чи галузь, і навіть система міжнародного права.

В міжнародному праві відіграють основну, часто основоположну роль загальносистемні інститути міжнародного права. **Загальносистемні інститути міжнародного права – це особлива сукупність норм, покликаних забезпечувати стійкість системи права**. У системі міжнародного права вони є тим ядром, навколо якого формуються галузі міжнародного права. До таких інститутів належать інститут міжнародної правосуб'єктності, інститут міжнародної правотворчості, інститут застосування норм міжнародного права, інститут міжнародно-правової відповідальності, інститут відновлення порушених правовідносин (інститут розв'язання міжнародних суперечностей) та ін.

Галузь міжнародного права – це комплекс однорідних норм певного функціонального призначення. У системі міжнародного права розрізняють основні, профільні, традиційні і комплексні галузі.

Практичною доцільністю керуються науковці, коли впроваджують поняття профільної галузі – це всеосяжний масив норм регулювання конкретного виду міжнародних відносин. Наприклад, у міждержавних відносинах з освоєння космічного простору задіяно норми права міжнародних договорів, права

міжнародних організацій, права зовнішніх відносин та ін. Але профільною галуззю в цій сфері виступає міжнародне космічне право. Профільним для міжнародних морських зносин є міжнародне морське право, для співробітництва у сфері повітряних сполучень – міжнародне повітряне право, в дипломатично-консульських відносинах – право зовнішніх відносин, у діяльності міждержавних організацій – право міжнародних організацій та ін.

Під традиційними галузями часто мають на увазі ті галузі які склалися ще в так званому класичному («старому») міжнародному праві: дипломатичне право, право міжнародних договорів, міжнародне морське право тощо.

Для, комплексних галузей міжнародного права характерне інтегральне, «міжгалузеве» регулювання складноструктурованих міжнародних відносин. Комплексні галузі є особливими асоціаціями норм права, які можуть функціонувати у сфері суміжних об'єктів правового регулювання.

Структурними компонентами галузей міжнародного права є інститути права. Як особливий відокремлений комплекс (сукупність) норм міжнародного права інститут регулює певний вид (підвид) міжнародних відносин відповідної галузі права. Іноді інститути регулюють міжгалузеву сферу відносин. У такому разі вони не є складовими певної галузі і функціонують як міжгалузеві, прикордонні інститути.

Елементарний поділ системи міжнародного права здійснюється на рівні норми права. Норми міжнародного права – це загальнообов'язкові, формально визначні правила діяльності суб'єктів міжнародного права, що встановлюють для них права та обов'язки, реалізація яких забезпечується юридичним механізмом.

Залежно від юридичної сили, функцій у механізмі міжнародно-правового регулювання, сфери дії, змісту та місця в системі права, особливостей зв'язку з конкретною ситуацією чи суб'єктами, їх поділяють на імперативні (норма, відхилення від якої неприпустиме і яку може бути змінено тільки такою ж наступною нормою; як правило, однозначно формулює права та обов'язки); диспозитивні (допускають відхилення від неї за взаємною згодою сторін, яких вона стосується, і якщо таке відхилення не зачіпає прав і законних інтересів третьої сторони); матеріальні (що регулюють конкретні відносини між суб'єктами права); процесуальні (що регулюють сам процес створення і застосування міжнародного права); універсальні (норми загального міжнародного права); регіональні (характерні для певного регіону); партикулярні (норми, обов'язкові для двох-трьох суб'єктів права, або такі, що діють в обмеженому просторі – локальні); ціль-норма, що фіксує бажаний стан у майбутньому); принципи (основні ідеї, узагальнені правила вищої юридичної сили); чітко визначені норми (ті, що чітко формулюють юридичні факти, права та обов'язки тощо); невизначені (такі, що дають право органам застосування права вирішувати справу з урахуванням конкретних обставин); альтернативні (дають можливість обрати правило поведінки або санкцію); факультативні (дають можливість застосувати іншу (не основну) норму, якщо при цьому не порушується законність) тощо.

Взаємовплив міжнародного та внутрішньодержавного права

Щодо взаємовпливу міжнародного та внутрішнього права то існує дві протилежні точки зору на цю проблему.

Перша група вчених (в більшості це були радянські вчені) стверджували, що між національною системою права та міжнародною немає будь-якої юридичної супідрядності. Вони вважали, що хоча міжнародні договори і сприяють утворенню нових норм і юридичних актів, але при цьому не відбувається перетворення міжнародно-правових актів і норм у національно-правові. Таку позицію виводила з гіпертрофованого розуміння принципів суверенітету і незалежності держав, охороняти які, на думку цих вчених, і покликане міжнародне право.

Інша група вчених (цим шляхом іде зарубіжна доктрина і практика) давно різною мірою визнають *пріоритет міжнародного права над внутрішнім законодавством*. Ця точка зору обґрунтовується значимістю і особливою соціальною цінністю міжнародного права в сучасному світі, яке втілює найбільш досягну в нашу епоху ідею справедливості. Не випадково основоположні документи з прав людини, якими керуються всі демократичні держави, мають своїм джерелом міжнародне право. Переборюючи державний егоїзм, міжнародне право розробляє основи гуманізації збройних конфліктів, роззброєння, справедливого користування ресурсами нашої планети тощо. Розмежування міжнародного і внутрішньодержавного права може лише заподіяти непоправну шкоду будь-якій державі.

Тепер частково ця проблема вирішується Віденською конвенцією про право міжнародних договорів, відповідно до якої держави не мають права посилатися на внутрішнє законодавство для виправдання невиконання міжнародного договору. Проблема вирішується частково тому, що стосується лише міжнародних договорів. А міжнародне право складається не тільки з міжнародних договорів, але й зі звичаєвих норм, резолюцій міжнародних організацій, інших джерел. У кожній державі це питання вирішується по-різному. Тому, на практиці, всі демократичні держави закріплюють принцип пріоритету міжнародного права в своїх Конституціях (наприклад, ст. 10 Конституції Італії, п.1 ст. 96 Конституції Іспанії тощо).

З аналізу українського законодавства (ст. 9 Конституції України, п. 1 ст. 17 Закону України від 22 грудня 1993 р. "Про міжнародні договори України" тощо) можна дійти певних висновків: а) Україна визнає *пріоритет* загальновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права; б) якщо належно укладеним міжнародним договором України встановлені інші правила, ніж ті, котрі встановлені законодавством України, то застосовуються норми міжнародного договору. Слід підкреслити, що це правило міститься в багатьох законах України, прийнятих в останні роки; в) нарешті, міжнародні договори, згода на обов'язковість котрих дана Верховною Радою України, стають частиною її внутрішнього ("національного") законодавства.

Проте при всьому цьому виникають деякі неясності.

Визнання пріоритету основних принципів міжнародного права вимагає уточнення самих принципів – їхньої кількості та змісту. Виходять з того, що основні принципи сформульовано й закріплено в Статуті ООН, а затим у Декларації про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин між державами відповідно до Статуту ООН, прийнятої у 1970 р., де перелічені 7 принципів. У подальшому в документах Ради з безпеки і співробітництва в Європі до них додали ще 3. Але у міжнародно-правовій літературі не обмежуються цією кількістю. В результаті

більшість науковців вважає, що нема повністю авторитетного, вичерпного і точного переліку основних принципів міжнародного права". Внаслідок цього перед Україною постають серйозні труднощі, оскільки неясно, які принципи і норми мають пріоритет перед внутрішнім законодавством нашої країни.

Визнання у ст. 9 Конституції норм міжнародного договору частиною національного законодавства означає, що норма міжнародного договору прирівняна до того акта внутрішнього права, котрим її введено у склад національного законодавства. Отже, якщо її введено указом Президента, вона має юридичну силу указу Президента; якщо постановою уряду, – юридичну силу урядової постанови. Вочевидь, що й у першому, й у другому разі вона не може суперечити закону України, котрий має вищу юридичну силу щодо всіх інших нормативних актів України, крім Конституції. Але з точки зору міжнародного права, зокрема Віденської конвенції про право міжнародних договорів, сила міжнародного договору не може бути залежною від способу введення у внутрішнє законодавство. Якщо ж виходити зі змісту ст. 9 Конституції України, лише ратифіковані Верховною Радою договори стають частиною національного законодавства. А це суперечить принципу *pacta sunt servanda*.

Між тим у більшості законів України, прийнятих в останні роки, міститься стандартна формула, відповідно до якої, якщо міжнародним договором України встановлені інші норми, ніж передбачено даним законом, то застосовуються норми міжнародного договору. Це правило конкретизовано у п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 жовтня 1996 р. "Про застосування Конституції України під час здійснення правосуддя", відповідно до якої суд не може застосовувати закон, який регулює правовідносини, котрі розглядаються, інакше, ніж це вказано у міжнародному договорі. З іншого боку, міжнародні договори застосовуються тоді, коли вони не суперечать Конституції України. Отже, норми міжнародного договору, які стають внутрішнім законодавством України, мають пріоритет перед її законами, що не відповідає Конституції України. Ця колізія вимагає вирішення.

Викладеними міркуваннями проблема співвідношення не вичерпується. Частиною 2 ст. 9 Конституції України встановлено, що укладення міжнародного договору, котрий суперечить Конституції України, можливе тільки після внесення відповідних змін в Конституцію України. Вочевидь, що встановлення суперечності між Конституцією і міжнародним договором є компетенцією Конституційного Суду України. Проте нормативно не урегульована проблема перевірки відповідності міжнародного договору до Конституції, якщо необхідність цього виявляється в період дії міжнародного договору в Україні, тобто після визнання його частиною внутрішнього законодавства.

Функції міжнародного права

Можна розглядати **функції сучасного міжнародного права** з п'яти основних позицій (насправді вони гнучко взаємодіють, а не виокремлюються за вказаними напрямками):

- 1) соціальні функції міжнародного права (стабілізації, зміцнення й забезпечення відносин між суб'єктами міжнародного права);
- 2) власне юридичні функції (визначення прав та обов'язків суб'єктів

міжнародного права стосовно один одного, встановлення статусу різних категорій суб'єктів, їх правосуб'єктності, зміцнення міжнародного права, міжнародної законності, міжнародного правопорядку та ін.);

3) функції взаємодії з іншими управлінськими системами, що діють у міжнародній сфері (внутрішньодержавним правом, політикою, мораллю, релігією, етикою тощо);

4) функції програмування розвитку міжнародних відносин та міжнародного права (програмування їхнього розпитку на перспективу, прогнозування параметрів поведінки суб'єктів міжнародного права, передбачення варіантів напрямів розвитку інших систем, з якими взаємодіє міжнародне право, тощо);

5) функції інформаційного порядку (забезпечення знаннями про зміст міжнародно-правових актів, вплив на формування міжнародно-правової свідомості та ін.).

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Сьогодні погляд на міжнародне право лише як на систему норм явно недостатній і застарілий. Воно не обмежується системою норм і не завершується створенням норми. Таке розуміння норми характерне для гіпертрофовано статичного погляду на право, коли держава формулює й застосовує норми права. Право в таких випадках більше є засобом утримання в покорі інших, ніж засобом регулювання відносини і визначення прав і обов'язків. І сучасна міжнародна спільнота відходить від такого розуміння права, про що свідчить численні наміри держав, виражені у їхніх Конституціях, про побудову правової, демократичної держави, розвитку громадянського суспільства тощо.

Водночас визначати міжнародне право лише як процес прийняття рішень небезпечно зведенням права до застосування сили, відривом процесуальних компонентів міжнародного права від матеріальних (головною з яких на будь-якій стадії розвитку залишається система норм), невинуватою ревізією чинного нормативного комплексу (а можливо, і його нехтуванням), ототожненням міжнародного права з програмою його розвитку.

2. ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

У міжнародно-правовій науці та практиці перелік джерел залишається дискусійним. На сьогодні серед різноманітних поглядів вітчизняних і зарубіжних учених на це питання можна знайти такі, що визнають джерелом саме міжнародне право і все, що знаходиться за його межами, і такі, що взагалі не визнають цього поняття. Більшість теоретиків і практиків міжнародного права (незалежно від школи або напрямку) під **формальними джерелами міжнародного права** мають на увазі *фактичний наявний на даний час матеріал, з якого фахівець-міжнародник визначає юридично обов'язкові правила, які можна застосувати до конкретної ситуації*. Такий матеріал поділяють на п'ять основних категорій, або форм, які закріплені у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН „Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує: а) **міжнародні конвенції** – як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, напевно визнані державами, що є сторонами спору; б) **міжнародні звичаї** як доказ загальної практики, визнаної

як правова норма; в) **загальні принципи права**, визнані цивілізованими націями; г) з застереженням, зазначеним у статті 59, **судові рішення і доктрини** найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм». Застереження ст. 59 Статуту формулює таке правило: „Рішення Суду обов'язкове лише для сторін, які беруть участь у справі, і лише в даній справі”.

Крім того, у міжнародно-правовій практиці нерідко виникає питання про „м'яке” право, яке становлять резолюції міжнародних організацій і конференцій, політичні домовленості, рішення міжнародних судових установ і деякі інші акти.

Щодо ієрархії джерел міжнародного права, то на відміну від внутрішньодержавного права джерела міжнародного права не мають чіткого підпорядкування. Можна говорити лише про імперативні норми *jus cogens*, які визнаються міжнародним співтовариством загалом як норма, відхилення від якої неприпустиме, і якщо в момент укладення міжнародного договору, він суперечить імперативній нормі, то він оголошується нікчемним. Прикладами таких норм є принципи сучасного міжнародного права: суверенна рівність держав, сумлінне виконання взятих на себе зобов'язань, вирішення міжнародних спорів мирними засобами тощо.

Водночас і міжнародному праву не чужа властивість пріоритетів джерел міжнародного права. Так, Статут ООН є сьогодні найавторитетнішим утіленням основних загальновизнаних принципів міжнародного права, які мають імперативний характер (імперативні норми *jus cogens* визнаються міжнародним співтовариством загалом як норма, відхилення від якої неприпустиме. Прикладами таких норм є принципи сучасного міжнародного права: суверенна рівність держав, сумлінне виконання взятих на себе зобов'язань, вирішення міжнародних спорів мирними засобами тощо). Усі договори, що суперечать йому, є недійсними. Договори, які вміщують імперативні норми міжнародного права, мають перевагу перед міжнародними договорами, що формулюють диспозитивні норми.

Визнається пріоритет міждержавних договорів перед міжурядовими, міжурядових – перед міжвідомчими. Універсальні договори мають перевагу перед регіональними, регіональні – перед локальними і партикулярними. Зазначені критерії не є стійкими, визнаними в міжнародному праві у договірному порядку. Вони можуть сприйматися тільки як спроба теоретичної класифікації джерел міжнародного права, а не як стала класифікація їх за юридичною силою.

Норми міжнародного звичаю мають однакову юридичну силу з нормами міжнародного договору. Тому між договором та звичаєм діють принципи „наступний закон має переважну силу перед попереднім”, „спеціальний закон має переважну силу перед загальним”.

Виникнення нової імперативної звичаєвої норми скасовує відповідні договірні норми – і навпаки. Але при цьому слід мати на увазі, що це правило стосується одних і тих самих суб'єктів. Не може звичаєва норма, що діє між одними державами, скасовувати договірну норму, що діє між іншими державами, і навпаки.

Особливості регулювання міжнародних відносин міжнародними звичаями

Протягом тривалого часу саме міжнародно-правовий звичай був основним джерелом міжнародного права. З ХХ ст. більшу роль стали відігравати міжнародні

договори, але й тепер він має доволі велике значення.

У разі укладення правового договору міжнародно-правовий звичай, що регулює ті самі відносини, нерідко **не втрачає свого значення**: він може залишатися чинним для тих суб'єктів, що визнаючи правовий звичай, не приєдналися до угоди з якихось причин. Звичай може бути за своїм обсягом ширшим, ніж договірна норма, тому він може діяти поряд з міжнародною угодою, припинення міжнародного договору не припиняє автоматично дію звичаю.

Визначення міжнародно-правового звичаю наводиться у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду і свідчить про те, що звичай формується у практиці міжнародного спілкування. Для підтвердження наявності міжнародного звичаю, як правило, вказують на **три головні фактори**: а) *міжнародна практика (прецеденти)*; б) *opinio juris sive necessitas* – думка, що визнає цю практику (прецеденти) за юридичну норму; в) фактор часу (тривалість застосування). Для того щоб кожен з цих факторів міг являти собою підтвердження наявності міжнародних звичаїв, він має сам відповідати певним вимогам.

Для створення міжнародно-правового звичаю важливою є практика тільки суб'єктів міжнародного права. Акти та дії суб'єктів міжнародного права мають виражати їх волю щодо: а) *правил поведінки, які виникають*; б) *визнання цих правил поведінки юридично обов'язковими*. Для створення міжнародно-правового звичаю міжнародними організаціями береться до уваги їх практика лише в тій сфері, на яку поширюються норми статуту. Стосовно держав береться до уваги практика діяльності органів, повноважних у сфері зовнішніх відносин. Формами прояву практики міжнародних організацій є резолюції, декларації, рекомендації, спільні заяви держав – членів міжнародної організації, консенсусні рішення тощо. Формами прояву практики держав є: офіційні заяви щодо позиції держави; заяви у міжнародних конгресах і конференціях, у міжнародних організаціях; протести; дотримання або ігнорування відповідних правил; прийняття відповідного законодавчого акта; рішення виконавчих, адміністративних органів; рішення суду тощо.

Міжнародна практика повинна бути постійною, загальною, одноманітною і тривалою. Практика має здійснюватися протягом певного часу, але для різних звичаїв існує різний час. Для створення міжнародного звичаю потрібно стільки часу, скільки вимагає ситуація необхідного ступеня визнання. Так, для польоту космічного об'єкта через чужу територію були потрібні години («моментальний звичай», «миттєвий звичай»), для інституту економічної зони – місяці, а для більшості міжнародних звичаїв – роки і десятиріччя.

Підставою для юридичної обов'язковості міжнародного звичаю є згода держав. Міжнародний звичай не має офіційного письмового формулювання. Він може встановлюватися шляхом тлумачення, але за правилами і методами, визнаними при тлумаченні міжнародних договорів.

Рішення міжнародних органів та організацій

Рішення міжнародних органів та організацій ще часто називають «м'яким» міжнародним правом. Поняття «м'якого» права з'явилося в міжнародному праві в останні 20-30 років. Це було пов'язане із прагненням як держав, так і міжнародних організацій визначити місце таких міжнародних документів, які первинно не

належать до міжнародних угод, але значення яких виходить за рамки морально-політичних зобов'язань.

На початках віднесення зазначених рішень до джерел міжнародного права зустріло нищівну критику, проте згодом аналізуючи міжнародно-правову практику, коли таких рішень ставало дедалі більше і вони безумовно або переважно виконувалися, вчені стали схилитися до думки, що за дотримання певних умов (наприклад, якщо рішення було прийнято одногосно або трьома четвертими голосів тощо) їх можна визнати джерелами міжнародного права. 1966 р. американська Комісія з питань вивчення організації миру дійшла висновку, що резолюції Генеральної Асамблеї ООН у кінцевому підсумку визнаються обов'язковими для держав-членів. Згодом резолюції Генеральної Асамблеї ООН були визнані як «третя категорія джерел міжнародного права, обов'язкових для дотримання державами». Той факт, що вони не укладаються і не ратифікуються, не позбавляє їх такої властивості.

Проте з часом подібних категоричних заяв висловлювалося менше. І на сьогодні в науці міжнародного права склалася дещо поміркованіша думка: *рішення міжнародних органів та організацій є допоміжними, неосновними джерелами сучасного міжнародного права*. Щоправда, одні автори обмежують подібні рішення резолюціями Генеральної Асамблеї ООН та рішеннями Ради Безпеки, інші розглядають їх у значно ширшому плані. Як джерела міжнародного права розглядаються акти спеціалізованих установ ООН (конвенції і рекомендації МОП, ЮНЕСКО, ВПС; конвенції, постанови і регламенти МСЄ; конвенції та міжнародні санітарні правила ВООЗ; рішення і рекомендації ІМО; конвенції, стандарти, рекомендації, процедури, технічні регламенти ІКАО та ін.), міжнародних конференцій, регіональних міжнародних організацій. Як правило, особливо виокремлюються рішення міжнародних судових установ.

Рішення судових установ спочатку чекав такий самий вердикт вчених, як і щодо міжнародних договорів: вини не визнавалися джерелами міжнародного права. Проте на переконання учених у тому, що рішення міжнародних судів можуть ними бути, багато в чому вплинула діяльність (точніше, її результати) Європейського Суду з прав людини і Суду Європейського Союзу. Саме завдяки їхній діяльності в науці міжнародного права утвердилася думка, що «європейське право у сфері прав людини пропонує не тільки найважливіше зведення норм прецедентного права, що висвітлює сутність міжнародного права у цій галузі, а й один з найбільш наочних та цікавих прикладів ефективної системи міжнародних юридичних процедур».

Європейський Суд із прав людини сам визначив одним із його завдань «розвивати норми, встановлені Конвенцією (Справа «Ірландія проти Сполученого Королівства»). Він неодноразово наголошував на тому, що Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод повинна розглядатися як «живий документ». Суд домігся шляхом переконання держав у тому, що з позовом проти держави може виступати не тільки держава, а й людина. У своїх судових рішеннях Європейський Суд із прав людини на чільне місце поставив свої попередні рішення (прецеденти), самостійно почав брати до розгляду адміністративні правопорушення, хоч це й не передбачено Конвенцією.

Значний внесок у розвиток міжнародного права зробили міжнародні

арбітражні трибунали (Постійний Третейський суд, Англо-американський змішаний суд з претензій, Алабамський суд з претензій та ін.). Але визнати їх рішення джерелами міжнародного права, крім окремих учених (наприклад, Дж. Старк), сьогодні мало хто наважується, оскільки правовий матеріал арбітражних трибуналів має дуже мало підстав, щоб його визнали джерелом міжнародного права.

Використання міжнародно-правової доктрини як джерела міжнародного права

Починаючи з XIX ст. вчені в галузі міжнародного права пробують здійснити неофіційну наукову кодифікацію цієї системи права. Деякі спроби виявляються настільки вдалим, що такі кодекси держави використовували у власній практиці міждержавних відносин. Така діяльність сприяла тому, що міжнародне право другої половини XIX – початку XX ст. почали називати ще «доктринальним правом», «правом учених». Дехто з теоретиків міжнародного права настільки переоцінив значення наукових праць своїх колег, що почав стверджувати, нібито формування міжнародного права є справою теоретиків.

Проте практика міжнародного права свідчить про інше. Думка вчених високо цінувалася як засіб встановлення наявності чи відсутності норм міжнародного права. До послуг учених вдавалися, коли було необхідно дати кваліфіковане тлумачення міжнародно-правових актів. Коли ж держава та міжнародні організації почали широко публікувати міжнародно-правові документи, державні акти, дипломатичні джерела, рішення міжнародних організацій тощо, до доктрини як засобу встановлення норми вдаються дедалі менше.

На сьогодні спадає тенденція звернення до вчених з метою почути їхнє тлумачення норм міжнародного права. Цю функцію досить успішно виконують міжнародні судові установи, відповідні комітети міждержавних організацій.

Доктрина юристів важлива лише як засіб внести ясність у погляди на норми міжнародного права, щоб сприяти полегшенню їх формування. Сама по собі вона не має юридичної обов'язковості. У ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН сказано, що суд зобов'язаний вирішувати передані йому спори на основі міжнародного права і застосовувати доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з проблем публічного права різних націй як допоміжного засобу для визначення правових норм. *Але жодного разу Міжнародний Суд ООН у своїх рішеннях на доктрину міжнародного права не посилався.*

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Звичайно, сучасні міжнародні відносини настільки ускладнилися, що без їх належного наукового аналізу неможливо сформулювати відповідні норми міжнародно-правового регулювання. Досвід провідних науковців світу широко використовується в діяльності Комісії міжнародного права ООН. Саме через Комісію вчені мають можливість впливати на правосвідомість і практику держав, а через них і на формування та розвиток міжнародного права. Але проекти Комісії, як і доктрини міжнародного права, не є джерелами міжнародного права.

3. ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Сучасне міжнародне право можна охарактеризувати рядом позитивних рис. По-перше, міжнародне право має за мету обмежити право держави на ведення війни

і перетворити координацію дій суверенних держав на систем співробітництва та досягнення спільної вигоди. По-друге, відбувся перехід від співіснування держав до співробітництва між ними – з метою не лише досягнення міжнародного миру та безпеки, а й сприяння здійсненню соціальних та політичних ідей, що виражається в поширенні міжнародних всесвітніх і регіональних організацій. По-третє, підвищення правового статусу окремого індивіда в міжнародному праві, що проявляється у створенні міжнародно-правового механізму захисту прав людини. По-четверте, удосконалено механізм реалізації норм міжнародного права як на інтернаціональному, так і на національному рівні, з'являються зобов'язання, на участь у забезпеченні дотримання яких мають право всі держави. По-п'яте, в міжнародному праві затверджено принцип демократії, згідно з яким лише держава, що відповідає загальноприйнятим стандартам демократії, може бути повноправним членом міжнародного співтовариства.

Проте, незважаючи на очевидний поступ міжнародна практика виявила деякі проблеми.

1. Принцип суверенної рівності держав, великих і малих, закріплений у Статуті ООН, цим же Статутом був і порушений, оскільки п'ять великих держав було наділено правами, яких не мали будь-які інші члени ООН. Йдеться про постійних членів Ради Безпеки, які мають право вето і тим самим наділені правом істотно впливати на розвиток світових подій. Такими правами не володіють інші держави – члени ООН. Якщо в період створення ООН це пояснювалось внеском великих держав у розгром фашизму, то згодом цей фактор втратив свою актуальність. Слід наділити ФРН і Японію статусом постійних членів Ради Безпеки, але цього дотепер не відбулося, хоча обидві ці країни набули статусу великих західних держав, увійшли до числа найбільш демократичних держав світу, покінчили з фашизмом і мілітаризмом, роблять внесок у зміцнення миру, надають істотну допомогу і сприяння слабозвиненим країнам, на ділі реалізуючи ідеї ООН.

Але при цьому в останні двадцять років все більшого значення у вирішенні загальносвітових проблем набувають щорічні зустрічі лідерів семи, а з 2002 р. – восьми (за участю Росії) провідних держав світу, у тому числі Японії і ФРН. Правовий статус таких зустрічей ніяк не визначений, прийняті рішення не мають правової основи і не є обов'язковими не тільки для учасників зустрічі, а й для інших держав. Але вже по тому, як домагалася Росія повноправної участі в таких зустрічах, можна судити про їхню важливість і значимість. Було б помилкою недооцінювати такі рішення через відсутність міжнародно-правових основ.

Таким чином, незважаючи на те, що наради лідерів восьми великих держав проходять за рамками міжнародного права, саме вони визначають поточний розвиток міжнародних відносин і сучасного міжнародного права. Нині рішення, що визначають долі світового співтовариства, формулюються не в рамках легітимної міжнародної організації, такої як ООН, а в рамках нелегітимних нарад лідерів провідних світових держав, хоча ніхто не наділяв їх таким статусом. Отже, міжнародне право не бере до уваги такі наради і такі рішення, хоча мало б реагувати на такі зміни в суспільних відносинах.

2. Для сучасного міжнародного права залишаються незмінними основні принципи, серед яких принцип непорушності кордонів, недоторканності державної

території, невтручання у внутрішні справи та ін. Ці принципи вважаються основою міжнародного права. Саме вважаються. Але з мовчазної згоди чи навіть схвалення світового співтовариства вони все частіше ігноруються. Це виявляється й у дрібних, і у великих діяннях. Згадаємо: у 1974 р. ізраїльські командос вторглися на територію Уганди й в аеропорту Ентебе звільнили захоплених терористами заручників. Тоді лише СРСР, "друг всіх африканських народів", у тому числі й диктаторських режимів, висловив протест з приводу порушення суверенітету Уганди. Усе інше співтовариство схвалило дії, спрямовані на звільнення заручників, хоча порушення суверенітету Уганди дійсно було.

1979 р. в іншій африканській країні – у Центральньоафриканській імперії імператор Бокасса розстріляв демонстрацію школярів за те, що вони відмовлялися купувати шкільну форму, яку шили на фабриці, що належала самому Бокассі. Коли скандал став відомий у Франції, що колись володіла цією країною, французи спорядили збройний загін, силами якого за півгодини було скинуто режим Бокасси, і країна знову стала республікою. До речі, майбутній її президент був "імпортований" у країну за допомогою того ж французького загону і тим же літаком. Наскільки відомо, жодна держава не висловила протесту з приводу порушення суверенітету Центральньоафриканської держави, хоча порушення міжнародного права було явним і незаперечним.

Можна навести й інші подібні приклади. Напрошується висновок, що останнє десятиріччя свідчить, що норми і принципи міжнародного права замінюються зовсім іншими принципами, зорієнтованими на сучасне уявлення про мораль і справедливість.

3. Доречно нагадати, що на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН було прийнято "Декларацію про надання незалежності колоніальним і залежним народам", що проголошувала необхідність негайно і беззастережно покласти край колоніалізму у всіх його формах і проявах. У вітчизняній літературі тих років зазначалося, що "колоніалізм несумісний із міжнародним правом". Виявляється, сумісний.

1982 р. між Великобританією й Аргентиною виник збройний конфлікт через Мальвінські (Фолклендські) острови. Конфлікт мав характер суперечки щодо збереження за Великобританією права на володіння колонією, якою з 1833 р. були згадані острови. Свого часу острови було включено до списку колоніальних територій, на які поширюється дія Декларації ООН про надання незалежності колоніальним країнам і народам. Дії Великобританії суперечили Декларації, але це її не зупинило. Ще однією колонією Великобританії є Гібралтар, захоплений у 1704 р. Багаторічні переговори Іспанії з Великобританією про повернення Гібралтару наштотувуються на завзяте небажання розставатися з колонією. За договором 1975 р., підтвердженим у 1979 р., китайська територія Аоминь (Макао до 1999 р.) перебуває під управлінням Португалії. Східний Тімор з 1976 р. є провінцією Індонезії в результаті збройної окупації, що відбулась у 1975 р. Іран без достатніх підстав окупує розташовані в Перській затоці острови Великий і Малий Томб, а також Абу Муса, що належать Об'єднаним Арабським Еміратам. Коли у 2002 р. Марокко спробувало повернути утримуваний Іспанією крихітний острівець Перехіль, розташований біля марокканських берегів, Іспанія застосувала збройні сили, а

Євросоюз хоч і виявив певну стриманість у цьому конфлікті, але його представник заявив, що територія Іспанії, у тому числі й острів Перехіль – це територія Європейського Союзу. Тим самим іспанські домагання було підтримано всім авторитетом Євросоюзу.

Звичайно, нинішній колоніалізм не схожий на африканський 60-х років, але конфлікти, що виникають час від часу, свідчать про необхідність упорядкувати міжнародні відносини відповідно до міжнародного права.

4. Право війни в міжнародному праві формувалося з найдавніших часів і нині це одна з найбільш розроблених галузей права. Але, мабуть, війна в колишньому, традиційному розумінні – як збройне протистояння двох чи декількох держав, іде в минуле. Основне нинішнє зло і причина збройних конфліктів – міжнародний тероризм не замикається в рамках держави, державних кордонів. Це зло стало інтернаціональним, а може, точніше – позадержавним. Приклад: для Бен Ладена Афганістан був лише тимчасовим пристановищем, а не скільки-небудь серйозною військовою силою і точкою опори, тому що нинішні війни – це війни не держав, а суспільств, де меншою мірою використовуються ракети, а більшою – терористикамікадзе, тобто зброя, доступна для будь-якої громадської організації.

Незважаючи на деяке спрощення ситуації, класичні, може навіть лицарські, правила ведення війни, у тому числі правила відносно початку війни і її наслідків, про розподіл збройних сил на комбатантів і некомбатантів, про поводження з хворими і пораненими, правила військового полону, поводження з мирним населенням, безліч заборон – усе це в нинішніх умовах у протистоянні з міжнародним тероризмом утратило всякий сенс, насамперед тому, що супротивна сторона цих правил не визнає.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, треба згадати про збройні втручання в справи інших держав. Звичайно, діяльність миротворчих сил, що вводяться на прохання самих зацікавлених держав або на підставі рішень Ради Безпеки для підтримання миру чи для примусу до миру, не викликає заперечень. Не викликає заперечень діяльність збройних сил, наприклад, для відновлення державності й суверенітету Кувейту. Але варварські бомбардування мирних об'єктів Югославії, що були санкціоновані НАТО, викликали осуд значної частини світового співтовариства.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Сьогодні погляд на міжнародне право лише як на систему норм явно недостатній і застарілий. Воно не обмежується системою норм і не завершується створенням норми. Таке розуміння норми характерне для гіпертрофовано статичного погляду на право, коли держава формулює й застосовує норми права. Право в таких випадках більше є засобом утримання в покорі інших, ніж засобом регулювання відносини і визначення прав і обов'язків. І сучасна міжнародна спільнота відходить від такого розуміння права, про що свідчить численні наміри держав, виражені у їхніх Конституціях, про побудову правової, демократичної держави, розвитку громадянського суспільства тощо.

2. Водночас визначати міжнародне право лише як процес прийняття рішень небезпечно зведенням права до застосування сили, відривом процесуальних компонентів міжнародного права від матеріальних (головною з яких на будь-якій стадії розвитку залишається система норм), невиправданою ревізією чинного нормативного комплексу (а можливо, і його нехтуванням), ототожненням міжнародного права з програмою його розвитку.

3. Звичайно, сучасні міжнародні відносини настільки ускладнилися, що без їх належного наукового аналізу неможливо сформулювати відповідні норми міжнародно-правового регулювання. Досвід провідних науковців світу широко використовується в діяльності Комісії міжнародного права ООН. Саме через Комісію вчені мають можливість впливати на правосвідомість і практику держав, а через них і на формування та розвиток міжнародного права. Але проекти Комісії, як і доктрини міжнародного права, не є джерелами міжнародного права.

4. Треба згадати про збройні втручання в справи інших держав. Звичайно, діяльність миротворчих сил, що вводяться на прохання самих зацікавлених держав або на підставі рішень Ради Безпеки для підтримання миру чи для примусу до миру, не викликає заперечень. Не викликає заперечень діяльність збройних сил, наприклад, для відновлення державності й суверенітету Кувейту. Але варварські бомбардування мирних об'єктів Югославії, що були санкціоновані НАТО, викликали осуд значної частини світового співтовариства.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу «Міжнародне публічне право».

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел зарубіжних авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ТЕМА № 2. СУБ'ЄКТИ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та види суб'єктів міжнародного публічного права. Зміст міжнародної правосуб'єктності.
2. Держава як основний суб'єкт міжнародного публічного права. Україна як суб'єкт міжнародного права.
3. Правосуб'єктність вторинних суб'єктів міжнародного права.
4. Визнання суб'єктів міжнародного публічного права.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. ст. 141. URL: <http://zako№3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

2. Резолюція, прийнята Генеральною Ассамблеєю 29 ноября 2012 года. A/67/L.28 и Add.1. 67/19. Статус Палестины в Организации Объединенных Наций. URL: <https://documeNets-dds-№y.u№.org/doc/UN№DOC/GEN№/№12/479/76/PDF/№1247976.pdf>

3. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945. URL: http://zako№4.rada.gov.ua/laws/show/995_010

Додаткові рекомендовані джерела

1. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній; за ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.

2. Буткевич В.Г. Генеза доктрини міжнародної правосуб'єктності індивіда. Право України. 2010. №2. С. 44-54.

3. Гурнак Л.В. Міжнародно-правове визнання недержавних і протидержавних суб'єктів (повстанських та національно-визвольних рухів) // Часопис Київського університету права. 2010. №3. С. 287-295.

4. Курс международного права: в семи томах / редакционная коллегия: В.Н. Кудрявцев [та ін.], Т. 1. Москва: Наука, 1989.

5. Курс международного права: учебник / В.Л. Толстых. М.: Волтерс Клувер, 2010. 1056 с.

6. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. М.: 2005. 432 с.

7. Міжнародне право / Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.

8. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М.В. Буроменського. К., 2006. 336 с.

9. Міжнародне публічне право: Підручник. 2-ге вид. / за ред. В.М. Репецького. К., 2012. 437 с.

10. Ehrlich L. Prawo Narodow / L. Ehrlich. Lwow: Naklad i власнос K.S. Jakubowskiego, 1932. Wydanie drugie. 651 p.

11. International law. Being the collected papers of Hersch Lauterpacht / ed. E. Lauterpacht. Vol. 1. The general works. Cambridge, 1970. 539 p.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою заняття є визначення поняття та види суб'єктів міжнародного права, зміст міжнародної правосуб'єктності, правосуб'єктність вторинних суб'єктів міжнародного права, визнання суб'єктів міжнародного права.

ВСТУП

Суб'єкт міжнародного права – це носій міжнародних прав та обов'язків, що виникають відповідно з загальновизнаними нормами міжнародного права або положенням міжнародно-правових актів, це учасник міжнародного права, який має юридичну незалежність та здатність самостійно здійснювати права та обов'язки, встановлені даними нормами.

Види суб'єктів. Первинні – держави та народи, які реалізують право на самовизначення (які борються за незалежність). Цим суб'єктам притаманні всі елементи міжнародної правосуб'єктності. Похідні (вторинні) створюються на основі волевиявлення первинних. Об'єм прав та обов'язків залежить від цілей їх створювачів, що як правило закріплюється в міжнародному договорі. До них відносяться: Міжнародні організації (ООН ЮНЕСКО, НАТО та інші), державоподібні утворення такі як Ватикан.

Також ведеться дискусія серед юристів-міжнародників про правосуб'єктність індивідів (фізичних осіб) та міжнародних неурядових організацій (МНУО), але правотворча функція на міжнародній арені притаманна лише загально визнаним суб'єктам міжнародного права.

1. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ СУБ'ЄКТІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА. ЗМІСТ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Суб'єктом міжнародного права є учасник міжнародних відносин, який має права та обов'язки, передбачені міжнародним правом.

Класифікація суб'єктів міжнародного права:

1. *за учасниками міжнародних відносин:* індивіди, держави, державоподібні утворення, народи (нації), міжнародні організації.
2. *за порядком утворення:* первинні (держави), похідні (міжнародні організації).

Міжнародна правосуб'єктність – властивість суб'єкта міжнародних відносин, визнана і визначена нормами міжнародного права. Вона складається з трьох елементів: міжнародної правоздатності, міжнародної дієздатності та міжнародної деліктоздатності.

Протягом тривалого часу міжнародну правоздатність деякі науковці виводили на основі суверенітету, що суттєво звужує коло суб'єктів міжнародного права. Це твердження є виключно доктринальне, оскільки не існує жодного міжнародно-правового акту, який би закріплював місце і роль суверенітету між міжнародно-правовою правосуб'єктністю. Більше того сучасна практика йде шляхом визнання міжнародної правосуб'єктності за дедалі більшим колом осіб.

Особливості суб'єктів міжнародного права можна виявити, якщо виходити з норм міжнародного права, які встановлюють їх виникнення, юридичну природу, обсяг правосуб'єктності. У висновку Міжнародного суду ООН від 11.04.49 р. зафіксовано, „суб'єкти права тієї чи іншої правової системи не є обов'язково ідентичними, оскільки йдеться про їхню природу або обсяг їхніх прав”. І дійсно міжнародні правові відносини можуть складатися як з обмежено дієздатністю (наприклад, такою володіють фізичні особи, народи, нації тощо), спеціальною правоздатністю (такою володіють міжнародні організації), так і з деліктоздатністю з окремих правопорушень (наприклад, до кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів можуть бути притягнені не держави, а конкретні посадові особи), так і з правоздатністю, яка може не забезпечуватися деліктоздатністю тощо.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Єдиним універсальним суб'єктом міжнародного права є держава, тому, що практично не існує таких міжнародних відносин, учасником яких не могла бути держава. Крім того, міжнародна правосуб'єктність держави ніким не створюється (її ще називають фактичною, оскільки вона походить з юридичного факту – виникнення держави), вона склалася в міжнародному праві у результаті визнання як такої. А ось держави можуть створювати інших суб'єктів міжнародного права через укладення міжнародних договорів, тому її правоздатність ще називають первинною.

2. ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА. УКРАЇНА ЯК СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Згідно зі ст.1 Міжамериканської конвенції про права та обов'язки держав від 26 грудня 1933 р., держава як особа міжнародного права повинна мати: постійне населення, визначену територію, уряд, спроможність вступати у зносини з іншими державами.

Проте в сучасному міжнародному праві йдеться про три основні складові держави: територія, населення, публічна влада, під якою розуміється суверенна влада (над нею не може бути ніякої іншої влади). Крім того, публічна влада має бути ефективною (легітимною). Хоча це оцінювальне поняття, і тому посилення на ефективність не завжди дозволяє вирішити питання про правосуб'єктність держави.

Усі держави рівноправні та володіють суверенітетом. Проте у міжнародному праві переважає думка, що абсолютного суверенітету не існує (нерідко він обмежується з метою забезпечення прав людини, забезпечення безпеки тощо). Юридична рівність держав як суб'єктів міжнародного права означає, що ніхто не може нав'язувати свою волю, обов'язки без її згоди. Держави в односторонньому порядку можуть визнати свій правовий статус. Наприклад, відмовляючись від певних союзів, не бажають вступати в певні міжнародні відносини і цим самим звужують коло своїх прав та обов'язків або проголосити статус нейтральної держави (Швейцарія, Австрія, Лаос, Мальта тощо), оголосити себе безядерною державою тощо.

Держави мають право:

- укладати міжнародні договори;
- брати участь у діяльності міжнародних організацій;
- підтримувати дипломатичні, консульські та інші зв'язки;
- виступати стороною у Міжнародному суді ООН;
- у разі необхідності правомірно застосовувати силу відповідно до Статуту ООН тощо.

Крім того, відповідно до проекту Декларації прав та обов'язків держав держави мають наступні права: право держави на здійснення юрисдикції на своїй території і над усіма особами та речами, що знаходяться в її межах, із дотриманням визнаного міжнародним правом імунітету; право держави на незалежне та вільне здійснення усіх своїх законних прав; право на індивідуальну і колективну самооборону проти збройного нападу; право нарівні з іншими державами права; право на участь у міжнародних договорах; право вимагати вирішення спорів мирними засобами і обов'язок самому поважати це право та ін.

Обов'язки держав: мирного вирішення міжнародних спорів, утримуватися від втручання у внутрішні і зовнішні справи інших держав; утримуватися від подання допомоги іншій державі, яка не виконує головного обов'язку утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави чи якимось іншим чином, несумісним з міжнародним правом, або проти якої ООН вживає заходів попередження чи примусу; поважати права людини; утримуватися від визнання територіальних загарбань іншої держави, які здобуті в порушення чинного зобов'язання не

застосовувати силу; добросовісно виконувати свої міжнародні зобов'язання; утримуватися від підбурювання міжусобиць на території іншої держави; встановлювати на своїй території такі умови, які б не загрожували міжнародному миру, та ін.

У міжнародних відносинах держава представлена системою органів і посадових осіб. У разі порушення міжнародно-правових зобов'язань держава як суб'єкт міжнародного права несе міжнародно-правову відповідальність, незалежно від того, який її орган або посадова особа своєю поведінкою завдали шкоду міжнародному праву. Поряд із міжнародно-правовою відповідальністю держави до міжнародної кримінальної відповідальності можуть бути притягнені посадові особи.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Різна за обсягом міжнародна правосуб'єктність у простих і складних держав. Законодавство багатьох федеративних держав визнає сьогодні за членами федерації право зовнішніх зносин (право укладати міжнародні договори, обмінюватися представництвами тощо). Деякі члени федерації (наприклад, Росії) взагалі не мають права самостійного виходу в міждержавну сферу (тоді як законодавчо за ними визнається суверенітет).

3. ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ВТОРИННИХ СУБ'ЄКТІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Аналіз теорії і практики міжнародного права з цього питання свідчить про таке:

1. Міжнародна правосуб'єктність визнається за учасниками національно-визвольного руху. Саме таке поняття вживається в рамках ООН. Терміни „нація”, „народ” вважаються такими, що важко підлягають визначенню. А спроби визначення або залишаються марними, або можуть тільки посилити міжнародне напруження.

2. Правосуб'єктність учасника національно-визвольного руху за своєю суттю є перехідною до державної (кінцева мета – створення незалежної держави). В основі правосуб'єктності є принцип наступництва політичного утворення: держава після здобуття незалежності зобов'язана дотримуватися зобов'язань, які вона взяла на себе в правових актах, прийнятих до незалежності.

3. Правосуб'єктність народу, нації, які борються за створення незалежної держави, має перехідний, тимчасовий характер. З припиненням такої боротьби змінюється статус її учасника. У процесі боротьби на націю, народ, які її ведуть, поширюються всі права та обов'язки учасника міжнародного конфлікту, тобто принципи і норми міжнародного гуманітарного права, права збройних конфліктів тощо. За такими суб'єктами визнається право вступати у правові відносини, зокрема укладати міжнародні угоди з іншими державами або іншими сторонами, які воюють чи які повстали.

5. Нації, народи, які борються за створення незалежної держави, не є універсальними (як держава) суб'єктами міжнародного права. Вони можуть бути учасниками лише тих правовідносин, які постають на основі принципу самовизначення.

6. Міжнародно-правовою суб'єктністю володіє не тільки нація (народ), яка бореться за незалежну державу, а кожна, зокрема, навіть і ті, які вже завоювали цю незалежність. Якщо боротьба за незалежність держави завершується актом проголошення неможливості, то необхідно правосуб'єктність продовжувати на якихось інших засадах, аніж боротьба за незалежну державу.

Кожен народ має право на зносини з іншими суб'єктами міжнародного права. Здійснює він це право через державу, а у випадку відсутності державності – через органи квазідержавного характеру. Це ж правило впливає з права народу укласти міжнародні договори і реалізовувати їх, отримувати захист та допомогу від інших суб'єктів міжнародного права тощо.

Міжнародні організації

У вітчизняній науці на сьогодні переважає визнання за міжнародними організаціями властивостей суб'єкта міжнародного права. Ця правосуб'єктність вторинна. Міжнародні організації володіють правосуб'єктністю в межах, установлених міжнародними угодами – установчими актами цих організацій.

Міжнародні організації володіють спеціальною міжнародною правосуб'єктністю. Спеціальна правосуб'єктність міжнародних організацій є функціональною, оскільки визначається їхніми функціями. Як правило, межа правосуб'єктності міжнародних організацій вказується в їхніх установчих актах.

Крім специфічних прав та обов'язків міжнародних організацій, їхні установчі акти формулюють і **загальні типові права та обов'язки** – складові міжнародної правосуб'єктності. Це:

- а) *право укласти договори з державами та міжнародними організаціями;*
- б) *право визнання держав та урядів (через прийом в організацію);*
- в) *право на співробітництво з суб'єктами міжнародного права та ін.*

Права та обов'язки міжнародної організації як суб'єкта міжнародного права не слід плутати з її правами та обов'язками як юридичної особи:

- а) право укласти контракти, договори найму;
- б) право на придбання рухомого та нерухомого майна і розпоряджатися ним;
- в) право укласти договори про оренду;
- г) право бути стороною в судовому розслідуванні та ін.

Міжнародні організації не можуть бути стороною у справі, яку розглядає Міжнародний Суд ООН. На їхні запити Суд дає лише консультативні висновки. Міжнародні організації не здійснюють юрисдикції щодо злочинів, скоєних на території розташування організації. Це – функція держави перебування організації, яка в той же час не може без згоди Генерального секретаря Організації проводити обшуки, арешти тощо в межах розташування організації.

Для міжнародних організацій характерне одностороннє представництво; вони, як правило, не посилають своїх представників у держави-члени (виняток становить практика діяльності ООН, ОБСЄ та місії деяких інших організацій).

Формально маючи право укласти міжнародні договори, фактично (і юридично) міжнародні організації обмежені щодо сфери реалізації цього права. В основному установчі акти міжнародних організацій передбачають їхнє право укласти договори про співробітництво з іншими міжнародними організаціями, про штаб-квартиру організації, з адміністративних та фінансових питань, про надання

технічної допомоги і з питань правонаступництва. І хоч Віденська конвенція про право договорів з участю організацій (1986) закріплює універсальне правило: «Правоздатність міжнародної організації укладати договори регулюється правилами цієї організації», кількість таких договорів ще досить незначна.

П'ятдесят держав, складаючи значну більшість членів міжнародного спілкування, мають можливість відповідно до міжнародного права створювати організацію, що володіє об'єктивною міжнародною правосуб'єктністю, а не лише правосуб'єктністю, яку визнають тільки вони. Підтвердженням тому є укладання міжнародною організацією угоди з державами, які не є її членами.

Міжнародні організації поділяються на міжурядові (ММУО) та неурядові (МНУО).

Найбільш повно врегульовано міжнародно-правовий статус ММУО, членами яких виступають держави. Діяльність МНУО регулюється міжнародним правом частково. Так, найбільш широкий міжнародно-правовий статус має Міжнародний комітет Червоного Хреста відповідно до Женевських конвенцій 1949 р. про захист жертв збройних конфліктів. Взаємовідносини ММУО і МНУО врегульовано так званим консультативним статусом, що встановлюється для кожної ММУО окремо. На регіональному рівні було прийнято Європейську конвенцію про визнання правосуб'єктності МНУО від 24 квітня 1986 р.

Державоподібні утворення

Сьогодні до державоподібних утворень належить лише центр католицької церкви – Ватикан, – міжнародно-правовий статус якого визначається Латеранськими угодами з Італією від 11 лютого 1929 р., що були переглянуті 18 лютого 1984 р. Ватикан є членом МАГАТЕ, має статус спостерігача при ООН та її спеціалізованих установах, його представники (нунції) мають дипломатичні імунітети і привілеї (Україна встановила дипломатичні відносини з Ватиканом 8 лютого 1992 р.)

Фізичні особи

Питання міжнародної правосуб'єктності фізичної особи є одним із найбільш дискусійних у сучасній науці міжнародного права. До середини ХХ ст. більшість вчених вважали, що правосуб'єктність індивіда повністю поглинається правосуб'єктністю держави, громадянином якої він є. Починаючи із прийняття 10 грудня 1948 р. Загальної декларації прав людини науковий напрям за визнання міжнародної правосуб'єктності людини набирає все більшого поширення. У радянській доктрині визнання людини суб'єктом міжнародного права розглядалося як спроба втручання у внутрішні справи держави. Такі погляди подекуди збереглися і у вітчизняній науці міжнародного права.

Міжнародна практика все частіше доводить, що **індивід має міжнародні права та обов'язки**. На підставі багатьох міжнародно-правових актів з прав людини фізична особа **має право** звертатися в позасудові (Комітет з прав людини, Комісія з прав людини та ін.) та судові (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини) міжнародні органи за захистом своїх прав. Фізична особа може нести міжнародну кримінальну відповідальність за вчинення міжнародних злочинів.

Досить чітко міжнародна правосуб'єктність фізичної особи наголошується в рішеннях Суду Європейського Союзу. Зокрема, Суд зазначив: «Співтовариство констатує новий правовий порядок у міжнародному праві, за яким переваги держав

щодо їх суверенних прав обмежуються, і суб'єктами визнаються не лише держави, а й громадяни». Суд, зокрема, встановив, що численні договору про Європейський Союз прямо формулюють права та обов'язки як держав, так і фізичних осіб.

Звичайно, визначені в численних міжнародно-правових актах з прав людини права і свободи фізичних осіб є передусім проявом суверенної волі держав. Але для міжнародної правосуб'єктності суттєвим є не те, ким розроблені права та обов'язки, а їхня суть. Скажімо, обов'язки фізичних осіб не вдаватися до піратства, не використовувати незаконно прапор впливали з міжнародних звичаїв, які лише в 1982 р. були кодифіковані в конвенціях. За злочини проти миру, проти людяності відповідальність у статуті Міжнародного воєнного трибуналу (Нюрнберг) було передбачено вже після їх вчинення. Відповідальність за повітряне піратство та викрадення літаків передбачена цілою системою міжнародних конвенцій.

Транснаціональні компанії

Сьогодні ТНК, в яких частка внутріфірмової торгівлі становить більш як третину світової торгівлі вирішують не лише економічні, а й принципові політичні питання міжнародного співробітництва. Державні заколоти, економічні кризи в країнах, оголошення платіжної неспроможності, банкрутства тощо часто є результатом, виконаним на замовлення певної ТНК.

Водночас ТНК, не обтяжені бюрократичними структурами, досить оперативно можуть вирішити як власні, так і державні проблеми. Завдяки власним капіталам і технологіям вони здатні піднести економіку навіть тих країн, яким не змогло допомогти міждержавне співробітництво. Проблеми боргів країн, що розвиваються, сьогодні вирішити практично неможливо без участі ТНК.

Через те, що деякі ТНК, наприклад «багатонаціональні компанії», можуть належати державам чи ефективно контролюватися ними, деякі західні вчені, за аналогією з міжнародними економічними організаціями, висловлюють думку про набуття такими ТНК правосуб'єктних властивостей.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Спроби регулювати діяльність ТНК здійснюються як окремими державами, так і групами держав і через міжнародні організації. Загальним положенням є принцип, закріплений у Хартії економічних прав та обов'язків держав (ст. 2): *кожна держава має право регулювати і контролювати діяльність транснаціональних корпорацій у межах своєї національної юрисдикції і вживати заходів для того, щоб така діяльність не суперечила її законам, нормам, постановам і відповідала її економічній та соціальній політиці. Транснаціональні корпорації не повинні втручатися у внутрішні справи держави, що її приймає.* В останньому твердженні прихильники міжнародно-правової суб'єктності ТНК вбачають пряме для них міжнародно-правове зобов'язання. Але такі твердження викликають сумніви. Значна більшість міжнародних документів, прийнятих державами та міждержавними організаціями стосовно статусу і діяльності ТНК, мають рекомендаційний характер. А тому з них не можна виводити юридичні права чи обов'язки.

4. ВИЗНАННЯ СУБ'ЄКТІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

У науці міжнародного права існують дві основні **теорії визнання держав** –

декларативна та конститутивна. Згідно з **декларативною теорією держава визнається суб'єктом міжнародного права з моменту свого утворення, незалежно від визнання з боку інших суб'єктів міжнародного права.** Ця теорія знайшла своє відображення у Міжамериканській конвенції про права та обов'язки держав від 26 грудня 1933 р., де встановлено, що «існування держави не залежить від її визнання іншими державами» (ст. 3). **Конститутивна теорія** стверджує, що *нова держава стає суб'єктом міжнародного публічного права лише в разі визнання її вже існуючими державами, тобто саме таке визнання й утворює (конституює) нового суб'єкта міжнародного права.* Ця теорія набула практичного втілення в політиці європейських держав після Віденського конгресу 1815 р.

У сучасному міжнародному праві жодна з цих теорій не діє в чистому вигляді. З одного боку, нова суверенна держава, безумовно, має міжнародні права й обов'язки з моменту свого утворення. Але, з іншого боку, міжнародна правосуб'єктність держави так і залишиться юридичною фікцією, якщо жоден з існуючих суб'єктів міжнародного права не виявить бажання підтримувати а нею міжнародні правовідносини.

Міжнародно-правова практика напрацювала **три форми визнання: de jure, de facto та ad hoc.** Визнання **de jure** означає повне й остаточне офіційне визнання нової держави в якості суб'єкта міжнародного права. При цьому встановлення міжнародних відносин відбувається на найвищому дипломатичному рівні.

Визнання **de facto** має місце при сумнівах щодо життєздатності нової держави, коли встановлюються міжнародні відносини в деяких сферах співробітництва (економічній, культурній, екологічній та інших), а саме визнання може бути відкликане.

Визнання **ad hoc** означає офіційний контакт із невизнаною державою задля вирішення конкретної проблеми у двосторонніх відносинах (наприклад, у разі необхідності повернення літака, якого було угнано терористами на територію невизнаної держави).

Критерій офіційного визнання

1. Дотримання положень статуту ООН
2. Виконання обов'язків, прийнятих за Гельсінським Заключним актом і Паризькою хартією, особливо в тому, що стосується верховенства права, демократії і прав людини.
3. Гарантії прав етнічних і національних груп і меншин відповідно до зобов'язань, прийнятих у рамках НБСЄ.
4. Повага непорушності всіх державних кордонів, що не можуть бути змінені інакше, як мирними засобами і зі спільної згоди.
5. Прийняття усіх відповідних зобов'язань, що стосуються роззброєння і нерозповсюдження ядерної зброї, а також безпеки і регіональної стабільності.
6. Зобов'язання узгоджено вирішувати всі питання, що стосуються правонаступництва держави і регіональних спорів.

Види визнання:

- Визнання держави
- Визнання уряду
- Визнання повсталі сторони

- Визнання органів національного визволення
- Визнання органів опору та інше.

Визнання нових держав

Як різновид міжнародно-правового визнання, *визнання держави – це визнання урядами існуючих держав створеної у результаті національно-визвольної боротьби, соціальної революції або відокремлення в якості території нової держави як самостійного суб'єкта міжнародного права.*

Від визнання держави як суб'єкта міжнародного права слід відрізнити **визнання уряду** як законного представника держави на міжнародній арені. Таке визнання виникає в разі приходу нового уряду до влади неконституційним шляхом. Практиці відомі **два підходи до визнання урядів**. **Перший підхід** було сформульовано міністром закордонних справ Мексики **Естрадою**, який вказав, що *визнання означає втручання у внутрішні справи інших держав*. Другий підхід, відомий як **«доктрина Тобара»** (представника Венесуели), був відображений у Конвенції держав Центральної Америки від 20 грудня 1907 р. Згідно із цією конвенцією держави-учасниці *брали на себе обов'язок не визнавати уряди, які прийшли до влади шляхом революції або перевороту, доки не буде сформовано новий уряд шляхом вільних виборів.*

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

У науці міжнародного права існують дві основні **теорії визнання держав** – декларативна та конститутивна. Згідно з **декларативною теорією держава визнається суб'єктом міжнародного права з моменту свого утворення, незалежно від визнання з боку інших суб'єктів міжнародного права**. Ця теорія знайшла своє відображення у Міжамериканській конвенції про права та обов'язки держав від 26 грудня 1933 р., де встановлено, що «існування держави не залежить від її визнання іншими державами» (ст. 3). **Конститутивна теорія** стверджує, що *нова держава стає суб'єктом міжнародного публічного права лише в разі визнання її вже існуючими державами, тобто саме таке визнання й утворює (конституює) нового суб'єкта міжнародного права*. Ця теорія набула практичного втілення в політиці європейських держав після Віденського конгресу 1815 р.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Єдиним універсальним суб'єктом міжнародного права є держава, тому, що практично не існує таких міжнародних відносин, учасником яких не могла бути держава. Крім того, міжнародна правосуб'єктність держави ніким не створюється (її ще називають фактичною, оскільки вона походить з юридичного факту – виникнення держави), вона склалася в міжнародному праві у результаті визнання як такої. А ось держави можуть створювати інших суб'єктів міжнародного права через укладення міжнародних договорів, тому її правоздатність ще називають первинною.

2. Різна за обсягом міжнародна правосуб'єктність у простих і складних держав. Законодавство багатьох федеративних держав визнає сьогодні за членами федерації право зовнішніх зносин (право укладати міжнародні договори, обмінюватися представництвами тощо). Деякі члени федерації (наприклад, Росії) взагалі не мають

права самостійного виходу в міждержавну сферу (тоді як законодавчо за ними визнається суверенітет).

3. Спроби регулювати діяльність ТНК здійснюються як окремими державами, так і групами держав і через міжнародні організації. Загальним положенням є принцип, закріплений у Хартії економічних прав та обов'язків держав (ст. 2): *кожна держава має право регулювати і контролювати діяльність транснаціональних корпорацій у межах своєї національної юрисдикції і вживати заходів для того, щоб така діяльність не суперечила її законам, нормам, постановам і відповідала її економічній та соціальній політиці. Транснаціональні корпорації не повинні втручатися у внутрішні справи держави, що її приймає.* В останньому твердженні прихильники міжнародно-правової суб'єктності ТНК вбачають пряме для них міжнародно-правове зобов'язання. Але такі твердження викликають сумніви. Значна більшість міжнародних документів, прийнятих державами та міждержавними організаціями стосовно статусу і діяльності ТНК, мають рекомендаційний характер. А тому з них не можна виводити юридичні права чи обов'язки.

4. У науці міжнародного права існують дві основні **теорії визнання держав** – декларативна та конститутивна. Згідно з **декларативною теорією держава визнається суб'єктом міжнародного права з моменту свого утворення, незалежно від визнання з боку інших суб'єктів міжнародного права.** Ця теорія знайшла своє відображення у Міжамериканській конвенції про права та обов'язки держав від 26 грудня 1933 р., де встановлено, що «існування держави не залежить від її визнання іншими державами» (ст. 3). **Конститутивна теорія** стверджує, що *нова держава стає суб'єктом міжнародного публічного права лише в разі визнання її вже існуючими державами, тобто саме таке визнання й утворює (конституює) нового суб'єкта міжнародного права.* Ця теорія набула практичного втілення в політиці європейських держав після Віденського конгресу 1815 р.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу «Міжнародне публічне право».

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел зарубіжних авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ТЕМА 3. ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Проблема визначення статусу принципів у міжнародному публічному праві.
2. Характеристика основних принципів МПП.
3. Джерела кодифікації основних принципів МПП.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010
2. Положення про Комісію міжнародного права від 21.11.1947 URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_a01
3. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_118
4. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_a04
5. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. ст. 141. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
6. Про міжнародні договори України від 29.06.2004 // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 50, ст.540 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>

Додаткові рекомендовані джерела

1. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній; за ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
2. Вылегжанин А.Н. Каламкрян Р.А. Международный обычай как основной источник международного права // Государство и право. М.: Наука, 2012. №6. С.78-89.
3. Київець О.В. Джерело міжнародного права, як природно-правова категорія // Публічне право. 2011. №1. С.76-81.
4. Кияниця І. Внутрішньодержавне значення джерел міжнародного публічного права // Український часопис міжнародного права. 2001. №1. С.19-24.
5. Корецкий В.М. «Общие принципы права» в международном праве. М., 1957. 52 с.
6. Курс международного права: в семи томах / редакционная коллегия: В.Н. Кудрявцев [та ін.]. Т. 1. Москва: Наука, 1989.
7. Курс международного права: учебник / В.Л. Толстых. М.: Волтерс Клувер, 2010. 1056 с.
8. Лукашук И.И. Источники международного права. К., 1966. 125 с.
9. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. М.: 2005. 432 с.
10. Міжнародне право / Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.
11. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М.В. Буроменського. К., 2006. 336 с.
12. Міжнародне публічне право: Підручник. 2-ге вид. / за ред. В.М. Репецького. К., 2012. 437 с.
13. Погребняк С. Загальні принципи права, як джерело права // Вісник академії правових наук України. 2011. №1 (64). С.14-25.

14. Degan V.D. Sources of international law. Martinus Nijhoff Publishers, 1997. 564 p.
15. Ehrlich L. Prawo Narodow / L. Ehrlich. Lwow: Naklad i wlasnosc K.S. Jakubowskiego, 1932. Wydanie drugie. 651 p.
16. International law. Being the collected papers of Hersch Lauterpacht / ed. E. Lauterpacht. Vol. 1. The general works. Cambridge, 1970. 539 p.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою лекції є більш глибоке засвоєння питань установлення та дотримання принципів міжнародного права, порядку визначення відповідальності за їх порушення, права, а також функції міжнародних органів у підтриманні режиму дії принципів МП та врегулюванні інцидентів, пов'язаних із їх порушенням.

ВСТУП

Основні принципи — це система основоположних норм міжнародного права, які регулюють відносини між його суб'єктами і є критерієм правомірності міжнародних правотворчого та правозастосовного процесів, дійсності інших міжнародно-правових норм. Принципи відображають та закріплюють характерні риси суб'єктів міжнародного права та системи їх взаємодії. Досягається цей ефект головним чином шляхом закріплення правового статусу суб'єктів. У своїй сукупності принципи становлять хартію основних прав та обов'язків держав. Вони утворюють основу загального міжнародного права та слугують основними критеріями правомірності поведінки суб'єктів.

У дипломатичній практиці принципи, що розглядаються, звичайно називаються загальновизнаними принципами міжнародних відносин, оскільки вони перебувають у тісних зв'язках і взаємодії з принципами та нормами інших нормативних систем (політики, релігії, моралі тощо). У кінцевому підсумку вони є для них визначальними і саме тому виступають основою, головним системоутворюючим фактором міжнародної нормативної системи.

1. ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ ПРИНЦИПІВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Принципи (з латини «начала») є одним з головних елементів будь-якої концептуальної системи – адже саме принципи визначають логіку організації і впливу концептуальної системи на об'єктивну реальність.

Принципи права – це ті ціннісні й організаційні основи, на яких право формувалося і впливало на життя суспільств, відносини в межах яких воно регулювало. Саме ті звичаєві норми, що «правильно» регулювали найбільш важливі суспільні відносини й дотримання яких незмінно виправдовувало себе впродовж тривалого часу, і ставали принципами – звичаєво-правового, чи релігійно-правового, чи етико-правового чи політико-правового регулювання. Розвиток законодавчих функцій держави призвів до кодифікації багатьох звичаїв і, перш за все, тих, що розглядалися в суспільстві як принципи регулювання суспільних відносин.

Найвидатніші системи регулювання суспільних відносин, якими стали давньоіндійське, давньокитайське, давньоіудейське й римське право, продовжуючи самостійне життя й після занепаду суспільств, що їх створили, породили нову форму існування правових принципів: вони стали застосовуватися як «визнані цивілізованими націями» основи регулювання відносин між суб'єктами різного походження й соціального статусу, зокрема між кланами і племенами, поліетнічними військовими ордами, торговими гільдіями, орденами, зрештою, монархами і «самоврядними націями». Таким чином, загальні принципи права стали регулювати міжнародні відносини.

Отже для міжнародного права як відносно молодого відгалуження від масиву правових систем національного, конфесійного чи цивілізаційного походження – загальноправові принципи є засобом постійного взаємозв'язку й підтримки фундаментальної змістовної єдності з цими та іншими системами регулювання суспільних відносин.

У процесі формування норм міжнародного права, принципи виконують роль фундаментальних положень, на основі яких створюються конкретні норми. На думку І.І. Лукашука принципи міжнародного права виражають і охороняють комплекс загальнолюдських цінностей, зокрема таких як мир, співробітництво і права людини. Саме вони формують ідейну основу функціонування й розвитку міжнародного права і є підґрунтям міжнародного правопорядку та критерієм міжнародної законності. На універсальному рівні у міжнародному праві діють принципи-норми найбільш загального характеру. З іншого боку, їх доповнюють різноманітні масиви спеціальних принципів, як, наприклад, принципи «найбільш сприятливої нації» чи національного режиму, кодифіковані, відповідно, у статтях 1 і 3 ГАТТ-47.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, ведучи мову про принципи міжнародного права, ми повинні пам'ятати їх потенційне різноманіття й доктринальну спірність чи навіть невизначеність їх окремих категорій. Сама назва підрозділу виявляє проблемне питання: чи виділити лише «основні принципи міжнародного права» як імперативні

норми міжнародного права, на яких будується вся його сучасна система, чи розглядати принципи міжнародного права широко (*sensu lato*), включаючи в них і загальні, і основні і спеціальні.

2. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

В міжнародному праві діє, як визначає її І.І. Лукашук, «система норм особливого роду» – основні принципи міжнародного права, наділені вищою юридичною силою – в якості міжнародно-правових норм *jus cogens*. Саме ці основні принципи – принципи Статуту ООН – складають змістовну основу сучасного міжнародного права. Однак їх статус піддається сумніву. Наприклад, англо-американський підхід до розуміння “*jus cogens*” відносить до цієї категорії лише заборону рабства, геноциду та тортур. Знаходить прихильників «принцип невизнання імперативного характеру всіх десяти основних принципів міжнародного права» і серед вітчизняних юристів-міжнародників. Можна виділити загалом три точки зору стосовно правової природи основних принципів МП:

- 1) Традиційна точка зору – надання основним принципам міжнародного права статусу норм *jus cogens*;
- 2) Надання імперативного характеру не всім десяти основним принципам, а лише їх частині, що в свою чергу породжує різнобій стосовно того, які ж саме принципи заслуговують на імперативний статус;
- 3) Нарешті, точка зору, відповідно до якої принципи міжнародного права не мають статусу *jus cogens*.

Причиною подібних розбіжностей називають, перш за все, відсутність кодифікованого переліку всіх (на сьогодні десяти) основних принципів МП, де б чітко було визначено їхній імперативний статус. Те, що акти, присвячені основним принципам, не мають положень про надання їм статусу *jus cogens*, дає підстави піддавати сумніву їх імперативну природу. Але кожен автор, формуючи власну думку про правову природу основних принципів міжнародного права, перш за все повинен звертатися до Статуту ООН та інших джерел, присвячених розкриттю юридичної природи й кодифікації принципів Статуту, згодом визначених як «основні принципи міжнародного права». Як буде показано далі, виходячи з духу Статуту, й відповідно до тлумачення «букви» трьох міжнародних актів, що сформували систему основних принципів МП, можна стверджувати пріоритетність зобов'язань, що випливають зі Статуту ООН – в тому числі й з принципів Статуту – над усіма іншими зобов'язаннями, в межах позитивного міжнародного права, відповідно ст.103 Статуту.

3. ДЖЕРЕЛА КОДИФІКАЦІЇ ОСНОВНИХ ПРИНЦИПІВ

Документами, в яких викладено основні принципи міжнародного права, є Статут ООН 1945 р.; Декларація про міжнародно-правові принципи дружби й співробітництва між державами, відповідно до статуту ООН 1970 р. і Заключний акт НБСЄ (Гельсінкі, 1975).

1. Статут ООН від 26 червня 1945 року

З трьох вищеназваних актів, що є джерелами основних принципів міжнародного права, Статут ООН є єдиним джерелом, що має формально обов'язкову силу. Притому це вища обов'язкова сила Статуту ООН, визначена у його ст. 103 таким чином:

«У випадку, коли зобов'язання Членів Організації з Цього Статуту суперечитимуть їхнім зобов'язанням з будь-якої іншої міжнародної угоди, переважну силу мають зобов'язання з Цього Статуту».

Отже тлумаченню положень Статуту для визначення правової природи основних принципів МП має приділятися вирішальне значення.

Перш за все наведемо повністю текст ст. 2 глави 1, де вперше були перелічені основні принципи міжнародного права.

Глава 1 Статуту «Цілі і принципи» визначає загальну основу діяльності Об'єднаних Націй і системи сучасного міжнародного права. У ст. 2 Статуту зазначено:

«Для досягнення цілей, вказаних у ст. 1, Організація й її Члени діють у відповідності до наступних Принципів:

- 1) Організація побудована на принципі суверенної рівності всіх її Членів;
- 2) Всі Члени ООН добросовісно виконують взяті на себе за цим Статутом зобов'язання заради спільної мети – забезпечити їм всім в сукупності права і привілеї, що випливають з приналежності до складу Членів Організації;
- 3) Всі Члени ООН вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, що б не піддавати загрози міжнародний мир та безпеку і справедливість;
- 4) Всі Члени ООН утримуються в їхніх міжнародних зносинах від загрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з Цілями Об'єднаних Націй;
- 5) Всі Члени ООН надають їй всебічну допомогу в усіх діях, вчинених нею у відповідності до Цього Статуту, і утримуються від надання допомоги будь-якій державі, проти якої ООН вчиняє дії превентивного чи примусового характеру;
- 6) Організація забезпечує, щоб держави, які не є її Членами, діяли у відповідності до цих Принципів, наскільки це може виявитися необхідним для підтримки міжнародного миру і безпеки;
- 7) Цей Статут ніяким чином не наділяє ООН правом втручатися у справи, що за змістом входять у внутрішню компетенцію будь-якої держави, і не вимагає від Члена ООН подавати такі справи на розв'язання, відповідно до цього Статуту; проте цей принцип не стосується застосування примусових заходів на підставі Глави VII.

Аналізуючи ст. 2 Статуту, слід звернути увагу на три наступні моменти: По-перше, хоч перераховані тут принципи прямо не визначені як основні принципи міжнародного права, але те, що ООН керується ними для досягнення тих цілей, заради яких вона створена, безумовно виділяє перераховані принципи в особливу категорію. По-друге, у статті 2, ми знаходимо лише шість принципів, тоді як доктрина говорить про десять основних принципів міжнародного права. При цьому прямо як принцип (на якому побудована вся діяльність ООН) визначено лише принцип суверенної рівності держав, проте, виходячи з гіпотези на початку статті,

кожен пункт ст. 2 містить кожен свій принцип. Але пунктів сім, а ми бачимо лише шість «визнаних» доктриною основних принципів МП!?

Отже по-третє, п. 6 ст. 2 Статуту ООН досить чітко викладає упущений доктриною принцип, за яким Організація наділяється правом і обов'язком у випадках, коли це необхідно для міжнародного миру й безпеки забезпечувати, щоб всі члені міжнародного співтовариства керувалися принципами Статуту. Незрозумілим лишається лише питання, чому цей принцип упущено в наступних актах, присвячених основним принципам МП.

Таким чином, п. 6 ст. 2 разом зі ст. 103 Статуту дає ключ до розуміння правової природи викладених у ст. 2 принципів – як імперативних норм міжнародного права і основних принципів, в якості яких вони були визначені в «Декларації про принципи» 1970 р.

Говорячи про Статут як джерело основних принципів МП, слід згадати ще один принцип, відсутній у ст. 2 Статуту, але, «закріплений Статуті ООН». Дійсно, у ст. 1 Статуту ООН, де визначено цілі, що переслідує ООН, пунктом 2 визначено: «розвивати дружні відносини між націями на засадах дотримання принципу рівноправ'я і самовизначення народів...», на що і посилається Декларація про принципи 1970 р.

2. Декларація про принципи міжнародного права, стосовно дружніх відносин і співробітництва між державами, відповідно до статуту ООН від 24 жовтня 1970 року.

Наступним важливим документом, який дозволив узагальнити досвід поширення впливу на міжнародне право принципів, визначених у ст. 2 Статуту ООН і адаптувати їх до більш широкого й ефективного застосування через тлумачення й систематизацію – є Декларація про принципи міжнародного права, стосовно дружніх відносин і співробітництва між державами, відповідно до статуту ООН від 24 жовтня 1970 р. (далі Декларація про принципи). Як бачимо, назва Декларації тісніше зв'язує принципи, викладені у ст. 2 Статуту ООН з такими її цілями як розвиток дружніх відносин і співробітництво.

Розкриття змісту принципів подано в новій послідовності, відповідно до абзацу 17, яке стало першим детальним тлумаченням принципів, підкріпленим авторитетом ГА ООН.

1) Принцип, відповідно до якого держави утримуються в своїх міжнародних зносинах від погрози силою і її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН – розкривається в наступних тезах:

Кожна держава зобов'язана утримуватися від погрози силою чи її застосування. Така погроза силою і її застосування кваліфікуються як порушення міжнародного права і Статуту ООН – вони ніколи не повинні застосовуватися в якості засобів урегулювання міжнародних проблем.

Агресивна війна складає злочин проти миру, за який міжнародним правом передбачена відповідальність. Відповідно до цілей і принципів ООН, держави повинні утримуватися від пропаганди агресивних війн.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від погрози силою чи її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави чи

в якості засобу розв'язання міжнародних (включаючи територіальні й такі, що стосуються державних кордонів) спорів. Держави також зобов'язані утримуватися від погрози силою чи її застосування з метою порушення міжнародних демаркаційних ліній.

Держави зобов'язані утримуватися від актів репресалій, пов'язаних з застосуванням сили.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи їх права на самовизначення, свободу і незалежність.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від організації чи заохочення організації іррегулярних сил чи озброєних банд, включаючи найманців, для вторгнення на територію іншої держави.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від організації в іншій державі підбурювання, допомоги чи участі в актах громадянської війни чи терористичних актах, а також від сприяння на своїй території діяльності спрямованої на здійснення таких актів.

Територія держави не може бути об'єктом військової окупації, якщо остання є наслідком застосування сили в порушення Статуту. Територія держави не може бути об'єктом придбання іншою державою внаслідок погрози силою чи її застосування. Ніякі територіальні придбання шляхом погрози силою чи її застосування не повинні визнаватися законними».

2) Принцип, відповідно до якого держави вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрози міжнародний мир, безпеку і справедливість – розкривається в наступних тезах:

Кожна держава розв'язує свої міжнародні спори з іншими державами мирними засобами таким чином щоб не піддавати загрози міжнародний мир, безпеку й справедливість.

Держави в зв'язку з цим повинні намагатися якнайшвидше врегулювати свої міжнародні спори шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів і домовленостей чи іншими мирними засобами на свій вибір. В пошуках такого врегулювання сторони повинні приходити до згоди стосовно тих мирних засобів, які б відповідали обставинам і характеру спору. Сторони зобов'язані на випадок недосягнення врегулювання спору одним з перерахованих засобів, продовжувати зусилля з врегулювання спору шляхом застосування інших узгоджених між ними засобів.

Держави-сторони міжнародного спору та інші держави повинні утримуватися від будь-яких дій, що можуть загострити ситуацію настільки, що загрози буде піддано підтримка міжнародного миру і безпеки, і повинні діяти відповідно до цілей і принципів ООН.

Міжнародні спори вирішуються, виходячи з суверенної рівності держав і у відповідності до принципу вільного вибору засобів. Застосування процедури врегулювання спору чи згода на таку процедуру, вільно узгоджену між державами стосовно існуючих чи майбутніх спорів, де вони є сторонами, не повинно розглядатися як несумісне з принципом суверенної рівності.

3) Принцип, що стосується обов'язку відповідно до Статуту не втручатися у справи, що входять до внутрішньої компетенції будь-якої іншої держави –

розкривається в наступних тезах:

Жодна держава чи група держав не має права втручатися прямо чи опосередковано з якої б то не було причини у внутрішні й зовнішні справи будь-якої іншої держави. Внаслідок цього збройне і всі інші форми втручання, як і будь-які погрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави чи проти її політичних, економічних, культурних основ, є порушенням міжнародного права.

Жодна держава не може ні застосовувати, ні заохочувати застосування економічних, політичних чи будь-якого іншого характеру заходів з метою підпорядкування собі іншої держави... й отримання від цього будь-яких переваг. Жодна держава не повинна організовувати, розпалювати, фінансувати, підбурювати чи допускати підривно-терористичну й військову діяльність, спрямовану на насильницьке повалення ладу іншої держави, сприяти такій діяльності, втручатися у внутрішню боротьбу в іншій державі.

Застосування сили з метою позбавити народи їхньої національної самобутності є порушенням їх невід'ємних прав і принципу невтручання.

Кожна держава має невід'ємне право обирати собі політичну, економічну, соціальну й культурну систему без втручання в будь-якій формі з боку будь-якої іншої держави.

4) Зобов'язання держав співробітничати одна з одною у відповідності до Статуту – розкривається в наступних тезах:

Держави зобов'язані, незалежно від розбіжностей в їхніх політичних, економічних і соціальних системах, співробітничати одна з одною в різноманітних галузях міжнародних відносин з метою підтримки міжнародного миру й безпеки і сприяння міжнародній економічній стабільності й прогресу, загальному добробуту народів і міжнародній співпраці, вільній від дискримінації, побудованій на таких розбіжностях.

Для цього держави співпрацюють у напрямках:

- а) підтримки міжнародного миру і безпеки;
- б) ствердження загальної поваги і дотримання прав людини і основних свобод для всіх і в ліквідації всіх форм расової дискримінації в всіх форм релігійної нетерпимості;
- в) здійснення економічних, соціальних, культурних, технічних і торгових міжнародних відносин у відповідності до принципів суверенної рівності й невтручання;

г) у співробітництві з ООН держави члени ООН зобов'язані вдаватися до спільних чи індивідуальних заходів, передбачених відповідними положеннями Статуту. Держави співпрацюють в економічній, соціальній і культурній сферах, а також в галузях науки й техніки, сприяючи світовому прогресу культури й освіти. Держави зобов'язані співробітничати у сприянні світовому економічному зростанню, особливо в країнах, що розвиваються.

5) Принцип рівноправ'я й самовизначення народів – розкривається в наступних тезах:

В силу принципу рівноправ'я й самовизначення народів, закріпленого в Статуті ООН, всі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний

розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право у відповідності до положень Статуту.

Кожна держава повинна сприяти спільними й індивідуальними зусиллями здійсненню принципу рівноправ'я й самовизначення народів, відповідно до положень Статуту, і надавати допомогу ООН у виконанні зобов'язань, покладених на неї Статутом зі здійснення цього принципу для того, щоб:

а) сприяти дружнім відносинам і співробітництву між державами

б) швидше покласти край колоніалізму, виявляючи належну повагу до вільного волевиявлення зацікавлених народів, і пам'ятаючи, що підпорядкованість народів іноземному гніту, пануванню й експлуатації є порушенням цього принципу й запереченням основних прав людини та суперечить Статуту ООН.

Кожна держава зобов'язана сприяти спільними й самостійними діями загальній повазі й дотриманню прав людини і основних свобод, відповідно до Статуту.

Формами здійснення народом права на самовизначення можуть бути:

- створення суверенної й незалежної держави;
- вільне приєднання до незалежної держави чи об'єднання з нею;
- заснування будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом

народом

Кожна держава зобов'язана утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи... їх права на самовизначення, свободу і незалежність. В своїх заходах проти таких насильницьких дій і здійсненні опору ці народи, реалізуючи своє право на самовизначення, можуть домагатися підтримки й отримувати її у відповідності до цілей і принципів Статуту.

Територія колонії чи іншої несамоврядної території має, відповідно до Статуту, окремий і відмінний від статусу території управляючої держави статус; такий відмінний статус існує доти, доки народ відповідної несамоврядної території не втілить своє право на самовизначення, відповідно до Статуту, особливо, до його цілей і принципів.

Ніщо в наведених вище пунктах не повинно тлумачитися як санкціонування чи заохочення будь-яких дій, які б вели до розчленування або ... порушення територіальної цілісності чи політичної єдності суверенних незалежних держав, які в своїх діях дотримуються принципу рівноправ'я й самовизначення народів... і, відповідно, мають уряди, в яких без різниці у расі, вірі чи кольорі шкіри представлене все населення, що проживає на цій території.

Кожна держава повинна утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на часткове чи повне порушення національної єдності й територіальної цілісності будь-якої іншої держави чи країни.

б) Принцип суверенної рівності держав – розкривається в наступних тезах:

Всі держави користуються суверенної рівністю. Вони мають однакові права й обов'язки і є рівноправними членами міжнародного співтовариства незалежно від економічних, соціальних, політичних чи будь-яких інших відмінностей. Поняття суверенна рівність включає наступні елементи:

а) держави юридично рівні;

- б) кожна держава має права, властиві повному суверенітету;
- в) кожна держава зобов'язана поважати правосуб'єктність інших держав;
- г) територіальна цілісність і політична незалежність держав недоторканні;
- д) кожна держава має право вільно обирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні і культурні системи;
- е) кожна держава зобов'язана виконувати повністю і добросовісно свої міжнародні зобов'язання і жити в мирі з іншими державами.

7) Принцип добросовісного виконання державами зобов'язань, взятих ними відповідно до Статуту розкривається у наступних тезах:

Кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати зобов'язання, взяті нею відповідно до Статуту ООН.

Кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати свої зобов'язання, відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати свої зобов'язання, відповідно до міжнародних угод, чинних відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права.

У випадку, коли зобов'язання з міжнародних угод, суперечать зобов'язанням членів ООН за Статутом ООН, перевагу мають зобов'язання за Статутом.

Системно важливими для подальшого розвитку доктрини з основних принципів міжнародного права є «Загальні положення» Декларації. Саме тут визначено наступні важливі моменти:

«..При тлумаченні і застосуванні викладених вище принципів останні залишаються взаємопов'язаними і кожен принцип має розглядатися в світлі інших принципів...»

«...принципи Статуту, втілені у цій Декларації, є основними принципами міжнародного права... і тому ООН ...закликає всі держави керуватися цими принципами в своїй міжнародній діяльності і розвивати свої відносини на основі суворого дотримання цих принципів».

Розглянувши Основні принципи за Декларацією зауважимо наступне:

- У Декларації перелік основних принципів дається у послідовності, іншій ніж це викладено у ст. 2 Статуту ООН;
- У Декларації не взято до уваги один з принципів ст. 2 Статуту ООН, а саме викладений у п. 6. ст. 2, який можна визначити як «Принцип забезпечення з боку ООН всезагального дотримання принципів, викладених у Статуті ООН»;
- У Декларації додано один принцип, якого немає у ст. 2 Статуту ООН, але який є у ст. 1. Статуту – «Принцип рівноправ'я й самовизначення народів».

Отже «Декларація про принципи» 1970 року визначила як основні принципи міжнародного права принципи, що містяться у пп. 1-5 і п. 7 ст. 2 Статуту ООН, а також принцип «рівноправ'я й самовизначення народів», згаданий у п. 2 ст. 1 Статуту ООН.

3. Декларація принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаєминах від 1 серпня 1975 року.

Нарада з безпеки й співробітництва у Європі, що проходила з 3 червня 1973 року по 1 серпня 1975 року пунктом а) Заключного акту затвердила власну

Декларацію принципів датовану, як і весь акт, 1 серпня 1975 р. В декларації за власною системою і у відредагованому (компактному) вигляді викладено 10 принципів, 7 з яких вже втілені у Статуті ООН і Декларації про принципи 1970 р., а три нових виведені з означених джерел, де вони вже містилися у вигляді самостійних положень, хоч і не у відокремленій ще формі, це принципи:

- «непорушності кордонів» (III);
- «територіальної цілісності» (IV);
- «поваги до прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті релігії й переконань» (VII).

Як зазначено в абзацах 3-5 Преамбули Декларації, держави- учасниці:

«...підтверджуючи, відповідно до свого членства в ООН і відповідно до цілей і принципів ООН, свою повну і активну підтримку ООН...

Висловлюючи свою спільну відданість принципам, які викладені нижче, і які знаходяться у відповідності до Статуту ООН, а також свою спільну волю діяти, впроваджуючи ці принципи, відповідно до цілей і принципів Статуту ООН, заявляють про свою рішучість поважати і застосовувати у зносинах кожного з них з усіма іншими державами-учасниками, незалежно від їхніх політичних, економічних і соціальних систем, а також їх розміру, географічного розташування і рівня економічного розвитку, наступні принципи, які всі мають першорядне значення, і якими вони будуть керуватися у взаємних відносинах».

I. Суверенна рівність, повага до прав, притаманних суверенітету

Держави-учасниці поважатимуть суверенну рівність і своєрідність одна одної, а також всі права, притаманні їх суверенітету, до числа яких зокрема входить право кожної держави:

- на юридичну рівність
- на територіальну цілісність
- на свободу і політичну незалежність

Вони також поважатимуть право одна одної вільно обирати й розвивати свої політичні, соціальні, економічні й культурні системи, рівно як і право видавати свої закони й адміністративні правила.

В рамках міжнародного права всі держави-учасники мають рівні права і обов'язки. Вони поважатимуть право кожної держави визначати і здійснювати на свій розсуд відносини з іншими державами, відповідно до міжнародного права і в дусі цієї декларації. Вони вважають, що їхні кордони можуть змінюватися, у відповідності до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленостями. Вони також мають право належати чи не належати до міжнародних організацій, бути чи не бути учасником союзних договорів; вони також мають право на нейтралітет.

II. Незастосування сили чи погрози силою

Держави-учасниці будуть утримуватися в міжнародних відносинах від застосування сили чи погрози силою як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН і з цією Декларацією. Ніякими мотивами не може бути обґрунтоване звернення до погрози силою чи до її застосування в порушення цього принципу.

Відповідно держави-учасниці утримуватимуться від будь-яких дій, що становлять погрозу силою чи її застосування проти іншої держави-учасниці. Вони також утримуватимуться від будь-яких проявів сили з метою примусити іншу державу-учасницю до відмови від повного здійснення її суверенних прав, вони також утримуватимуться від актів репресалій з застосуванням сили.

Ніяке застосування сили чи погрози силою не буде використане як засіб врегулювання спорів чи питань, що можуть викликати спори між ними.

III. Непорушність кордонів

Держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав в Європі, і тому вони будуть утримуватися від будь-яких посягань на ці кордони. Вони будуть також утримуватися від будь-яких вимог чи дій, спрямованих на захоплення чи узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасниці.

IV. Територіальна цілісність держав

Держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. У відповідності до цього вони будуть утримуватися від будь-яких дій, не сумісних з цілями і принципами Статуту ООН проти територіальної цілісності, політичної незалежності чи єдності будь-якої держави-учасниці, зокрема від застосування сили чи погрози силою.

Держави-учасниці будуть утримуватися від перетворення території одна одної в об'єкт військової окупації або об'єкт придбання будь-яким іншим протиправним способом чи шляхом погрози його здійснити. Ніяка окупація чи придбання таким чином не визнаватимуться законними.

V. Мирне врегулювання спорів

Держави-учасниці будуть розв'язувати спори між ними мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрози міжнародний мир і безпеку та справедливість.

Вони будуть добросовісно і у дусі співробітництва докладати зусиль, щоб в короткий строк прийти до справедливого рішення, заснованого на міжнародному праві. З цією метою вони будуть використовувати такі засоби, як переговори, обслідування, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд чи інші мирні засоби за їх власним вибором, включаючи будь-яку процедуру урегулювання, узгоджену до виникнення спорів, в яких вони були б сторонами. Якщо сторони в спорі не досягнуть його розв'язання шляхом одного з вищенаведених мирних засобів, вони будуть продовжувати шукати взаємоузгоджені засоби мирного врегулювання спору, утримуючись від будь-яких дій, що можуть погіршити становище тією мірою, якою будуть поставлені під загрозу підтримка міжнародного миру і безпеки і тим самим ускладниться мирне врегулювання.

VI. Невтручання у внутрішні справи

Держави-учасниці будуть утримуватися від будь-якого втручання, прямого чи опосередкованого індивідуального чи колективного, у внутрішні чи зовнішні справи, що входять до внутрішньої компетенції іншої держави-учасниці, незалежно від їхніх взаємовідносин.

Вони будуть утримуватися від будь-якої форми збройного втручання від загрози такого втручання проти іншої держави-учасниці.

Вони будуть так само утримуватися від будь-якого іншого акта військового чи політичного, економічного чи іншого примусу, спрямованого на те, щоб підпорядкувати своїм власним інтересам здійснення іншою державою-учасницею прав, притаманних їхньому суверенітету і, таким чином, забезпечити собі переваги будь-якого гатунку.

Відповідно, вони будуть утримуватися від надання прямої чи опосередкованої допомоги терористичній, підривної чи іншій діяльності, спрямованій на насильницьке повалення уряду іншої держави-учасниці.

VII. Повага до прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті релігії й переконань

Держави-учасниці будуть поважати прав людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії й переконань, для всіх без різниці у расі, статі, мові й релігії.

Вони будуть заохочувати і розвивати ефективне здійснення цивільних, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які всі обумовлені гідністю, притаманною людській особистості і істотними для її вільного і повного розвитку.

В цих рамках держави-учасники будуть визнавати й поважати свободу особистості сповідувати – одноосібно чи спільно з іншими – релігію чи віру, діючи за велінням власної совісті.

Держави-учасниці, на чий території перебувають національні меншини, будуть поважати право осіб, приналежних до таких меншин, на рівність перед законом, і будуть забезпечувати повну можливість фактичного користування правами людини і основними свободами і, таким чином, захищатимуть їх законні інтереси в цій сфері.

Держави-учасниці визнають загальне значення прав людини і основних свобод, повага до яких є істотним чинником миру, справедливості і добробуту, необхідних для забезпечення розвитку дружніх відносин і співробітництва між ними і між всіма державами.

Вони будуть постійно поважати ці права і свободи у своїх взаємовідносинах і докладатимуть зусиль, спільно і самостійно, включаючи співробітництво з ООН заради сприяння спільній і ефективній повазі до них.

Вони підтверджують права осіб знати свої права й обов'язки в цій сфері й чинити відповідно до них.

В області прав людини і основних свобод держави-учасниці будуть діяти відповідно до цілей і принципів Статуту ООН та Загальної декларації прав людини. Вони будуть також виконувати свої зобов'язання з міжнародних декларацій і угод у цій сфері, включаючи Міжнародні пакти з прав людини, якщо вони ними зв'язані.

VIII. Рівноправ'я і право народів розпоряджатися своєю долею

Держави-учасниці, будуть поважати рівноправ'я народів і право народів розпоряджатися своєю долею, діючи постійно відповідно до цілей і принципів Статуту ООН і норм міжнародного права, включаючи ті, що відносяться до територіальної цілісності держав.

Виходячи з принципу рівноправ'я і прав народів розпоряджатися своєю долею, всі народи мають права в умовах повної свободи визначати... свій

внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні і здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток.

Держави-учасниці, підтверджують спільне значення дотримання й ефективної реалізації рівноправ'я і права народів розпоряджатися своєю долею для розвитку дружніх відносин між ними, як і між всіма державами; вони нагадують також про важливість виключення будь-якої форми порушення цього принципу.

ІХ. Співробітництво між державами

Держави-учасниці будуть розвивати своє співробітництво одна з одною, як і з усіма іншими державами, в усіх напрямках, відповідно до цілей і принципів Статуту ООН. Розвиваючи своє співробітництво, держави-учасниці приділятимуть особливе значення питанням, визначеним в межах НБСЄ, здійснюючи свій внесок в умовах повної рівності.

Вони намагатимуться, розвивати своє співробітництво як рівні, сприяти взаємопорозумінню й довірі, дружнім і добросусідським відносинам між ними, міжнародному миру, безпеці й справедливості. Вони також намагатимуться, розвиваючи своє співробітництво, підвищувати добробут народів і сприяти втіленню в життя їхніх сподівань, використовуючи, зокрема, вигоди, що випливають з розширення взаємного ознайомлення стосовно досягнень в економічній, науковій, технічній, соціальній, культурній і гуманітарній сферах, вони сприятимуть тому, щоб ці вигоди стали доступними для всіх. Вони враховуватимуть загальний інтерес щодо скорочення різниці в рівнях економічного розвитку і, особливо, інтереси країн, що розвиваються.

Вони підтверджують, що уряди, установи, організації й люди можуть відгравати належну позитивну роль у сприянні досягненню цілей їх співробітництва. Вони намагатимуться, розширюючи своє співробітництво, як це визначено вище, розвивати солідарність на кращій і міцнішій основі на благо своїх народів.

Х. Добросовісне виконання зобов'язань з міжнародного права

Держави-учасниці добросовісно виконуватимуть свої зобов'язання з міжнародного права – як ті, що випливають з загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, так і ті, що випливають з укладених відповідно до МП договорів, учасниками яких вони є.

При здійсненні своїх суверенних прав, включаючи право видавати свої закони й адміністративні правила, вони керуватимуться своїми юридичними зобов'язаннями з міжнародного права, належним чином враховуючи й виконуючи положення Заключного акту НБСЄ.

Держави-учасниці підтверджують, що у випадку конфлікту зобов'язань членів ООН зі Статуту ООН і зобов'язань з будь-якого іншого договору чи міжнародної угоди, переважну силу матимуть зобов'язання за Статутом ООН у відповідності до статті 103 Статуту.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Всі принципи, викладені вище, мають першорядну важливість і вони будуть однаково неухильно застосовуватися при інтерпретації кожного з них з урахуванням інших.

Держави-учасниці висловлюють свою рішучість повністю поважати й

застосовувати ці принципи, як вони викладені в цій Декларації, до їхніх взаємовідносин і співробітництва – з тим, щоб забезпечити кожній державі-учасниці переваги, забезпечені загальним дотриманням і застосування цих принципів.

Держави-учасниці, враховуючи викладені вище принципи, зазначають, що ця Декларація не зачіпає їхніх прав і зобов'язань, як і відповідних договорів та інших угод і домовленостей.

Держави-учасниці висловлюють переконаність у тому, що дотримання цих принципів буде сприяти розвитку нормальних і дружніх відносин і співробітництва між ними в усіх сферах. Вони також висловлюють переконаність у тому, що дотримання цих принципів сприятиме розвитку політичних контактів між ними, що в свою чергу сприятиме кращому взаєморозумінню щодо їхніх позицій і поглядів.

Держави-учасниці заявляють про свій намір здійснювати свої відносини з усіма іншими державами в дусі принципів, викладених у цій Декларації.

Таким чином, положення Статуту ООН та інших, присвячених основним принципам міжнародного права актів, дають підстави тлумачити **основні принципи МП** як єдиний нероздільний комплекс однаковий за своєю юридичною силою керівних норм, наділених по відношенню до інших норм міжнародного права вищою юридичною силою.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ

В усіх трьох джерелах принципи викладаються у різній послідовності, наслідком чого є відсутність єдиного підходу до викладення і вивчення цих принципів. Виходячи з власного досвіду, можемо стверджувати, що характеристика принципів засвоюється значно ефективніше, якщо їх розташувати у вигляді п'яти «логічних пар», наприклад, у послідовності наведеній нижче у таблиці.

Логічна «парність» основних принципів міжнародного права

Суверенної рівності держав	Невтручання у внутрішні справи
Співробітництва між державами	Добросовісне виконання зобов'язань з міжнародного права
Мирного врегулювання спорів	Незастосування сили й погрози силою
Територіальної цілісності держав	Непорушності кордонів
Поваги до прав Людини і основних свобод	Рівноправ'я і право на самовизначення народів

Як бачимо, в кожній логічній парі принципи більш загального характеру з лівого стовпця доповнюються й конкретизуються відповідним принципом з правого стовпця.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу «Міжнародне публічне право».

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел зарубіжних авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ТЕМА 4. ТЕРИТОРІЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття і види територій у міжнародному праві.
2. Поняття, види та правовий режим державних кордонів.
3. Міжнародні ріки.
4. Правовий статус Арктики та Антарктики.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Договір про постійний нейтралітет та експлуатацію Панамського каналу від 07.09.1977. URL: http://zako№3.rada.gov.ua/laws/show/591_002
2. Договір про Шпіцберген від 09.02.1920 URL: http://zako№3.rada.gov.ua/laws/show/998_112
3. Договір про Антарктику від 01.12.1959 URL: http://zako№2.rada.gov.ua/laws/show/995_224
4. Конвенція про режим протоку від 20.07.1936 URL: http://zako№2.rada.gov.ua/laws/show/995_228
5. Конвенція про режим судноплавства на Дунаї від 18.08.1948 URL: http://zako№2.rada.gov.ua/laws/show/995_175
6. Конвенція щодо забезпечення вільного користування Суецьким каналом від 29.10.1888 URL: http://zako№2.rada.gov.ua/laws/show/995_190
7. Закон України «Про державний кордон України» // ВВР, 1992, № 2, ст. 5 URL: <http://zako№5.rada.gov.ua/laws/show/1777-12>

Додаткові рекомендовані джерела

1. Анцелевич Г. «Академік Вернадський» - антарктична науково-дослідна станція України (міжнародно-правові аспекти статусу та діяльності). Право України. 2012. №3-4. С. 221-230.
2. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній; за ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
3. Корбут В.М. Международно-правовой режим рек: история и современность / В.М. Корбут, Ю.Я. Баскин. М., 1987 160 с.
4. Курс международного права: в семи томах / редакционная коллегия: В.Н. Кудрявцев [та ін.]. Т. 1. Москва: Наука, 1989.
5. Курс международного права: учебник / В.Л. Толстых. М.: Волтерс Клувер, 2010. 1056 с.
6. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. М.: 2005. 432 с.
7. Міжнародне право /Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.
8. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М.В. Буроменського. К., 2006. 336 с.
9. Міжнародне публічне право: Підручник. 2-ге вид. / за ред. В.М. Репецького. К., 2012. 437 с.
10. Николаев А.Н. Правовой режим Суэцкого канала. М., 1960. 176 с.
11. Трофимов В.Н. Правовой статус Антарктики. М., 1990. 152 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою лекції є більш глибоке засвоєння питань класифікації, порядку встановлення та зміни правового режиму державних кордонів, порядку визначення державного кордону, його режим, права прикордонних військ, а також функції прикордонних представників у підтриманні режиму державного кордону та врегулюванні прикордонних інцидентів.

ВСТУП

Для усвідомлення значення територіальних проблем у міжнародних стосунках необхідно з'ясувати відмінності національної і державної території від режиму територіальних просторів, що не перебувають під суверенітетом окремих держав (режиму відкритого моря, космічного простору).

Правовою основою територіальних змін є передусім здійснення права націй на самовизначення. Тому до законних способів зміни приналежності території сучасне міжнародне право відносить вирішення територіальних питань шляхом плебісциту та референдуму, відновлення історичних прав на окремі території.

Завданням лекції є: вміти розрізняти правовий режим територіальних просторів, характеризувати статус Арктики та Антарктики, способи розв'язання територіальних суперечок, основні положення Конвенції про морське право 1982 р., Договору про Антарктику 1959 р. та інші міжнародно-правові акти, що регулюють територіальні питання.

Для більш глибокого засвоєння питань класифікації, порядку встановлення та зміни правового режиму державних кордонів необхідне знання Закону України про державний кордон. Особливу увагу слід звернути на визначення державного кордону, його режим, права прикордонних військ, а також функції прикордонних представників у підтриманні режиму державного кордону та врегулюванні прикордонних інцидентів.

1. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ТЕРИТОРІЙ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

З погляду науки міжнародного права інститут території є одним із найстаріших. Значення території чи не першорядне у міжнародних відносинах, адже територія є не просто простором, а матеріальним середовищем життя кожної держави. За період розвитку цивілізації людство пройшло шлях від постійних війн за захоплення, поділ і переділ територій до інтенсивного використання простору за межами національної території (Антарктики, Арктики і т. д.) і освоєння космічного простору. Стабільний розвиток сучасної системи міжнародних відносин неможливий без чіткого міжнародно-правового регулювання питань території.

Проблеми території в міжнародному праві загалом є вельми різноманітними, та можна виокремити дві їх головні групи: проблеми територіального розмежування і проблеми територіальних режимів.

Територіальне розмежування передбачає: самовизначення народів і націй, недоторканність і цілісність державної території, встановлення кордонів континентального шельфу й економічної зони за угодою між сусідніми державами і відповідно до міжнародного права, розв'язання територіальних спорів.

Територіальні режими охоплюють: територіальний суверенітет і територіальну юрисдикцію, транзит через іноземну територію, спеціальні територіальні режими, створені за згодою заінтересованих держав, тощо.

З метою міжнародно-правового аналізу доцільним є тлумачення поняття території в най ширшому сенсі.

Отже, *територія* — це частина географічного середовища, що є матеріальною основою існування суспільства та держави.

Територія у міжнародному праві у широкому розумінні — це простори земної кулі з її сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряним простором, » також космічний простір і небесні тіла, що знаходяться в ньому.

Як одна з найзагальніших ознак держави територія фіксує належність відповідному суспільству певної частини землі, поверхні планети — суші, моря, повітряного простору, а також державні кордони, їхній правовий режим. До поняття території в широкому сенсі також включають космічний простір навколо Землі, Місяць та інші небесні тіла.

Характеристика територій:

- розміри (загальна площа);
- протяжність із півночі на південь та зі сходу на захід;
- компактність; географічне положення, в тому числі наявність річок і виходу до моря;
- чисельність і густота населення, розподіл населення по окремих ділянках території;
- кліматичні умови;
- особливості ландшафту; характер надр та ступінь їх розробки;
- характер кордонів (юридичне оформлені чи фактично існуючі, природні або довільні);
- характер прилеглих територій (державні чи міжнародні);
- період існування.

Проте з погляду міжнародного права *основною характеристикою території є її правовий режим.*

Відповідно до правового режиму уся територія Землі відповідно може бути *класифікована* на такі категорії:

державна територія, тобто територія, яка розташована в межах державних кордонів тієї чи іншої держави і на яку поширюється повна та виключна влада цієї держави. Тут ми бачимо взаємозв'язок і співіснування двох основних ознак державної території: по-перше, належність державі, і, по-друге, її верховенство на даній території. Під територіальним верховенством у міжнародному праві розуміють повну і виключну владу держави в межах своєї території. На підставі цього держава може встановити відповідний правопорядок, що дає змогу використовувати у своїх інтересах як саму територію, так і її матеріальні компоненти (корисні копалини, ріки, озера і т. д.). Однак кожна держава може безперешкодно використовувати свою територію доти, поки не порушує прав інших суб'єктів міжнародного права і не завдає їм шкоди. Використання у такий спосіб державою своєї території з юридичної точки зору не може бути абсолютним і необмеженим.

території з міжнародним режимом — території, які не входять до складу державної території: водні простори за межами виключних економічних зон прибережних держав, Міжнародний район морського дна, Антарктика, космічний простір, Місяць та інші небесні тіла. На міжнародну територію не поширюється суверенітет якоїсь держави, і вона відкрита для використання всіма державами відповідно до норм міжнародного права.

території зі змішаним режимом — це території, на які одночасно поширюється дія норм і міжнародного, і національного права. До них належать, по-перше, прилеглі та виключні економічні зони і континентальний шельф прибережних держав, які не входять до їх території, і, по-друге, міжнародні річки, міжнародні протоки, що перекиваються територіальним морем прибережних держав, і міжнародні канали, що входять до складу територій прибережних держав. Міжнародно-правова особливість цього виду території полягає в тому, що вона не перебуває під суверенітетом держав і не входить до складу державної території. Водночас прибережні держави наділені виключними правами на розвідку і розробку ресурсів цих територій. Відповідно ж до міжнародних норм за іншими державами зберігаються певні права на вільне судноплавство, прокладання кабелю і трубопроводів, наукове дослідження і т. п.

Обсяг таких прав закріплений у Конвенції про континентальний шельф від 29 квітня 1958 р., а також у Конвенції з морського права. У межах цих прав кожна держава приймає свої закони і правила, що регулюють такі види діяльності

території з особливим міжнародним режимом - демілітаризовані та нейтралізовані зони (відповідно до чинного міжнародного права до них належать, зокрема, архіпелаг Шпіцберген, Аландські острови, Додеканезькі острови, острів Пантеллерія, Панамський та Суецький канали, Місяць та інші небесні тіла). Проте оскільки ця категорія є синтетичною, адже до неї відносять території всіх названих трьох видів, то доцільність її виокремлення викликає сумнів. А втім, це зовсім не виключає необхідності окремого розгляду територій з особливим міжнародним

режимом.

Я. Броунлі також виділяє як окремий вид "нічийну територію", тобто територію, на яку ще не поширене територіальне верховенство і яка юридичне може бути предметом заволодіння з боку тих або інших держав.

Склад державної території

Сухопутна територія охоплює масиви суші (материк, острів) і так звані *анклави*, тобто такі її відокремлені частини, які з усіх боків оточені територіями інших держав і не мають виходу до моря (наприклад, Барле-Хертог — бельгійська територія, розташована в Голландії; Кампіоне — територія Італії, розташована в Швейцарії, та ін.).

Отже, сухопутною територією є вся суша у межах кордонів держави.

Водна територія, або акваторія, — це води річок, озер або штучних водосховищ і водних шляхів (каналів), розташованих у межах кордонів даної держави, а також внутрішні й територіальні морські води, які омивають узбережжя цієї держави.

До *внутрішніх вод України* належать:

- морські води, розташовані в напрямі берега від прямих висхідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря України; води портів України;
- води заток, бухт, лиманів, гаваней і рейдів, береги яких цілком належать Україні;
- води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні;
- води рік, озер та інших водойм до лінії державного кордону, береги яких належать Україні.

Територіальне море України, згідно зі ст. 5 зазначеного закону, утворюють прибережні морські води шириною 12 морських миль, що відраховуються від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні. У деяких випадках інша ширина територіального моря України може встановлюватися міжнародними договорами України, а за відсутності договорів — відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, насамперед норм, що містяться у Конвенції про територіальне море і прилеглу зону від 29 квітня 1958 р.

Підземна територія (надрами держави) складається з надр, що розташовані під сухопутною та водною територією держави, і належить їй до технічно досяжної глибини без будь-яких обмежень. Вважається, що ці простори геометрично звужуються до центра Землі.

Повітряна територія — це стовпи повітря над сухопутною і водною територією держави. Висотна межа повітряної території практично не встановлюється, хоч прийнято вважати, що розмежування повітряного і космічного простору проходить на висоті 100—110 км.

До державної території умовно прирівнюються морські, повітряні, космічні кораблі, які несуть прапор або знак певної держави, а також морські кабелі, трубопроводи та будь-яке інше обладнання і споруди, які належать державі.

Основні елементи визначення міжнародно-правової природи державної території.

- просторова межа здійснення влади держави;

- об'єкт публічних правомочностей держави або об'єкт володіння від імені народу.

У доктрині міжнародного права загальноприйнятим є те, що кожна держава на свій розсуд визначає правовий статус своєї території.

Так, у ст. 2 Конституції України визначено, що суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. У ст. 13 підкреслюється, що земля, її надра, атмосферне повітря, води й інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу. А в ст. 3 Конституції Латвійської Республіки записано, що "територію держави Латвія, у межах, встановлених міжнародними договорами, складають Ліфляндія, Латгалія, Курляндія і Земгалія".

Не тільки в конституціях пострадянських, а й у конституціях інших країн питанням забезпечення цілісності своєї території і своїх прав на її природні ресурси, приділяється особлива увага. Так, у ст. 1 Конституції Республіки Філіппіни 1987 р., озаглавленій "Національна територія", сказано: "Національна територія охоплює Філіппінський архіпелаг із усіма включеними в нього островами і водами та всі інші території, що перебувають під суверенітетом або юрисдикцією Філіппін і складаються із суші, вод і повітряного простору, у тому числі їх територіальне море, морське дно, надра, острівні шельфи та інші підводні простори. Води навколо островів архіпелагу, між ними і з'єднуючі їх, незалежно від їх ширини і площі, утворюють частину внутрішніх вод Філіппін".

Простір, на який поширюється вплив держави, як справедливо звертає увагу професор Г. В. Ігнатенко, не завжди може бути державним. Він може бути віднесений до територій, на які поширюється національна юрисдикція. У Конституції Російської Федерації зазначається: "Російська Федерація має суверенні права і здійснює юрисдикцію на континентальному шельфі й у виключній економічній зоні Російської Федерації в порядку, обумовленому федеральним законом і нормами міжнародного права". При цьому слід звернути увагу на те, що поняття "територія, на яку поширюється національна юрисдикція", є ширшим за поняття "державна територія".

Територіальне верховенство держави допускає використання цієї території іноземними державами, юридичними і фізичними особами для промислу. Однак таке використання (видобуток корисних копалин, рибальство і т. п.) можливе лише за згодою даної держави, що самостійно вирішує це питання. Однією з юридичних форм такої згоди може бути концесійна угода між територіальним сувереном та іноземними юридичними або фізичними особами.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Державна територія (включно з повітряним простором і територіальним морем) разом з урядом і населенням у її кордонах становлять фізичний і соціальний зміст держави як основного суб'єкта міжнародного права. Невід'ємною частиною державного суверенітету є *територіальне верховенство* — здійснення державою вищої й неподільної влади в межах її території.

Історія міжнародного права знає кілька концепцій обґрунтування і пояснення *юридичної природи державної території*. Серед них виділяють:

1) *об'єктну, або речову, теорію*, прихильники якої (Галлер, М. Зейдель, Сперанський та ін.) розглядали територію як річ — об'єкт власності держави або суверена;

2) *просторову теорію* (теорію владарювання), прихильники якої (І. К. Блюнчлі, Л. Дюгі, Ф. Ліст, Г. Єллінек та ін.) визначали територію як просторову межу державної влади;

3) *теорію компетенції*, відповідно до якої територіальний суверенітет держави обмежується місцевою компетенцією (Г. Кельзен, Радницький, Руссо).

2. ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ

Основне призначення державних кордонів полягає в тому, що вони встановлюють межі державної території з усіма її ресурсами, що є матеріальною умовою існування суспільства. Кордони між суміжними державами зазвичай визначаються договорами між ними. Ст. 1 Закону України "Про державний кордон України" від 4 листопада 1991 р. містить таке визначення державного кордону: "Державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, яка проходить по цій лінії, що визначають межі території України — суші, вод, надр, повітряного простору". Це визначення переважно відповідає тлумаченню державних кордонів у доктрині міжнародного права. Зокрема, у "Дипломатичному словнику" сказано, що державні кордони — це лінії та уявні вертикальні поверхні, які проходять по цих лініях, що визначають межі території держави (суші, вод, надр, повітряного простору), тобто межі поширення її суверенітету Сфери здійснення територіального верховенства держав визначаються за допомогою кордонів, установлених між ними. Отже, кордони встановлюють межі державної території, і в цьому полягає їхнє основне призначення.

Державні кордони — це справжні або умовні лінії, які відповідають конфігурації території держави і відділяють її від території інших держав, а також від території з міжнародним режимом (відкритого моря, повітряного простору над ним, космічного простору).

Функція державних кордонів полягає в розмежуванні, роз'єднанні суспільних, політичних, юрисдикційних, економічних, культурних, інформаційних реальностей - суверенних держав. Амплітуда відмінностей між цими реальностями може бути дуже помітною, але ніколи не було і не буде ситуацій, коли б були відсутні спільні риси та елементи між ними.

Кордони можуть бути класифіковані за такими критеріями:

а) **за своєю природою** кордони поділяються на:

- *природні, або орографічні* (опис конфігурації різних елементів рельєфу), - це лінія, проведена по природних рубежах з урахуванням рельєфу місцевості, головним чином по гірському вододілу і руслах прикордонних рік. (наприклад, за річищами річок або каналів, по берегах озер, по гірських хребтах та ущелинах тощо);

- *геометричні* кордони, це пряма лінія, яка з'єднує дві визначені на місцевості точки державного кордону і перетинає місцевість без урахування її рельєфу (минаючи, як правило, населені пункти). Особливим видом геометричних кордонів є

так звані *астрономічні* кордони, тобто такі, лінія яких збігається з паралеллю або меридіаном земної географічної сітки;

- *Географічний державний кордон* — це лінія, що проходить через визначені географічні координати і збігається іноді з тією чи іншою паралеллю або меридіаном. Такі кордони часто трапляються в Африці та Америці.

- у більшості випадків держави мають *комбіновані* кордони. Типовим прикладом цього є африканська країна Ботсвана, яка має орографічні, геометричні та астрономічні кордони;

б) *за складовими елементами території* кордони поділяються на:

- *сухопутні*, які розділяють суходіл між двома державами;
- *річкові*, які розділяють річку між двома державами;
- *морські*, які позначають зовнішнє обмеження територіального моря і бокове обмеження відносно територіальних вод сусідніх держав;
- *повітряні*, які вважаються умовними (уявними) площинами, поставленими перпендикулярно до земної поверхні по сухопутному та водному кордонах.

Кордони між сусідніми державами, як правило, встановлюються в договірному порядку. Морські кордони визначаються прибережною державою в односторонньому порядку, проте відомі випадки, коли держави уклали угоди про лінію проходження кордону між ними на морі (наприклад, Угода від 15 лютого 1957 р. між СРСР і Норвегією про морський кордон у Варангер-фіорді).

Процес визначення і встановлення державного кордону проходить два основні етапи — делімітації та демаркації.

Делімітація (від лат. *delimitatio* — встановлення) — це визначення в договорі загального напрямку проходження державного кордону, що графічно зображене на доданих до договору картах.

Демаркація (від фр. *demarcation* — розмежування) кордону - це позначення лінії державного кордону на місцевості шляхом спорудження спеціальних прикордонних знаків на підставі документів про делімітацію кордонів.

Демаркація повинна здійснюватися двосторонньою комісією, що формується з рівної кількості представників прикордонних держав. У процесі проведення демаркаційних робіт складаються відповідні документи: протоколи з описами кожного прикордонного знака; спеціальні топографічні карти, на які нанесено всі прикордонні знаки; загальний протокол-опис проходження державного кордону, який підписується кожною зі сторін демаркаційної комісії. Зазначені документи підлягають затвердженню компетентними органами договірних сторін.

Сучасній міжнародній практиці відома й така процедура, як *редемаркація* кордону, тобто перевірка вже демаркованої лінії кордону для ремонту або відновлення зіпсованих чи зруйнованих прикордонних знаків, заміни знаків одного типу на знаки іншого типу, встановлення додаткових знаків тощо. У разі необхідності уточнення наявного кордону укладаються спеціальні угоди між державами.

На кордонах між державами діє *спеціальний прикордонний режим*, який визначається їхнім внутрішнім законодавством та міжнародними угодами. Так, своїм внутрішнім законодавством держава встановлює правовий режим у прикордонних місцевостях: визначає порядок охорони державного кордону, його

митний, санітарний режим, регламентує умови в'їзду, виїзду, проживання і господарської або будь-якої іншої діяльності у прикордонних зонах. В Україні найважливішими нормативними актами, які спеціально регламентують згадані питання, є: Закон України "Про державний кордон України" від 4 листопада 1991 р., Закон України "Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України" від 25 лютого 1994 р., Повітряний кодекс України 1993 р. та Митний кодекс України 2002 р.

Міжнародними угодами регулюються питання, які стосуються інтересів обох сусідніх держав і вимагають їхнього тісного співробітництва. Передовсім це питання підтримання кордону в належному стані, його редемаркації, догляду прикордонних знаків, користування прикордонними водами, залізничними та шосейними шляхами, що перетинають кордон, виконання ремонтно-будівельних, польових та інших видів робіт на кордоні, врегулювання прикордонних інцидентів тощо. Україна, як і інші держави, прагне укласти подібні угоди з усіма сусідніми країнами.

Необхідно зауважити, що прикордонні режими за рішенням компетентних органів держави або за взаємної згоди прикордонних держав можуть пом'якшуватися, наприклад для розвитку прикордонної торгівлі, родинних контактів тощо, аж до цілковитого скасування.

Режим державного кордону має кілька складових частин.

1. Термін ст. 8 закону "утримання державного кордону" означає порядок збереження і підтримання у належному стані прикордонних знаків, устаткування, прикордонних просік і смуги, проведення контрольних оглядів, перевірок проходження державного кордону транспортними засобами і людьми і т. п.

Слід мати на увазі, що утримання державного кордону в такому стані, щоб проходження його було ясным і видимим, є обов'язком кожної держави. Тому на практиці обов'язки з догляду за прикордонними знаками і спільним оглядом їх передбачаються в угодах між суміжними державами. При пошкодженні або втраті прикордонних знаків із боку однієї з суміжних держав необхідно вживати негайних заходів щодо їх відновлення. Наприклад, між Урядом України й Урядом Республіки Польща було підписано спеціальну угоду про утримання дорожніх прикордонних мостових об'єктів на українсько-польському кордоні (№ 1068 від 17 березня 1997 р.).

2, *Перетинання державного кордону транспортними засобами й особами, а також переміщення через кордон товарів, вантажів і тварин.* Ця складова частина режиму державного кордону передбачена рядом статей Закону України "Про державний кордон України". Так, у ст. 9 зазначається, що залізничне, автомобільне, морське, річкове, повітряне й інше сполучення через державний кордон України здійснюється в пропускних пунктах, що встановлюються Кабінетом Міністрів України відповідно до законодавства і міжнародних договорів України. При цьому визнаною формою таких пунктів є контрольно-пропускні пункти прикордонних військ, митні й інші установи, що здійснюють контроль на державному кордоні.

Морські й річкові невійськові судна і військові кораблі перетинають державний кордон України також відповідно до цього закону, інших актів законодавства України, а також відповідно до правил, встановлених компетентними

органами України й опублікованих у встановленому порядку.

Повітряні судна перетинають державний кордон України спеціально виділеними повітряними коридорами перельоту. Переліт державного кордону України за межами повітряних коридорів допускається лише з дозволу компетентних органів України.

Виліт і посадка українських та іноземних повітряних суден, як регламентує ст. 10 закону, здійснюється, як правило, в аеропортах (на аеродромах), відкритих для міжнародних польотів, де є контрольні-пропускні пункти Прикордонних військ України і митні установи. Інший порядок допускається тільки з дозволу компетентних органів України.

Стаття 11 закону передбачає, що особи, транспортні засоби, вантажі та інше майно, що перетинають державний кордон України, підлягають прикордонному і митному контролю. У необхідних випадках здійснюється також санітарно-карантинний, ветеринарний і фітосанітарний контроль. Передбачено також контроль за вивезенням із території України культурних цінностей та інші види контролю.

3. *Пропуск осіб, транспортних засобів, вантажів, товарів і тварин.* Ця функція режиму державного кордону передбачає здійснення прикордонного контролю, а за потреби й інших його видів: митного, імміграційного, санітарно-карантинного, ветеринарного, фітосанітарного і т. п.

Зокрема, у ст. 12 закону вказується, що пропуск осіб через державний кордон здійснюють Прикордонні війська України за дійсними документами на право в'їзду-виїзду. Для пропуску транспортних засобів, вантажів та іншого майна застосовуються законодавство і міжнародні договори України, якими може передбачатися також і спрощений пропуск їх через державний кордон. Наприклад, 11 березня 1997 р. підписано угоду № 1064 між Урядом України й Урядом Республіки Молдова про пункти пропуску через українсько-молдавський державний кордон і спрощений пропуск громадян, що проживають у прикордонних районах.

Безвізовий порядок в'їзду-виїзду і перебування на території однієї держави відповідно до норм міжнародного права може передбачатися для громадян іншої держави, які мають дипломатичні або службові паспорти, а також паспорт моряка.

4. *Мирний прохід через територіальне море, а також захід іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води та порти України* передбачені статтями 13 і 14 закону. У них зазначається, що мирний прохід через територіальне море здійснюється з метою його перетинання без заходу у внутрішні води України, або з метою проходу у внутрішні води і порти, або виходу з них у відкрите море. Прохід вважається мирним, якщо при цьому не порушується мир, а також правопорядок або безпека України.

Капітан іноземного невійськового судна, яке порушило правила мирного проходу, несе відповідальність згідно із законодавством України.

Іноземні невійськові судна можуть заходити на рейди та у порти України, відкриті для заходу таких суден. Перелік таких рейдів і портів, порядок заходу в них, проведення вантажних і пасажирських операцій, зв'язок суден із берегом, вихід на берег членів екіпажу судна, відвідання суден особами, які не є членами екіпажу судна, а також інші пов'язані з цим правила публікуються у встановленому порядку.

Іноземні військові кораблі, якщо це не передбачено іншим способом, заходять у внутрішні води і порти України відповідно до правил їх візитів, опублікованих у встановленому порядку.

5. *Ведення на державному кордоні господарської, промислової та іншої діяльності (полювання, лісова, сільська або гірська справа і т. п.).* Порядок ведення господарської діяльності на державному кордоні України регламентується ст. 18 закону. Передбачається, що судноплавство, користування водними об'єктами для потреб лісосплаву та інші види водокористування, створення різних гідроспоруд, проведення інших робіт у внутрішніх водах України; користування землею, лісами, тваринним світом; ведення гірської справи, геологорозвідки та інша господарська діяльність на державному кордоні України проводяться відповідно до законодавства України та її міжнародних договорів. Ця діяльність здійснюється таким чином, щоб забезпечувався належний порядок на державному кордоні України. Порядок здійснення усіх видів господарської діяльності на державному кордоні України встановлюють компетентні органи України при узгодженні з Прикордонними військами України.

6. *Розв'язання з іноземними державами інцидентів, пов'язаних із порушенням режиму державного кордону.* Повітряні, морські й річкові судна, інші транспортні засоби, а також особи, які перетинають державний кордон, порушуючи правила, визнаються порушниками кордону і повинні нести відповідальність. Докладний перелік таких порушників державного кордону України містить ст. 20 закону.

Для розв'язання питань, пов'язаних із додержанням режиму державного кордону, а також для розв'язання можливих прикордонних інцидентів відповідно до міжнародної практики існує інститут спеціальних представників держав (прикордонних комісарів). Такими, згідно зі ст. 21 закону, є прикордонні представники України. Вони призначаються у встановленому Кабінетом Міністрів порядку з офіцерів Прикордонних військ України.

Переїзд (перехід) державного кордону такі прикордонні представники здійснюють на підставі спеціальних повноважень, що видаються їм Державним комітетом з питань охорони державного кордону України. Прикордонним представникам гарантується особиста недоторканність, а також недоторканність наявних у них службових паперів.

Не врегульовані прикордонними представниками питання розв'язуються дипломатичним шляхом.

Щоб забезпечити належний порядок у прикордонних районах, держави можуть створювати в них спеціальний *прикордонний режим*. Як правило, він регулюється національним законодавством. Прикордонному режиму (прикордонна смуга, в'їзд у прикордонну смугу, проведення робіт, особливості прикордонного режиму у внутрішніх водах і т. д.) присвячений розділ III Закону України "Про державний кордон України".

Державні кордони та їх режим визначаються також міжнародно-правовими нормами, що містяться в універсальних, регіональних і двосторонніх міжнародних договорах. Так, 14 жовтня 1993 р. між Україною і Словацькою Республікою підписано Договір про режим українсько-словацького кордону, співробітництво і взаємодопомогу з прикордонних питань. Аналогічний договір 12 січня 1993 р.

підписаний із Польщею.

Відповідно до норми, що міститься у Заключному акті НБСЄ від 1 серпня 1975 р., держави, що підписали його і приєдналися до нього, "вважають, що їх кордони можуть змінюватися, відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю". Якими є ці шляхи і можливості зміни державних кордонів?

Міжнародне право дає три підстави для зміни кордонів. По-перше, це здійснення народами і націями свого права на самовизначення: утворення нових незалежних держав на колишніх залежних територіях, об'єднання двох або кількох держав, а також поділ існуючої держави. По-друге, це обмін ділянками території між суміжними державами з метою встановити зручніше проходження лінії кордону на місцевості. По-третє, це невеликі зміни положення лінії кордону при її редемаркації.

Зазначені підстави для зміни кордону активно використовуються в сучасній міжнародній практиці.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Однією з істотних ознак суб'єкта самовизначення є наявність спільної території. Вважається, що нації належить так звана *національна територія*, що визначається як територія, в межах якої нація історично склалася з усіма внутрішніми зв'язками, що виражають спільність даної групи населення. Оскільки суб'єктом самовизначення може бути не тільки нація, а й народ, то вважають також, що народіві, який самовизначається, належить така територія, в межах якої розселений даний народ і виявляється його економічна, соціальна та культурна спільність, яка характеризує даний народ як суб'єкт самовизначення. Всі наведені критерії є вельми неоднозначними та суб'єктивними, а тому питання встановлення території, належної нації або народіві, що самовизначаються, потребує надзвичайно обережного підходу.

Статут ООН розрізняє спори та ситуації. Остання «може привести до міжнародних ускладнень або викликати спір» (ст. 34), тобто має місце, коли зіткнення інтересів держав не супроводжується явним висуванням претензій, хоча і породжує певні тертя між ними і напруженість. Хоча вони не мають нормативних характерних ознак, доктрина виходить з того, що "ситуація" не визначається чітко окресленими вимогами однієї держави до іншої, але згідно зі Статутом ООН в ситуації сторона не має стримуватися під час голосування з цього питання у Раді Безпеки, а в спорі – має. звідси вважають, що за змістом ситуація ширша, ніж спір.

3. МІЖНАРОДНІ РІКИ

Географічний аналіз свідчить, що значна кількість рік на Землі протікає по території кількох держав або розділяє території двох чи більше держав. Саме тому цій проблемі присвячено велику кількість наукових досліджень з міжнародного права. До цієї теми звертаються учені України й у наші дні.

Міжнародні ріки в міжнародному праві — це ріки, що протікають по територіях чи розділяють території двох (або більше) держав і використовуються для різних потреб за згодою між цими державами.

Географічні і господарські чинники міжнародних рік визначають їх міжнародно-

правовий режим. Відповідно до нього жодна держава не може змінювати природних умов своєї території, якщо наслідками таких змін буде заподіяння шкоди території іншої держави. На підставі цього права і законні інтереси прибережних держав взаємозалежні. Отже, виникає потреба міжнародно-правового регулювання міждержавних відносин щодо використання таких рік.

Повертаючись до історичних прикладів міжнародно-правового регулювання взаємовідносин держав щодо використання міжнародних рік, слід назвати Віденський конгрес 1815 р. Відомо, що на ньому було визнано свободу судноплавства на основних європейських ріках, а також право прибережних держав узгоджено встановлювати правила такого судноплавства на Рейні, Некарі, Майні, Мозелі, Маасі і Шельді.

Регулюванню судноплавства на іншій європейській ріці, на Дунаї, приділено належну увагу в Паризькому мирному договорі 1856 р. Специфікою договору було те, що його нормами передбачався контроль судноплавства переважно неприбережними державами (Великобританією та ін.). Сучасний режим Дунаю визначається Белградською конвенцією про режим судноплавства на Дунаї 1948 р., а також Бухарестською декларацією 1985 р. У Белградській конвенції закріплений принцип свободи судноплавства, що дає відповідні права третім державам, які не є сторонами міжнародного договору.

Певною новелою в питанні сучасного судноплавства на Дунаї стало відкриття у ФРН 25 вересня 1991 р. каналу Рейн—Майн—Дунай. Цей водний шлях уряд ФРН вважає внутрішнім водним шляхом держави, що не підлягає міжнародно-правовому регулюванню.

Міжнародними договорами, зокрема Белградською конвенцією 1948 р., передбачається створення спеціальних органів — міжнародних річкових комісій (за Белградською конвенцією — Дунайської комісії). До компетенції Дунайської комісії входить спостереження за виконанням конвенційних положень, складання спільного плану основних робіт в інтересах судноплавства, уніфікація правил річкового нагляду, видання довідників, лоцій, навігаційних карт і т. д. З урахуванням цих особливостей, а також беручи до уваги виникнення нових постсоціалістичних держав у басейні Дунаю, правовий режим судноплавства на Дунаї має бути приведений у відповідність до вимог сьогодення.

Теорія міжнародного права відносить поняття "міжнародні ріки" до *родових, понять*. Можна виділити істотні видові ознаки цього поняття. Керуючись такими видовими ознаками, міжнародні ріки поділяють на такі види: багатонаціональні, міжнародні, прикордонні.

Багатонаціональними прийнято вважати ріки, що не мають безпосереднього з'єднання з морем, несудноплавні або судноплавні лише для каботажного плавання між пунктами прибережних держав, і в їх використанні заінтересовані виключно прибережні держави.

Каботаж (франц. sabotage) — 1) судноплавство поблизу берегів, уздовж узбережжя (між портами однієї держави); 2) флот прибережного плавання.

Міжнародними називають ріки, що мають судноплавне з'єднання з морем. Через географічні особливості їх використовують для міжнародного судноплавства як прибережні, так і інші держави відповідно до встановленого міжнародно-правового режиму. Останній істотно полегшує сучасне господарське використання рік для промислових, сільськогосподарських, санітарних, побутових та інших потреб.

До *прикордонних* належать ріки, що є природним кордоном між двома або кількома державами.

Аналіз видових ознак міжнародних рік свідчить, що ці ознаки можуть поєднуватися. У такому разі можна говорити, наприклад, про те, що прикордонна ріка може бути водночас

багатонаціональною і міжнародною. У міжнародній практиці виділення прикордонних рік у власному понятійному розумінні має сенс тоді, коли “в їх використанні заінтересовані виключно прикордонні держави” і коли “регулювання їх режиму за згодою між прикордонними державами неминуче передбачає встановлення точного проходження кордону по такій ріці й умов її прикордонного режиму”].

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Для теоретичного уточнення родового поняття доцільно віднести всі ріки, що перетинають або розділяють території двох або більше держав, до міжнародних рік. За потреби видової деталізації міжнародні ріки доцільно поділити у зазначеному розумінні на багатонаціональні і прикордонні.

Важливою міжнародно-правовою проблемою господарського використання міжнародних рік є *проблема суб'єктів* його регулювання. Підкреслимо, що проблема суб'єктів регулювання режиму міжнародних рік, як правило, не виникає для багатонаціональних рік. Для них суб'єктами міжнародно-правового регулювання є виключно прибережні держави. Міжнародній практиці не відомі випадки участі інших, крім прибережних, держав у регулюванні режиму використання багатонаціональних рік.

Що стосується міжнародних рік, які мають судноплавний вихід у море, то вже починаючи зі згаданого Паризького мирного договору 1856 р. були випадки розширення кола суб'єктів правового регулювання використання міжнародних рік за рахунок неприбережних держав (Великобританія, Франція, Туреччина та ін.).

Аналогічним було рішення Берлінської конференції від 26 лютого 1885 р. про свободу торговельного судноплавства для всіх країн на африканських ріках Конго і Нігер. Учасниками багатьох договорів XIX ст., що регулювали режим судноплавства на ріках Південної Америки, були США. У сучасній доктрині міжнародного права загальноприйнято, що саме прибережним країнам належить виключне право регулювання на основі договорів (угод) міжнародно-правового режиму міжнародних рік. Такі угоди (договори) укладають прибережні країни на основі загальновизнаних принципів сучасного міжнародного права. Наприклад, 22 червня 1994 р. між Урядом України та Урядом Словацької Республіки підписано угоду з питань водного господарства на прикордонних водах. Аналогічну угоду підписала Україною з Молдовою (від 23 листопада 1994 р.) про спільне використання й охорону прикордонних вод та Російською Федерацією (від 19 жовтня 1992 р.) про спільне використання й охорону природних водних об'єктів.

4. ПРАВОВИЙ СТАТУС АРКТИКИ ТА АНТАРКТИКИ

Арктика — північна полярна область Земної кулі, що охоплює окраїни материків Євразії й Північної Америки та майже весь Північний Льодовитий океан (крім східної й південної частин Норвезького моря) з усіма його островами (крім прибережних островів Норвегії), а також прилеглі частини Атлантичного і Тихого океанів.

Загальна площа Арктики становить близько 27 млн кв. км, якщо провести її південний кордон уздовж північного кордону зони тундри. Коли ж вираховувати кордони Арктики по лінії проходження Північного полярного кола, площа Арктики становитиме близько 21 млн кв. км.

Арктика поділена на п'ять секторів, які належать п'яти приарктичним

державам — Російській Федерації, США, Канаді, Данії та Норвегії. Фінляндія після передачі Радянському Союзу району Печенги (Петсамо) була позбавлена виходу до Північного Льодовитого океану. Ісландія визначає всю свою територію як належну до арктичної зони, але претензій на власний арктичний сектор не пред'являє.

Слід зазначити, що секторний розподіл Північного Льодовитого океану не дістав належного міжнародно-правового закріплення і загального міжнародного визнання.

Канада виступила в ролі першопрохідника в юридичному закріпленні відповідної частини арктичного сектора. У 1909 р. уряд Канади офіційно оголосив власність на всі землі й острови, як відкриті, так і ті, що можуть бути відкриті в майбутньому, розташовані на захід від Гренландії між Канадою і Північним полюсом.

У 1922 р. Канада заявила про належність їй острова Врангеля. Однак уряд СРСР опротестував цю заяву з посиланням на ноту МЗС Росії, надіслану всім державам у 1916 р. У 1924 р. на острові був установлений радянський прапор.

У свою чергу, США мали намір повністю приєднати Північний полюс до своїх володінь, про що було заявлено в Конгресі США в 1924 р. Звісно, зазіхання США не підтримали інші приарктичні держави.

Територія Аляски перейшла під суверенітет США відповідно до Договору, укладеного між Російською імперією і Північно-Американськими Сполученими Штатами в 1867 р. Російський імператор в обмін на володіння Росії на американському материку отримав 7,2 млн доларів (14,32 млн російських рублів). Загальна площа переданих територій становила 1530 тис. кв. км.

США робили також спробу націоналізувати острів Врангеля, однак це не вплинуло на російську належність острова.

Норвегія в національних нормативно-правових актах не дає визначення своїх арктичних територій. Але під час підписання 13 червня 1997 р. міністрами з довілля арктичних держав Посібника з проведення морських робіт з нафти і газу в Арктиці було визначено, що арктичну територію Норвегії складають райони Норвезького моря на північ від 65-ї паралелі північної широти.

Архіпелаг Шпіцберген ("Скелясті гори") з моменту його відкриття в 1596 р. експедицією голландця В. Баренца був нічийною територією. У 1920 р. 42 країни підписали в Парижі договір, який закріпив норвезький суверенітет над архіпелагом. Але оскільки на Шпіцбергені вели видобуток вугілля компанії кількох країн, архіпелаг дістав статус демілітаризованої зони, його використання у військових цілях заборонялося. Договір передбачив свободу господарської діяльності будь-яких держав на архіпелазі.

У 1957 р. було підписано Угоду між СРСР і Норвегією про морський кордон між двома країнами, однак проблеми розмежування економічних зон і континентального шельфу в Баренцовому морі не були вирішені. З метою врегулювати спірну ситуацію в 1976 р. СРСР і Норвегія підписали Угоду про взаємні відносини в галузі рибальства в так званій "сірій зоні" Баренцова моря — спірній акваторії, де зіткнулись інтереси двох країн.

Данія включила у свою арктичну область Гренландію і Фарерські острови. Поширення суверенітету Данії на Гренландію було закріплено рішенням Постійної

палати міжнародного правосуддя в 1933 р.

Володіння Росії в Арктиці вперше визначено в ноті МЗС Російської імперії 1916 р. як усі землі, що є продовженням на північ Сибірського континентального плоскогір'я. Питання меж радянської арктичної зони було вперше врегульовано в 1926 р. Постановою Президії ЦВК СРСР.

Проблеми правового режиму Північного Льодовитого океану ґрунтуються на різниці підходів до визначення цієї частини Земної кулі. З одного боку, вона може розглядатись як відкрите море з усіма міжнародно-правовими наслідками, що впливають із цього розуміння. З іншого боку, значна частина Північного Льодовитого океану являє собою крижану поверхню, а тому вона може розглядатися як особливий вид державної території п'яти прилеглих країн, а всі землі й острови, що знаходяться в межах полярного сектора тієї чи іншої країни,— як складові державної території. Зазначені точки зору породжують колізії між нормами міжнародного права та нормами внутрішньодержавного права прилеглих країн.

З погляду міжнародного права можна вважати, що в 20-ті роки ХХ ст. склалася звичаєва норма міжнародного права, котра передбачає поділ арктичних територій на сектори, кожен з яких перебуває під юрисдикцією при-арктичної держави, і поширює суверенітет цієї держави на острови та землі, що знаходяться в цьому секторі.

Історично склалося, що арктичним сектором кожної з приарктичних держав вважається простір, основою якого є узбережжя цієї держави, а боковою лінією — меридіани від Північного полюса до східного і західного кордону цієї держави.

Однак ця норма не дістала підтвердження в Конвенції ООН з морського права 1982 р. Конвенція встановлює кордон держави по зовнішній межі територіальних вод. Крім того, встановлено 200-мильну виключну економічну зону. Дно морів та океанів і надра під ними, які не перебувають під державною юрисдикцією, оголошено спільною спадщиною людства.

Таким чином, з погляду сучасного міжнародного права лінії, що позначають бокові межі полярних секторів, не визнаються державними кордонами. Державні кордони проходять по зовнішній межі територіальних вод приполярних держав: для РФ, Канади і Данії ця межа визначена в 12 миль, для США — 3 милі.

Деякі високорозвинуті країни, що володіють технологіями дослідження і використання морського дна, вже заявили про необхідність застосування до Північного Льодовитого океану загальних принципів і підходів Конвенції 1982 р., у тому числі прав на промислове освоєння природних ресурсів.

Слід зазначити, що особливою рисою морів Північного Льодовитого океану є їхня відносно невелика глибина, яка рідко перевищує 200 метрів, і що вони більшу частину року (до 9 місяців) покриті непрохідною для звичайних суден кригою. Визначити, де закінчується суша і починається крижана поверхня моря, практично неможливо.

Конвенція 1982 р. поміж іншим передбачає, що "прибережні держави мають право приймати і забезпечувати дотримання недискримінаційних законів і правил щодо запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища із суден у покритих кригою районах..." (ст. 234 Конвенції).

Можна підсумувати, що Конвенція 1982 р. прямо не скасовує секторний

принцип визначення статусу територій в Арктиці, але й не підтверджує його. Альтернативою секторному поділу Арктики виступає концепція інтернаціоналізації Арктики, яка обговорюється ще з початку 20-х років XX ст. Ця концепція має кілька варіантів.

Одні прихильники концепції інтернаціоналізації Арктики вважають, що на арктичні водні простори мають цілком поширюватися універсальні норми, які визначають загальний режим відкритого моря. Цей підхід, хоч він формально і не суперечить заявленим "секторним" претензіям приарктичних держав на землі й острови в даному районі, не дістав широкої підтримки.

Дехто вважає більш реалістичним регіональне рішення, на користь якого свідчить солідний досвід співпраці приарктичних держав, наприклад, з питань охорони довкілля.

Нарешті, третій різновид даної концепції зводиться до часткової інтернаціоналізації Арктики за межами 200-мильної виключної економічної зони.

Процесові інтернаціоналізації в Арктиці певною мірою може сприяти Арктична рада, заснована 19 вересня 1996 р. на міжнародній конференції в Оттаві. Згідно з Декларацією Арктичну раду утворено з метою:

а) пошуку способів організації співпраці, координації та взаємодії між арктичними державами з питань Арктики, що становлять спільний інтерес (при цьому до компетенції Арктичної ради не входять питання військової безпеки), із залученням об'єднань арктичних корінних народів та інших мешканців Арктики, особливо з питань стійкого розвитку й захисту арктичного навколишнього середовища;

б) нагляду і координації в рамках Стратегії охорони навколишнього середовища Арктики (АЕПС) щодо Програми арктичного моніторингу й оцінки (АМАП), Програми збереження арктичної природи і фауни (КАФФ), Програми захисту арктичного морського середовища (ПАМЕ), Програми попередження, готовності й реагування на надзвичайні ситуації (ЕППР);

в) визначення сфери, на яку має поширюватися Програма стійкого розвитку, а також її контролю і координації;

г) поширення інформації, заохочення інтересу щодо питань, які стосуються Арктики.

Членами Арктичної ради є: Канада, Данія, Фінляндія, Ісландія, Норвегія, Російська Федерація, Швеція та Сполучені Штати Америки (арктичні держави). Приполярна конференція інуїтів, Рада саамів та Асоціація корінних нечисленних народів Півночі, Сибіру та Далекого Сходу Російської Федерації є постійними учасниками Арктичної ради. Статус постійних учасників на рівних умовах можуть отримати й інші арктичні організації корінних народів.

Статус спостерігачів у Арктичній раді відкритий для неарктичних держав, міжурядових і міжпарламентських організацій, універсальних і регіональних, неурядових організацій.

Рішення Арктичної ради ухвалюються її членами на основі консенсусу. Але сьогодні Рада практично не розпочала свою роботу і, крім того, є сумніви щодо того, чи вийде вона за межі своєї компетенції в галузі охорони навколишнього середовища Арктики.

Правовий статус Антарктики

Антарктида, "білий" континент Земної кулі, була відкрита 1820 р. російськими мореплавцями під керівництвом Ф. Ф. Беллінсгаузена і М. П. Лазарева. Тривалий час вона не привертала уваги світового співтовариства. З розвитком науково-технічного прогресу, зі створенням надійних морських суден зріс інтерес до Антарктиди промислово розвинутих країн, що володіють потужним військово-морським флотом. На початку ХХ ст. деякі держави почали виявляти претензії на територію континенту. Першою виступила Великобританія,* яка намагалася проголосити суверенітет британської корони над окремими районами Антарктиди. За Великобританією пішли Франція, Норвегія, Чилі й Аргентина.

Антарктика — південна полярна область, що охоплює ненаселений материк Антарктиду, а також частини Атлантичного, Тихого та Індійського океанів, що нерідко називають Південним чи Антарктичним океаном, з дрібними островами.

Кордоном Антарктики вважається лінія північного положення антарктичної конвергенції (межа сходження північних, відносно теплих, і південних, холодних поверхневих вод), що проходить у межах 48—60° південної широти. Площа Антарктики в цих межах становить приблизно 10 % усієї площі Землі. Антарктида була відкрита в 1820 р. російською експедицією на чолі з Ф. Ф. Беллінсгаузенем і М. П. Лазаревим. І вже на початку ХХ ст., у зв'язку з розширенням досліджень і посиленням інтересу до практичного освоєння Антарктики, насамперед до використання її природних ресурсів, виникла проблема встановлення її правового режиму.

У різний час Велика Британія, Нова Зеландія, Австралія, Франція, Норвегія, Чилі й Аргентина заявляли про поширення свого суверенітету на окремі частини — сектори Антарктики, однак такі дії не набули міжнародного визнання, викликали спори між державами, які претендували на певні райони Антарктиди.

Так, дії Аргентини, яка у 1940 р. проголосила своїми землі, до складу яких входили Фолклендські (Мальвінські) острови, на той час вже проголошені британськими, призвели до збройного конфлікту між Великою Британією й Аргентиною в 1948 р. Конфліктні ситуації виникали також між Великою Британією і Чилі. Водночас з'явилися повідомлення про плани деяких країн використати Антарктику у військових цілях, зокрема для випробування ядерної зброї.

США робили спробу розв'язати проблему режиму Антарктики сепаратним шляхом, однак такі дії викликали невдоволення деяких країн.

Тим часом низка країн, у тому числі й СРСР, дотримувались тієї позиції, що правовий режим Антарктики має бути визначений на основі угоди між заінтересованими державами з урахуванням їхніх законних прав та інтересів. Так, у 1939 р. СРСР вказав на незаконність односторонніх дій Норвегії, яка заявила про належність їй низки островів.

Таким чином, міжнародна ситуація, яка склалася в середині 50-х років ХХ ст., зумовила гостру необхідність якнайскорішого вирішення проблеми правового статусу Антарктики.

З цією метою 15 жовтня 1959 р. у Вашингтоні було скликано конференцію з Антарктики, в роботі якої взяли участь СРСР, США, Велика Британія, Франція, Бельгія, Норвегія, ПАР, Аргентина, Чилі та Японія. У рамках конференції було

розроблено проект Договору, який визначив сучасний міжнародний правовий режим Антарктики. Договір про Антарктику був підписаний 1 грудня 1959 р. Досить швидко, у 1961 р., Договір набув чинності. Він є безстроковим і відкритим, тобто закріплює свободу приєднання до нього будь-якої держави-члена ООН або будь-якої іншої держави за згодою всіх договірних сторін.

Головною особливістю Договору про Антарктику 1959 р. є те, що територіальні претензії на антарктичні райони були не ліквідовані, а лише "заморожені". Участь у Договорі не означає ані відмови від раніше заявлених претензій на територіальний суверенітет в Антарктиці, ані визнання цих претензій з боку інших договірних сторін. Закріплено, що жодна нова претензія або розширення наявних претензій на територіальний суверенітет в Антарктиці не можуть бути заявлені на період дії Договору.

Таким чином, можна дійти висновку, що держави досягли компромісного рішення щодо правового статусу Антарктики. По-перше, учасники Договору не визнали претензій жодної держави на суверенітет над будь-яким районом Антарктики — як тих, що вже були висунуті на момент прийняття Договору, так і тих, що можуть бути заявлені в майбутньому. По-друге, участь у Договорі не передбачає відмови від територіальних претензій в Антарктиці. І, по-третє, Договір базується на тому, що його положення не повинні розглядатись як такі, що завдають шкоди позиціям будь-якого учасника — як щодо визнання або невизнання законними їх претензій на територію Антарктики, так і щодо визнання або невизнання законними позицій інших заінтересованих сторін.

Отже, Договір не вирішує питання законності територіальних претензій країн в Антарктиці, але дає змогу уникнути спорів між ними шляхом унеможливлення реалізації прав, що впливають із національної належності земель. Завдяки цьому територія Антарктики за юридичним статусом подібна до відкритого моря, повітряного простору над ним та космічного простору, тобто по суті є *міжнародною територією*.

Визначення правового статусу Антарктики як міжнародної території передбачає встановлення характеру та обсягу юрисдикції держав щодо цієї території. Стаття VII Договору закріплює, що здійснення юрисдикції на території Антарктики в будь-якому випадку не повинне завдавати шкоди інтересам інших країн, тобто учасники Договору зобов'язані чітко дотримуватися принципів співробітництва та невтручання у внутрішні справи. Крім того, ст. IX Договору, зокрема, передбачає, що представники договірних сторін регулярно збиратимуться з метою розробки рекомендацій власним урядам щодо здійснення юрисдикції на даній території.

Держави мають здійснювати свою юрисдикцію на території Антарктики у відповідності з принципами, закріпленими в Договорі. Головним з них є *принцип мирного використання Антарктики*. Вся територія Антарктики проголошена нейтральною і демілітаризованою зоною, у межах якої заборонено будь-яку військову діяльність як у мирний, так і у воєнний час. Зокрема, забороняються будь-які заходи військового характеру (наприклад, створення військових баз, проведення військових маневрів, випробування будь-яких видів зброї).

Крім того, згідно зі ст. V Договору про Антарктику "будь-які ядерні вибухи в

Антарктиці й поховання у цьому районі радіоактивних матеріалів забороняються" (п. 1). Дане положення надає Антарктиці, по суті, статусу без'ядерної зони. Однак слід зазначити, що Договір не містить прямої заборони використання ядерної енергії або обладнання в мирних цілях.

Зазначений статус Антарктики підтверджується Конвенцією про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р., ст. 3 якої закріплює, що сторони Конвенції, незалежно від їхньої участі в Договорі про Антарктику 1959 р., зобов'язані дотримуватися положень ст. I і V останнього. Таким чином, заборона проведення військових операцій та ядерних вибухів на території Антарктики сприяє ефективному забезпеченню принципу екологічної безпеки в даному регіоні.

Договір 1959 р. проголошує також *принцип свободи наукових досліджень в Антарктиці* (ст. II). З метою сприяння міжнародному співробітництву в наукових дослідженнях учасники Договору домовилися здійснювати обмін інформацією щодо планів наукових досліджень в Антарктиці, обмін науковим персоналом між експедиціями і станціями, а також обмін даними і результатами наукових досліджень (ст. III).

За минулі роки наукові дослідження, обмін науковою інформацією і науковим персоналом набули в Антарктиці постійного і широкого характеру. Активну діяльність проводить Наукова рада з дослідження Антарктики, яка налагоджує співпрацю з багатьма міжнародними і національними організаціями.

Вашингтонська конференція розробила надзвичайно вдалиий механізм здійснення контролю за дотриманням установленого правового режиму в Антарктиці. Найважливішим елементом цього механізму є регулярні консультативні наради його учасників (зазвичай проводяться один раз на два роки), а також спеціальні наради. Завданням консультативних нарад є обмін інформацією, взаємні консультації з питань Антарктики, розробка, розгляд і надання рекомендацій урядам держав-учасниць щодо необхідних заходів для здійснення принципів і цілей Договору.

У консультативних нарадах беруть участь представники 12 держав — первинних учасниць Договору, а також 14 держав, що приєдналися до Договору пізніше. Кожна держава, що приєдналася до Договору, має право призначити своїх представників для участі в консультативних нарадах протягом того часу, "доки ця Договірна сторона виявляє заінтересованість в Антарктиці шляхом проведення там суттєвої науково-дослідної діяльності, такої як створення наукової станції або відрядження наукової експедиції".

Рішення, які ухвалює Консультативна нарада, називають "рекомендаційними заходами власним урядам". Однак вони стають обов'язковими для учасників Договору після того, як відповідні заходи затверджуються всіма державами, представники яких мали право брати участь у роботі конкретної наради (п. 4 ст. IX).

Крім того, в Договорі закладено ефективну процедуру здійснення інспекційних заходів. Так, згідно зі ст. VII всі райони Антарктики, включаючи станції, установки й обладнання в цих районах, а також усі морські й повітряні судна в пунктах розвантаження або завантаження мають бути відкриті в будь-який час для інспекції будь-якими спостерігачами, призначеними з дотриманням положень Договору (спостерігачі повинні бути громадянами тієї договірної сторони,

що їх призначає).

Договір 1959 р. закріпив, що всі спори між двома або кількома сторонами щодо тлумачення або застосування Договору вирішуються мирним засобом за вибором сторін, що беруть участь у спорі. Будь-який спір, не вирішений указаним шляхом, передається на розгляд до Міжнародного Суду ООН. Однак якщо не буде досягнуто домовленості про передання спору до Міжнародного Суду, сторони не звільняються від обов'язку вирішити спір мирними засобами, визнаними Статутом ООН (ст. XI).

На XI спеціальній Консультативній нараді в Мадриді у 1991 р. було підписано Додатковий протокол до Договору про Антарктику з питань охорони навколишнього середовища. Протокол проголошує Антарктику "природним заповідником, призначеним для миру та науки". Положення Протоколу визначили принципи природоохоронної діяльності в Антарктиці. Заборонено будь-які дії, які можуть негативно вплинути на навколишнє середовище Антарктики; крім того, забороняється будь-яка діяльність, пов'язана з природними копалинами, крім наукової.

Україна веде активну науково-дослідну діяльність в Антарктиці і з 1996 р. має на цьому материка власну науково-дослідну станцію "Академік Вернадський", яка розташована на острові Галіндес (архіпелаг Арджентайн).

Режим живих ресурсів регулюється, зокрема, Конвенцією про збереження морських живих ресурсів Антарктики від 20 травня 1980 р. Морські живі ресурси — це відповідно до статті I конвенції "популяції плавникових риб, молюсків, ракоподібних і всіх інших видів живих організмів, включаючи птахів, що живуть на південь від антарктичної конвергенції".

Будь-який промисел і пов'язана з ним діяльність у районі застосування цієї конвенції проводяться відповідно до її положень і таких принципів збереження:

а) запобігання скороченню чисельності будь-якої популяції, що виловлюється, до рівнів, нижче таких, що забезпечують її стійке поповнення;

б) підтримання екологічних взаємозв'язків між популяціями морських живих ресурсів Антарктики, які виловлюються, та залежних від них і пов'язаних з ними, а також відновлення виснажених популяцій, зазначених у пункті "а";

с) запобігання змінам або зведення до мінімуму небезпеки змін у морській екосистемі, що є потенційно незворотними протягом двох або трьох десятиліть.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Передача ділянки території повинна оформлюватися договором між державами-сусідами. Відсутність договору може призвести до оспорювання надалі права нового територіального суверена на набуту територію. Договори про передачу ділянки території звичайно вимагають ратифікації, тому що державна територія не є власністю уряду, а становить надбання усього народу даної держави.

При вирішенні спорів щодо зміни державних кордонів нерідко супроводжуються збройними територіальними конфліктами у формі агресії однієї держави проти іншої або сепаратизму, що полягає у прагненні якоїсь групи населення в певній країні до відокремлення без достатніх правових підстав, усупереч інтересам цієї країни і на порушення її єдності. До територіальних конфліктів ведуть і односторонні територіальні претензії.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

Територія у міжнародному праві у широкому розумінні — це простори земної кулі з її сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряним простором, » також космічний простір і небесні тіла, що знаходяться в ньому.

Як одна з найзагальніших ознак держави територія фіксує належність відповідному суспільству певної частини землі, поверхні планети — суші, моря, повітряного простору, а також державні кордони, їхній правовий режим. До поняття території в широкому сенсі також включають космічний простір навколо Землі, Місяць та інші небесні тіла.

Характеристика територій:

- розміри (загальна площа);
- протяжність із півночі на південь та зі сходу на захід;
- компактність; географічне положення, в тому числі наявність річок і виходу до моря;
- чисельність і густота населення, розподіл населення по окремих ділянках території;
- кліматичні умови;
- особливості ландшафту; характер надр та ступінь їх розробки;
- характер кордонів (юридичне оформлені чи фактично існуючі, природні або довільні);
- характер прилеглих територій (державні чи міжнародні);
- період існування.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу «Міжнародне публічне право».

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел зарубіжних авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ТЕМА № 5. ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ**(2 години)****П Л А Н**

1. Поняття та джерела права міжнародних договорів. Класифікація міжнародних договорів.
2. Стадії укладання міжнародного договору.
3. Реєстрація й опублікування договорів. Тлумачення міжнародних договорів.
4. Припинення міжнародних договорів і зупинення їхньої дії.
5. Основні міжнародні договори у галузі прав людини.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945. URL: http://zako№4.rada.gov.ua/laws/show/995_010
2. Положення про Комісію міжнародного права від 21.11.1947 URL: http://zako№5.rada.gov.ua/laws/show/995_a01
3. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 URL: http://zako№5.rada.gov.ua/laws/show/995_118
4. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями URL: http://zako№3.rada.gov.ua/laws/show/995_a04
5. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. ст. 141. URL: <http://zako№3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
6. Про міжнародні договори України від 29.06.2004 // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 50, ст.540 URL: <http://zako№3.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>

Додаткові рекомендовані джерела

1. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній; за ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
 2. Курс международного права: в семи томах / редакционная коллегия: В.Н. Кудрявцев [та ін.], Т. 1. Москва: Наука, 1989.
 3. Курс международного права: учебник / В.Л. Толстых. М.: Волтерс Клувер, 2010. 1056 с.
 4. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. 3-е изд., перераб. и доп. М.: 2005. 432 с.
 5. Міжнародне право /Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.
 6. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М.В. Буроменського. К., 2006. 336 с.
- Міжнародне публічне право: Підручник. 2-ге вид. / за ред. В.М. Репецького. К., 2012. 437 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою заняття є вивчення поняття, структури та особливостей міжнародного договору, дослідження ознак міжнародного договору, видів міжнародного договору, обставин підписання та денонсування міжнародного договору.

ВСТУП

Міжнародні відносини за всіх часів, починаючи з глибокої давнини, характеризувалися складністю і різноплановою системою зв'язків, притаманних кожному етапові суспільного розвитку. Саме тому в міжнародному праві існували норми, покликані регулювати становище і діяльність представників держав або їх органів в офіційних відносинах між ними з метою представництва і захисту їх прав та законних інтересів у процесі міжнародного спілкування.

Після вивчення т. №3 “Суб’єкти міжнародного права” нам необхідно докладніше з’ясувати особливості права публічних міжнародних договорів. Необхідно опанувати такі питання, як поняття та джерела права міжнародних договорів, класифікація міжнародних договорів, стадії укладання міжнародного договору, його реєстрація й опублікування, а також тлумачення міжнародних договорів та їхньої дії.

1. ПОНЯТТЯ ТА ДЖЕРЕЛА ПРАВА МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

Право міжнародних договорів — це галузь міжнародного права, яку складає сукупність правових норм, що регулюють відносини суб'єктів міжнародного права із приводу укладення, дії, зміни, скасування та дійсності міжнародних договорів. Особливість цієї галузі полягає в тому, що її об'єктом є одне з основних джерел міжнародного права — міжнародний договір. Суб'єктами права міжнародних договорів є суб'єкти міжнародного права.

Держави як носії суверенітету мають універсальну компетенцію щодо укладення міжнародних договорів. Вони можуть вирішувати фактично будь-які питання, пов'язані із міжнародною безпекою та міжнародним співробітництвом. Але це не стосується укладання договорів всупереч основним принципам міжнародного права. Тобто протиправними є договори, що мають за мету здійснення агресії, геноциду, терористичних актів тощо.

Щодо здійснення міжнародної договірної правоздатності не має юридичного значення, який у державі соціально-політичний лад, розмір території, національний склад та чисельність населення, її політико-територіальний устрій. Разом із тим на практиці час від часу постає питання про правомірність укладання міжнародних договорів суб'єктами федерацій, автономіями або адміністративно-територіальними одиницями. З цього приводу існує багато думок. Але за загальним правилом перед обличчям міжнародного права федерація складає єдине ціле. Конституції федеративних держав хоч інколи і наділяють своїх суб'єктів деякими міжнародними повноваженнями, але в обмеженому обсязі. Так, Конституція Швейцарської Конфедерації «як виключення» дозволяє кантонам «укладати з іноземними державами угоди щодо народного господарства, сусідських відносин та поліції» (ст. 9). Але в той же час такі угоди не повинні суперечити правам Конфедерації й інших кантонів (ст. 9), а офіційні відносини між кантонами та іноземними урядами повинні здійснюватися через Федеральну Раду (п. 1 ст. 10). Основний Закон ФРН дозволяє землям у межах їхньої законодавчої компетенції укладати договори з іноземними державами за згодою федерального уряду (п. 3 ст. 32 Основного Закону).

Загальновизнаним є право міжнародних міждержавних організацій укладати міжнародні договори. Саме укладення міжнародною організацією такого договору в теорії розглядають як найбільш вагоме свідчення її міжнародної правосуб'єктності. При цьому у статуті організації мають бути чітко зазначені органи, уповноважені здійснювати відповідні заходи з укладення договорів, а також його процедура.

Тривалий час *основним джерелом права міжнародних договорів* був тільки міжнародний звичай. Зараз поряд із нормами звичаєвого права діють договірні. Найбільш важливими універсальними конвенціями, що регулюють відносини у зв'язку з укладанням і застосуванням міжнародних договорів, є: Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р., що докладно регламентує порядок укладення міжнародних договорів між державами, набуття ними чинності, тлумачення, використання та скасування, а також умови їхньої дійсності; Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 р.; Віденська конвенція про право договорів між державами і міжнародними організаціями або

між міжнародними організаціями 1986 р. (Конвенція ще не набула чинності, але її норми мають силу звичаєвих).

Важлива роль у регулюванні укладення та виконання до говорів належить *внутрішньому праву*. В Україні це перш за все Конституція України. Вона містить деякі загальні положення, що стосуються умов укладення та застосування міжнародних договорів. Так, ч. 2 ст. 9 Конституції вказує, що «укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України». Окремі статті Конституції визначають компетенцію вищих посадових осіб і органів держави щодо укладення міжнародних договорів (п. 32 ст. 85; п. 3 ст. 106 Конституції України). Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. більш детально викладає умови укладення міжнародних договорів України. 12 липня 2000 р. Конституційний Суд України прийняв рішення № 9рп/2000, що стосувалося особливостей надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів з боку Верховної Ради України.

Поняття та класифікація міжнародних договорів

Виходячи з положень статей 2 Віденських конвенцій 1969 і 1986 років, *міжнародний договір* слід визначити як письмову угоду, що регулюється міжнародним публічним правом, укладену між двома або декількома суб'єктами міжнародного права незалежно від того, міститься вона в одному документі, у двох або кількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретної назви.

Міжнародний договір — це родове поняття, що об'єднує всі міжнародні угоди, які можуть мати різні найменування та форми: договір, угода, пакт, статут, конвенція, декларація, комюніке, протокол та ін. Чіткого визначення тих або інших найменувань не існує. У теперішній час питання про найменування міжнародних актів стало справою дипломатичної процедури, а не міжнародного права, чинні норми якого зовсім не враховують назви договірних актів. Незалежно від найменування всі договори мають однакову юридичну силу. У той же час існує певна міжнародна практика вибору найменування міжнародного договору. Так, договорами називають основоположні акти, що регулюють найбільш важливі сфери міжнародних відносин (політичні, економічні договори). Угоди зазвичай укладають стосовно менш важливих питань, ніж договори. Обираючи найменування пакт, сторони договору намагаються підкреслити його особливе морально-політичне значення. Конвенції укладаються для врегулювання певних міжнародних проблем економічного, технічного, юридичного або гуманітарного характеру. Статутами називають договори, що засновують і регулюють діяльність міжнародних міжурядових організацій (Статут ООН, Статут Ради Європи тощо). Протоколами часто називають додаткові міжнародні угоди, що змінюють або доповнюють основний міжнародний договір (протоколи до Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р.). За загальним правилом міжнародні договори укладаються в письмовій формі. Міжнародні договори в усній формі (так звані джентльменські угоди) є винятковими.

Об'єктом міжнародного договору є відносини між суб'єктами міжнародного права з приводу матеріальних і нематеріальних благ, дій та утримання від них.

Фактично об'єктом міжнародного договору можуть бути будь-які міжнародні відносини. За *об'єктами регулювання* договори поділяються на політичні, економічні, науково-технічні й ін.

За *кількістю учасників* міжнародні договори поділяються на двосторонні та багатосторонні. Основну кількість договорів складають двосторонні, що укладаються з урахуванням специфіки міждержавних відносин. Багатосторонні договори часто виступають як основний засіб кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Міжнародні договори можуть бути універсальними (загальними) та регіональними. Якщо до міжнародного договору мають можливість приєднатися всі заінтересовані держави, він зветься відкритим. Якщо до договору можна приєднатися тільки за згодою його учасників, це напіввідкритий договір. У закритому договорі беруть участь тільки держави, що його уклали.

Залежно від того, які органи представляють державу в міжнародних відносинах, розрізняють міждержавні договори (укладаються на вищому рівні та від імені держави), міжурядові (від імені уряду) та міжвідомчі (від імені міністерств і відомств).

Міжнародні договори можуть бути правомірними та не правомірними. Юридична сила останніх має бути визнана нікчемною.

2. СТАДІЇ УКЛАДАННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

Договірна ініціатива — це пропозиція однієї чи декількох держав укласти міжнародний договір для врегулювання певних відносин між собою. Зазвичай сторона, що виступила з такою пропозицією, представляє і проект майбутнього договору. Якщо пропозиція знаходить відгук, заінтересовані сторони визначають спільні заходи з підготовки тексту міжнародного договору.

З'ясування повноважень. Дії щодо укладання міжнародного договору виконують уповноважені на це особи. Представники держав повинні пред'явити відповідні повноваження (п/п (а) п. 1 ст. 7 Віденської конвенції 1969 р.), або вони можуть бути визнані такими, якщо «із практики відповідних держав або інших обставин випливає, що вони мають намір розглядати таку особу як ту, що представляє державу для цієї мети, і не вимагати пред'явлення повноважень» (п/п (б) п. 1 ст. 7 Віденської конвенції 1969 р.).

Повноваження (як на всі стадії укладання договору, так і на будь-яку певну стадію) видаються відповідно до внутрішнього законодавства держави, яку представляють особи. Деякі особи вважаються такими, що представляють державу за своєю посадою. Таким особам видання спеціальних повноважень не потрібно. Відповідно до п. 2 ст. 7 Віденської конвенції 1969 р. такими особами є: «а) голови держав, голови урядів і міністри закордонних справ — з метою здійснення всіх актів, що стосуються укладення договору; б) голови дипломатичних представництв — з метою прийняття тексту договору між державою, що акредитує, і державою, при якій вони акредитуються; в) представники, що уповноважені державами представляти їх на міжнародній конференції, в міжнародній організації або в

одному з її органів, — з метою прийняття тексту договору на такій конференції, в такій організації або в такому органі». Із цим положенням Конвенції кореспондують відповідні положення ст. 6 Закону України «Про міжнародні договори України».

Підготовка та прийняття тексту договору. Міжнародна практика дозволила напрацювати *три основні організаційно-правові форми* підготовки узгодженого тексту договору: звичайні дипломатичні канали, міжнародні конференції та міжнародні організації. Як правило, текст договору відпрацьовується в межах однієї з цих форм. Трапляються випадки, коли один і той самий договір під час підготовки проходить всі три стадії. На міжнародних конференціях і в міжнародних організаціях текст договору приймається згідно з їхніми процедурами.

До стадії підготовки узгодженого тексту міжнародного договору також відноситься *прийняття тексту договору та встановлення його автентичності*. Прийняттям тексту договору закінчуються переговори між державами щодо його підготовки. Існують *дві форми прийняття тексту договору*: підписання та парафування. Після узгодження та прийняття тексту договору необхідно зафіксувати, що він є остаточним і не підлягає зміні (встановлення автентичності тексту). Відповідно до ст. 10 Віденської конвенції 1969 р. текст договору стає автентичним і остаточним шляхом застосування процедури, про яку домовились держави, що беруть участь у переговорах: підписання, підписання *ad referendum*, парафування тексту договору або заключного акта конференції, що містить цей текст.

Підписання ad referendum (умовне, неостаточне підписання) в подальшому потребує підтвердження з боку компетентного органу відповідної держави або міжнародної організації.

Парафування — це встановлення автентичності тексту договору за допомогою ініціалів уповноважених осіб, які засвідчують, що узгоджений текст договору є остаточним. Після парафування текст не може бути змінений навіть за згодою уповноважених осіб.

Висловлення згоди на обов'язковість договору. Останньою стадією укладання міжнародного договору є висловлення згоди суб'єктів міжнародного права на обов'язковість договору. Статті 11 Віденських конвенцій 1969 і 1986 років визначають такі *способи висловлення згоди на обов'язковість договору*: підписання договору, обмін документами, що складають договір, ратифікацію договору, його прийняття, затвердження, приєднання до нього або будь-який інший спосіб, про який домовились сторони.

Підписання може одночасно бути й формою прийняття тексту договору, і формою висловлення згоди на його обов'язковість. Під час підписання держави дотримуються правила *альтернату* — чергування підписів. В оригінальному примірнику двостороннього договору, що призначається для цієї сторони, найменування держави, підписи уповноважених осіб містяться на почесному місці — під текстом договору з лівого боку, а найменування держави-контрагента, підписи її представників — з правого. На примірнику договору, що призначений для другої сторони, застосовується зворотний порядок. У багатосторонніх договорах найменування сторін і підписи представників розміщуються зазвичай зверху вниз в алфавітному порядку (відповідно до обраної мови).

Обмін документами, що утворюють договір, — це спрощена процедура його укладання. Посадові особи (як правило, міністри закордонних справ) надсилають один одному листи (ноти), у яких викладаються попередньо узгоджені положення щодо сутності питання. Обмін листами означає згоду на обов'язковість цих положень.

Ратифікація — це остаточне затвердження договору одним із вищих органів держави відповідно до процедури, передбаченої національним законодавством. Стаття 14 Віденської конвенції 1969 р. зазначає: «Згода держави на обов'язковість для неї договору висловлюється ратифікацією, якщо: а) договір передбачає, що така згода висловлюється ратифікацією; б) іншим чином встановлено, що держави, які беруть участь у переговорах, домовились про необхідність ратифікації; в) представник держави підписав договір за умови ратифікації; г) намір держави підписати договір за умови ратифікації впливає з повноважень її представника або був висловлений під час переговорів». Ратифікація втілюється у двох актах: міжнародному (ратифікаційній грамоті) та внутрішньодержавному нормативному акті (законі, указі й ін.), які відповідають двом основним функціям ратифікації: міжнародній і внутрішньодержавній. Як міжнародний акт ратифікація означає процедуру, яку міжнародне право вважає необхідною для надання договорам обов'язкового характеру. Ратифікація дозволяє контролювати дії уповноважених, а також ще раз оцінити зміст міжнародного договору, що укладається. Відмова від ратифікації не є порушенням міжнародного права.

В Україні повноваження щодо ратифікації міжнародних договорів має Верховна Рада України. Закон України «Про міжнародні договори України» в ч. 2 ст. 9 встановлює, які міжнародні договори України підлягають ратифікації¹. Закон про ратифікацію, підписаний Головою Верховної Ради України, в подальшому має бути представлений для підпису Президенту України.

Прийняття та затвердження становлять собою більш спрощену процедуру виявлення згоди на обов'язковість договору. Але за своєю сутністю вони виконують ті ж самі функції, що й ратифікація. Пункт 2 ст. 14 Віденської конвенції 1969 р. зазначає: «Згода на обов'язковість для держави договору висловлюється прийняттям або затвердженням за умов, схожих на ті, що застосовуються до ратифікації». У багатьох випадках прийняття та затвердження дозволяють вищим посадовим особам при укладанні міжнародного договору обійти положення внутрішнього законодавства, що вимагають ратифікації. Відповідно до ст. 12 Закону України «Про міжнародні договори України» договори, що не потребують ратифікації, затверджує або Президент (у формі указу), або Уряд (у формі постанови).

Затвердження як форма виявлення згоди на обов'язковість тексту договору активно застосовується у практиці міжнародних організацій. Генеральна Асамблея затверджує угоди ООН з її спеціалізованими закладами. Приєднання як окрема форма висловлення згоди на обов'язковість міжнародного договору реалізується у тому разі, коли держава з будь-яких причин спочатку не брала участі у договорі, а згодом захотіла приєднатися до нього. Порядок і умови приєднання обумовлюються текстом договору. У звичайних випадках приєднання здійснюється після набрання договором чинності шляхом депонування ратифікаційної грамоти або іншого

документа про приєднання. В Україні питання приєднання до міжнародних договорів регулюються ст. 13 Закону України «Про міжнародні договори України».

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Під час підписання договору або, якщо міжнародний договір підписаний за умови подальшої ратифікації (або іншого способу висловлення згоди на його обов'язковість), під час ратифікації держава може висловити до нього застереження. Необхідність застережень виникає у тих випадках, коли держава загалом зацікавлена в участі в договорі, але з тих чи інших причин не згодна з його окремими положеннями. Згідно з п/п. (г) п. 1 ст. 2 Віденської конвенції 1969 р. застереження — це «одностороння заява в будь-якому формулюванні та під будь-яким найменуванням, що зроблена державою під час підписання, ратифікації, прийняття або затвердження договору або приєднання до нього, через яку вона бажає виключити або змінити юридичну дію певних положень договору у їх застосуванні до цієї держави». Застереження можна робити тільки до багатосторонніх договорів. Застереження до двостороннього договору може розглядатися як пропозиція його перегляду.

Держава має право робити застереження до договору «за виключенням тих випадків, коли: а) це застереження забороняється договором; б) договір передбачає, що можна робити тільки певні застереження, до яких це застереження не відноситься; або в) у випадках, що не підпадають під дію пунктів (а) і (б), застереження не сумісне з об'єктом та метою договору» (ст. 19 Віденської конвенції 1969 р.).

3. РЕЄСТРАЦІЯ Й ОПУБЛІКУВАННЯ ДОГОВОРІВ. ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

Офіційне опублікування міжнародних договорів здійснюється на міжнародному та державному рівнях. Держави — члени ООН відповідно до ст. 102 Статуту зобов'язані зареєструвати свої договори в Секретаріаті ООН. Якщо договір не зареєстрований, держава не може посилається на нього в органах Організації. Реєстрація не впливає на юридичну силу договору. Зареєстровані договори підлягають опублікуванню в Зібранні договорів ООН, що періодично видається Організацією (United Nations Treaty Series (UNTS)). Поява ст. 102 у Статуті ООН пов'язана із запобіганням укладенню між державами таємних угод, а також таких угод, що можуть безпосередньо зачіпати інтереси третіх країн.

Згідно зі ст. 22 Закону України «Про міжнародні договори України» реєстрацію міжнародних договорів України здійснює Міністерство закордонних справ України.

Внутрішньодержавне опублікування міжнародних договорів називається *промульгацією*. Відповідно до ч. 1 ст. 21 вищевказаного Закону договори, що набрали чинності, публікуються українською мовою у «Збірнику діючих міжнародних договорів України», а також в інших офіційних друкованих виданнях України.

Тлумачення міжнародних договорів

Тлумачення — це встановлення дійсного змісту міжнародного договору. Тобто того змісту, який точно відображає волю сторін договору, що існувала під час його укладання. Тлумачення здійснюється для правильного застосування положень міжнародного договору і має відбуватися згідно з основними принципами сучасного міжнародного права.

Розділ 3 Віденської конвенції 1969 р. містить *основні принципи та правила тлумачення текстів міжнародних договорів*. Поперше, міжнародний договір повинен тлумачитись сумлінно (п. 1 ст. 31). Цей принцип передбачає чесність і добру волю сторін, спрямовану на встановлення дійсного змісту договору. Подруге, термінам договору сторони повинні надавати загальне значення відповідно до об'єкта та цілей договору (п. 1 ст. 31). Термін набуває спеціального значення лише в тому випадку, якщо встановлено, що учасники договору мали такий намір (п. 4 ст. 31). Загальновизнано: якщо сторона наполягає на тому, що термін договору має особливе (спеціальне) значення, вона повинна це аргументовано довести. Потретье, при тлумаченні договору сторони мають можливість використовувати додаткові засоби: підготовчі матеріали, що передували укладанню договору, а також посилаються на обставини укладання договору. Використання додаткових засобів дозволяється лише в тих випадках, коли тлумачення спричиняє неясні та двозначні висновки або результати, що є відверто безглуздими та нерозумними (ст. 32).

Тлумачення здійснює той орган, який застосовує договір. Якщо тлумачення здійснює орган однієї з держав — сторін договору, це тлумачення має юридичну силу лише для цієї держави (внутрішньодержавне тлумачення). Розрізняють парламентське, урядове та судове тлумачення такого виду. Якщо тлумачення здійснюється за згодою сторін договору, таке тлумачення зветься автентичним. Цей вид тлумачення має найбільший ефект і найвищу юридичну силу. Воно може містити зміни до договору та здійснюватись у будь якій формі: спеціального договору, домовленості, обміну нотами (листами), протоколу тощо. Наприклад, Генеральна угода з тарифів і торгівлі 1994 р. має кілька додаткових домовленостей щодо тлумачення окремих статей (II:1(6), XVII, XXIV, XXVIII ГАТТ 1994). Тлумачення може здійснюватись різними міжнародними органами, про що між сторонами договору має існувати домовленість. Такий вид тлумачення часто іменують міжнародним. До органів, що здійснюють міжнародне тлумачення, відносять Міжнародний Суд ООН, міжнародні арбітражі, різні міждержавні (міжурядові) комітети та комісії тощо.

Тлумачення, що здійснюється окремими особами, які офіційно не представляють відповідну державу, є неофіційним. До цього ж виду відноситься і доктринальне тлумачення, що надається з боку науковців — і перш за все юристів-міжнародників. Це необов'язкове тлумачення, але воно може мати вплив, особливо зважаючи на авторитет науковця.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Під час тлумачення міжнародних договорів користуються деякими спеціальними *способами*: словесним (граматичним), логічним, систематичним, історичним. Словесне або граматичне тлумачення — це з'ясування значення слів, словосполучень, речень договору за допомогою правил граматики певної мови. При логічному тлумаченні з'ясовується значення терміна, речення, статті в контексті

всього договору. Якщо тлумачення здійснюється в порівнянні з іншими міжнародними угодами, які так чи інакше стосуються предмета регулювання відповідного договору, воно є систематичним. Історичне тлумачення — це встановлення змісту договору шляхом вивчення відносин сторін, які існували під час укладання договору. Вважається, що воно дозволяє точніше з'ясувати дійсні наміри сторін, що були висловлені в тексті договору.

4. ПРИПИНЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ І ЗУПИНЕННЯ ЇХНЬОЇ ДІЇ

Міжнародні договори можуть укладатися як на чітко визначений, так і на невизначений строк. У практиці сучасних міжнародних відносин неодноразово траплялися випадки, коли держави в обґрунтування своїх позицій із того чи іншого питання посилалися на договори, що були укладені кількасот років тому. Під час розгляду в 1953 р. Міжнародним Судом ООН спору між Францією та Великою Британією щодо приналежності деяких островів у Ла Манші Франція цілком правомірно застосувала франкоанглійський договір 1259 р. Тобто договір, який на момент розгляду був чинним протягом майже 700 років. Наведений приклад, на наш погляд, красномовно свідчить про важливість і необхідність з'ясування підстав припинення договорів або зупинення їхньої дії. З припиненням міжнародний договір втрачає свою обов'язкову силу для його учасників. Він звільняє їх від усякого зобов'язання виконувати договір у подальшому і не впливає на права, обов'язки або юридичне положення учасників, що виникли внаслідок виконання договору до його припинення.

Договір може припинятися за різних обставин: через закінчення його дії, денонсацію, порушення, появу нової норми *jus cogens*, його виконання тощо. Загалом підстави припинення міжнародних договорів можна поділити на *неправомірні та правомірні*. До неправомірних належить припинення (призупинення дії) міжнародного договору через порушення. Тобто сторона може припинити договір або зупинити його дію, якщо вважає, що друга сторона (інші сторони) спричинила його порушення.

Неправомірне порушення суперечить одному з основних принципів міжнародного права — принципу сумлінного виконання міжнародних зобов'язань (*pacta sunt servanda*). Протягом багатьох століть цей принцип існував у формі міжнародно-правового звичаю і тільки із середини ХХ ст. набув договірної закріплення. Відповідно до п. 2 ст. 2 Статуту ООН «всі члени Організації Об'єднаних Націй сумлінно виконують прийняті на себе за чинним Статутом зобов'язання, щоб забезпечити їм всім у сукупності права та переваги, що випливають з належності до складу членів Організації». Віденська конвенція 1969 р. у ст. 26 проголошує: «Кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен ними добросовісно виконуватись». Принцип *pacta sunt servanda* спонукає сторони договору дотримуватись правомірних засобів припинення міжнародних договорів.

Неправомірне припинення міжнародного договору є одним із видів міжнародного правопорушення і тому тягне за собою міжнародно-правову відповідальність. У той же час ст. 60 Віденської конвенції 1969 р., яка закріплює

право припиняти договір через його порушення, уточнює, що воно має бути суттєвим. Пункт 3 ст. 60 визначає суттєве порушення як «а) таку відмову від договору, яка не допускається цією Конвенцією; б) порушення положення, яке має суттєве значення для здійснення об'єкта та цілей договору».

Правомірне припинення міжнародного договору може відбуватися лише відповідно до положень договору або в будь-який час за згодою його учасників. Якщо договір містить норми, які чітко встановлюють строк його дії і не визначають можливість подовження, цей договір припиняється автоматично при настанні календарної дати, що в ньому зазначена. *Денонсація* — це заява сторони договору про припинення цього договору або вихід із нього (якщо договір є багатостороннім). Денонсація можлива лише в тому разі, якщо сам договір її передбачає. В іншому разі одностороння заява держави про вихід з міжнародного договору та відмова від подальшого виконання передбачених ним обов'язків розглядатиметься як неправомірна та тягне за собою відповідальність. В Україні умови денонсації міжнародних договорів визначаються розділом V Закону України «Про міжнародні договори України».

Держава має право припинити договір, якщо з часу його укладення відбулася *докорінна зміна обставин* (*rebus sic stantibus*). Віденська конвенція 1969 р. цілком слушно розглядає цю можливість скоріше як виключення, ніж як правило. В іншому разі посиленням на докорінну зміну обставин можна було б виправдовувати будь-яке невиконання своїх обов'язків за договором (ст. 62).

Однією з односторонніх підстав припинення договору є *подальша неможливість його виконання*. Іноді вона може співпадати із припиненням у зв'язку з докорінною зміною обставин, але взагалі має самостійне значення. Подальша неможливість виконання міжнародного договору перш за все стосується випадків загибелі або зникнення об'єкта договору (ст. 61).

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Зупинення дії договору відрізняється від припинення тим, що воно передбачає лише тимчасову перерву у виконанні договору. Сам договір при цьому не втрачає юридичної сили. Зупинення дії міжнародного договору можливе лише відповідно до положень договору або в будь-який час за згодою усіх його учасників (ст. 57 Віденської конвенції 1969 р.). Договір, що зупинений на деякий час, може бути як припинений, так і поновлений. При цьому поновлення може відбуватися автоматично, якщо, наприклад, усунені певні обставини, що перешкоджали його виконанню. Стаття 72 Віденської конвенції 1969 р. передбачає юридичні наслідки зупинення дії договору: по-перше, зупинений договір звільняє учасників від зобов'язання виконувати договір протягом періоду зупинення, по-друге, не впливає на правові відносини між учасниками, що встановлені договором. У період зупинення учасники повинні утримуватися від дій, що перешкоджають поновленню дії договору.

5. ОСНОВНІ МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ У ГАЛУЗІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Становлення міжнародного права прав людини пов'язане з розробкою й ухваленням міжнародних актів універсального характеру, у яких права людини було

систематизовано, а також із формуванням міжнародних організаційних механізмів захисту цих прав. У міжнародному праві така систематизація була здійснена з 1948 по 1966 роки в серії нормативних актів, неофіційно іменованих Міжнародною хартією прав людини, яку складають *Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права*. У ці ж роки були створені найважливіші універсальні міжнародні механізми захисту прав людини. Міжнародна хартія прав людини є нормативно-правовою основою міжнародного права прав людини.

Загальна декларація прав людини ухвалена 10 грудня 1948 р. і досі залишається з багатьох поглядів документом унікальним. Це був перший міжнародний акт, у якому були викладені громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права людини. Вперше вони були викладені в міжнародному документі систематизовано, у вигляді каталогу, тобто як перелік прав і свобод. Декларація вперше проголосила необхідність єдиного для всіх розуміння прав людини. Уперше в міжнародному праві Декларація пов'язувала дотримання прав людини з рухом до демократії.

Загальна декларація прав людини була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у формі резолюції. Це викликало та викликає чимало питань про юридичну силу цього документа, тому що за загальним правилом резолюції Генеральної Асамблеї ООН мають рекомендаційний характер. Втім більшість правників поділяють думку про те, що норми Декларації є відображенням звичаєво-правових норм і тому мають характер міжнародно-правового зобов'язання.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. є одним із найбільш авторитетних міжнародно-правових договорів про права людини. Його текст може бути умовно розділений на дві частини: статті, у яких викладено зміст громадянських і політичних прав, і статті, що стосуються міжнародного контролю за дотриманням цих прав. Формулювання статей про права людини не залишають сумнівів у їхньому імперативному характері. Це є наслідком розуміння того, що з дотриманням саме громадянських і політичних прав пов'язані гарантії особистої свободи людини та рух суспільства до дійової демократії. Держави-учасниці зобов'язані забезпечити в межах своєї юрисдикції дотримання громадянських і політичних прав у повному обсязі. Пакт надає державі право обмежити деякі із проголошених прав. Контроль за дотриманням норм Пакту, включаючи розгляд індивідуальних скарг, здійснює міжнародний орган – Комітет із прав людини.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. був підписаний одночасно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права. Його юридичні особливості пов'язані з особливостями проголошених у ньому економічних, соціальних і культурних прав. Економічні, соціальні та культурні права є невід'ємними, як і громадянські та політичні права, і не менш важливими. Проте існують суттєві особливості в реалізації економічних, соціальних і культурних прав. Вони витратні, тобто обсяг їхньої реалізації залежить від економічного добробуту держави, а тому не може бути однаковим у різних країнах. Реалізація цих прав пов'язана з розширенням патерналістських функцій держави, що завжди містять потенційну загрозу авторитизації влади, а тому повинні мати межі. Міжнародний контроль за дотриманням економічних, соціальних і культурних

прав зазвичай не пов'язаний із розглядом індивідуальних скарг. Формулювання статей Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права за загальним правилом є диспозитивними і не передбачають прямої дії.

Міжнародне право прав людини органічно включає в себе регіональні міжнародно-правові акти про права людини. Такі договори укладено державами ОАД, ОАЄ, ЄС, Ради Європи. Незважаючи на певну самостійність і специфіку регіонального співробітництва в галузі прав людини, було б невірним цілком відокремлювати регіональне право прав людини. Можна навести чимало прикладів використання регіональними органами захисту прав людини норм універсальних міжнародних договорів як договорів загального права.

Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. – найстаріший серед регіональних договорів про права людини та найбільш авторитетний міжнародно-правовий документ із прав людини в Європі. Крім основного тексту Конвенція містить Протоколи, у яких розвинуті, доповнені чи уточнені окремі її положення.

Конвенція була одним із перших міжнародних документів, що містив поняття політичної демократії, одночасно визнаючи її найважливішою умовою дотримання прав людини. Тим самим була підкреслена антитоталітарна спрямованість цього акта, ухваленого «європейськими країнами, що є єдиними та мають спільну спадщину в політичних традиціях, ідеалах, свободі та верховенстві права», з метою «зробити перші кроки до колективного забезпечення певних прав, проголошених у Загальній декларації [прав людини]» (Преамбула). Конвенція є першим міжнародним договором у галузі прав людини, що не тільки має на меті захистити широкий спектр громадянських і політичних прав, а й встановлює систему міжнародного судового контролю за їх дотриманням у кожній із держав-учасниць.

Для подолання негативних тенденцій неправильного трактування норм, що регулюють питання захисту прав особи, в Організації Об'єднаних Націй Генеральна Асамблея в 1986 році прийняла резолюцію 41/120 про критерії та керівні принципи закріплення міжнародних стандартів у галузі прав людини. У резолюції передбачається, що запропоновані нові документи повинні: а) узгоджуватися з існуючими міжнародно-правовими нормами у сфері прав людини; б) носити фундаментальний характер і ґрунтуватися на притаманних людській особистості гідності і цінності; в) бути досить точними, щоб служити джерелом визначення і здійснення прав і обов'язків; г) передбачати, де це доречно, реалістичний і ефективний механізм здійснення, включаючи системи подання доповідей; і д) користуватися широкою міжнародною підтримкою.

Нинішня заклопотаність питаннями міжнародного захисту прав людини виникла в період формування Організації Об'єднаних Націй як реакція на звірства Другої світової війни. Хоча і до неї робилися певні спроби, проте досягнення в даній сфері, тим не менш, були обмежені територіально, стосувалися лише деяких категорій людей, а реальний захист був фрагментарний. Лише після Другої світової війни спостерігається тенденція до всеосяжної нормотворчості в міжнародному праві, що стосується прав людини.

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Першим міжнародно-правовим договором, що відображає цей новий підхід, є *Статут Організації Об'єднаних Націй*, прийнятий 26 червня 1945 р. в Сан-Франциско. Він свідчить про рух до тривалої та стійкої інтернаціоналізації прав людини. Будучи установчим правовим документом всесвітньої міжнародної організації, Статут ООН закріпив основні принципи післявоєнного світового порядку. Однак серед семи принципів, викладених у статті 2, немає більш-менш явного формулювання принципів міжнародної поваги прав людини. Тим не менш, можна погодитися, що ряд ключових положень, розсіяних по всьому Статуту, свідчать про визнання міжнародної поваги до прав людини одним з найважливіших принципів Організації Об'єднаних Націй. Це припущення при тлумаченні Статуту з роками стало широко поширеною думкою.

Такий висновок можна зробити з усіх семи положень Уставу ООН щодо прав людини. Якщо припустити, що принципи – це загальне викладення правової норми або норм, що відображають серію детальних домовленостей, то сфера дії положень щодо прав людини та їх статус в Статуті підтверджують висновок тлумачів про те, що міжнародна повага до прав людини – один із принципів Організації Об'єднаних Націй і сучасного міжнародного права взагалі. Важливо, що принцип «поваги прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії або переконань» був закріплений у *Декларації про принципи відносин між державами учасниками*, прийнятої Народою з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975 р.). Більш того, принцип «загальної поваги і дотримання прав людини та основних свобод для усіх» згадується як один з принципів міжнародного права, втілених у Статуті Організації Об'єднаних Націй у пункті 7 преамбули до *Віденської конвенції про право міжнародних договорів* (1969 р.). Положення Статуту ООН і закріплене в ньому визнання принципу міжнародної поваги до прав людини створили рамки для прогресивного розвитку і кодифікації прав людини. Ця задача прямо випливає з положень Статуту, в якому права людини підняли до висоти однієї з основних цілей, зробили їх предметом турботи і зумовили необхідність подальшого нормотворення.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ

Право міжнародних договорів — це галузь міжнародного права, принципи та норми якої визначають порядок укладення, дії та припинення міжнародних договорів, а також їх тлумачення. В теорії та практиці використовується також поняття, як «міжнародне договірне право», яким позначають норми, що створені договорами на відмінну від звичайних норм. Право договорів розповсюджується на усі види міжнародних договорів. Часто правом держави дефініції «договір» надається особливе значення. У праві США під «договорами» розуміють лише міжнародні угоди, які ратифікуються Президентом за згодою Сенату. Започаткування міжнародного договору на території Київської Русі відносять до X ст. Унікальними джерелами міжнародного права Середньовіччя вважаються договори держав Київської Русі з Візантією, Готландом, Ригою, німецькими містами у XII—XIV ст.

Основним джерелом права договорів є звичаєве право. Лише у другій половині ХХ сторіччя після багаторічних зусиль вдалося кодифікувати основні принципи та норми права договорів. Це було здійснено в результаті прийняття трьох універсальних конвенцій: Віденської конвенції щодо права міжнародних договорів 1969 року, яка стосується лише міждержавних договорів,

Віденської конвенції про право міжнародних договорів між державами та міжнародними організаціями чи між міжнародними організаціями 1986 року та Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 року, але вона більш тісно пов'язана з інститутом правонаступництва.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу «Міжнародне право».

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел зарубіжних авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ТЕМА № 7. ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Загальні відомості щодо права міжнародних організацій як галузі міжнародного права.
2. Поняття й ознаки міжнародної міждержавної організації.
3. Організація Об'єднаних Націй. Спеціалізовані органи ООН.
4. Європейська система міжнародних організацій.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010
2. Статут Ради Європи від 05.05.1949 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_001
3. Заключний Акт НБСЄ від 01.08.1975 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055
4. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_a04
5. Венская конвенция о представительстве государств в их отношениях с международными организациями универсального характера от 14 марта 1975 г. / Право зовнішніх зносин. Збірник документів. К., 2003. С. 436-461.
6. Північноатлантичний договір від 04.04.1949 URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/950_008

Додаткові рекомендовані джерела

1. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній; за ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
2. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть / И.И. Лукашук. 3е изд., перераб. и доп. М.: 2007.
3. Міжнародне право / Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.
4. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М.В. Буроменського. К., 2006. 336 с.
5. Міжнародне публічне право: Підручник. 2ге вид. / за ред. В.М. Репецького. К., 2012. 437 с.
6. Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международноправовом регулировании / Нешатаева Т.Н. М.: Дело, 1998. 272 с.
7. Шибаева Е.А. Правовые вопросы структуры и деятельности международных организаций. Учебное пособие / Поточный М., Шибаева Е.А. М.: Издво Моск. унта, 1980. 168 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою заняття є визначення правового статусу та особливостей функціонування міжнародних організацій; дослідження ознак міжнародних організацій, їх видів, компетенції та впливу на геополітичну ситуацію.

ВСТУП

Міжнародні відносини за всіх часів, починаючи з глибокої давнини, характеризувалися складністю і різноплановою системою зв'язків, притаманних кожному етапові суспільного розвитку. Саме тому в міжнародному праві існували норми, покликані регулювати становище і діяльність представників держав або їх органів в офіційних відносинах між ними з метою представництва і захисту їх прав та законних інтересів у процесі міжнародного спілкування.

Після вивчення т. №3 “Суб’єкти міжнародного права” та т. №5 ”Право міжнародних договорів” нам необхідно докладніше з’ясувати особливості права міжнародних організацій. Необхідно опанувати такі питання, як поняття й ознаки міжнародної міжурядової організації, дослідити функціональні особливості Організації Об’єднаних Націй, правовий статус спеціалізованих органів ООН, а також європейську систему міжнародних організацій.

1. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ЩОДО ПРАВА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК ГАЛУЗІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Право міжнародних організацій — це галузь міжнародного права, яку складає сукупність правових норм, що регулюють відносини міжурядових або неурядових міжнародних організацій (суб'єктів міжнародного права) з приводу їх діяльності у будь-якої сфері відповідно до принципів міжнародного публічного права. Особливість цієї галузі полягає в тому, що її об'єктом є міжнародна співпраця з актуальних питань. Суб'єктами права міжнародних організацій є міжурядові (міждержавні) або неурядові міжнародні організації.

Найбільш важливими універсальними конвенціями, що регулюють відносини у зв'язку з укладанням і застосуванням міжнародних договорів, є: Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р.; Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 р.; Віденська конвенція про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. (Конвенція ще не набула чинності, але її норми мають силу звичаєвих).

В Україні право міжнародних організацій регулюється Конституцією, яка містить загальні положення, що стосуються умов вступу України до міжнародних організацій; Законом України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. та рішеннями Конституційного Суду України.

2. ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ МІЖНАРОДНОЇ МІЖУРЯДОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

У юридичній літературі й офіційних міжнародних документах поняття «міжнародна організація» традиційно використовується і щодо міжнародних міжурядових (міждержавних) організацій (ММУО), і щодо міжнародних неурядових організацій (МНУО). У той же час досить складно вивести загальне визначення, яке характеризує б обидва різновиди міжнародних організацій, оскільки вони мають різну правову природу. Найважливішою відмінною ознакою будь-якої міжнародної міжурядової організації є наявність договірної основи — ця ознака визначає юридичну природу міжнародної організації. Саме вона відрізняє міжнародні міжурядові від міжнародних неурядових організацій.

Переважна більшість сучасних міжнародних організацій здійснюють свою діяльність на підставі особливого міжнародного договору (найпоширенішим його найменуванням є «статут»: Статут ООН, Статут ЮНЕСКО, Статут Ради Європи тощо). Водночас у міжнародній практиці одержало розповсюдження заснування міжнародних організацій резолюціями головних органів інших міжнародних організацій (Конференцію ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) засновано в 1964 р. Генеральною Асамблеєю ООН, резолюцією 1995 (XIX), Організацію Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО) засновано в 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН, резолюцією 2152 (XXI)). Тому, точніше кажучи, ММУО створюються не просто на договірній, а на погоджувальній основі, оскільки резолюції міжнародних організацій також є однією з форм узгодження інтересів учасників міжнародного спілкування.

Наступний елемент поняття ММУО стосується членського складу міжнародних організацій. Головна роль у створенні міжнародних організацій належить державам. Вони укладають особливий міжнародний договір – статут організації — або голосують за відповідну установчу резолюцію. Власне кажучи, саме тому цей вид міжнародних організацій називають міждержавними, або міжурядовими.

Міжнародні організації, як правило, створюються на невизначений термін. Вони мають постійну внутрішньо-організаційну структуру. ММУО створюються для досягнення певних цілей. Цілі становлять собою найзагальніші наміри держав-засновників, які вони бажають втілити за допомогою організації.

Найважливішою ознакою сучасних ММУО є наявність *міжнародної правосуб'єктності*. Це необхідний елемент поняття ММУО. У доповіді Робочої групи, затвердженій Комісією міжнародного права ООН на засіданні, присвяченому відповідальності міжнародних організацій, вказується: «Слід припускати, що міжнародне право наділяє ці міжнародні організації правосуб'єктністю, оскільки в іншому разі їхня поведінка приписувалася б їхнім членам і не виникало б жодних питань, що стосуються відповідальності організації за міжнародним правом».

Про наявність міжнародної правосуб'єктності в міждержавного об'єднання свідчить наділення його міжнародними правами й обов'язками: укласти договори з державами й іншими міжнародними організаціями; нести міжнародно-правову відповідальність за свої дії; звертатися до держав та інших міжнародних організацій із вимогою про відшкодування шкоди, заподіяної міжнародним правопорушенням; обмінюватися офіційними представництвами з державами й іншими міжнародними організаціями; наділяти своїх посадових осіб привілеями й імунітетами тощо.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Таким чином, *міжнародна міжурядова організація* – це об'єднання держав (інших ММУО), створене на погоджувальній основі, що має певні цілі, які відповідають загальноновизнаним принципам міжнародного права, має постійну внутрішньо-організаційну структуру та володіє міжнародною правосуб'єктністю.

3. ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ. СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ОРГАНИ ООН

Визначальна роль у механізмі міжнародного захисту прав людини належить Організації Об'єднаних Націй. *Організація Об'єднаних Націй* – (United Nations Organization; Organisation des Nations Unies), ООН (UNO; ONU) – міжнародна організація незалежних, суверенних держав, які визнали Статут ООН. Її основним завданням є підтримання і зміцнення міжнародного миру та безпеки, розвиток співробітництва між державами.

У ст. 1 Статуту ООН визначено, що *основними цілями* ООН є:

- підтримання миру і безпеки за допомогою колективних заходів для відвернення й усунення загрози миру і придушення актів агресії чи інших порушень миру;
- розвиток дружніх відносин між націями;
- здійснення міжнародного співробітництва в розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру;

- бути центром для погодження дій націй у досягненні цих цілей.

Відповідно до своїх цілей і завдань, ООН є універсальною організацією, відкритою для всіх миролюбних держав, які можуть і бажають ці зобов'язання виконувати. Прийняття держави в члени Організації здійснюється постановою Генеральної Асамблеї за рекомендацією Ради Безпеки. У Статуті не уточнюється, яка кількість голосів потрібна для прийняття такого рішення.

Членами ООН є суверенні держави. За процедурою оформлення членства статті 3-4 Статуту розрізняють найперших членів і пізніше прийнятих членів Організації. Серед пострадянських республік тільки Україна, Росія і Білорусь належать до найперших членів ООН (взявши участь у конференції у Сан-Франциско, підписали і ратифікували Статут ООН). Інші держави – колишні республіки СРСР оформляли своє членство в ООН на підставі ст. 4 Статуту шляхом подання заяв про прийом.

Генеральна Асамблея має право за рекомендацією Ради Безпеки призупинити здійснення прав та привілеїв одному з членів Організації. Підставою для цього є застосування проти такого члена Організації дій превентивного або примусового характеру. Відновлення втрачених прав та привілеїв може бути здійснене також Радою Безпеки. І як крайній захід за рекомендацією Ради Безпеки будь-який член Організації, що систематично порушує принципи Статуту ООН, може бути виключений з Організації рішенням Генеральної Асамблеї (ст. 6).

Статут ООН (ст. 7) передбачає головні та допоміжні органи ООН. Останні, якщо є потреба, можуть засновуватися відповідно до Статуту ООН. Головні органи Організації Об'єднаних Націй – це *Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна рада, Рада з опіки, Міжнародний суд, Секретаріат*. Хоч у тексті Статуту головні органи наведено єдиним списком, за своїм правовим становищем і реальним значенням вони далеко не однозначні. Центральне місце у системі органів ООН посідають, безумовно, Рада Безпеки і Генеральна Асамблея.

Генеральна Асамблея ООН – дорадчий представницький орган, у якому представлені всі держави-члени ООН. До її структури входять:

- 1) голова;
- 2) заступники голови;
- 3) головні комітети: з політичних питань і питань безпеки; з економічних і фінансових питань; із соціальних, гуманітарних і культурних питань; з опіки й не самоврядних територій; з правових питань;
- 4) комітети: з адміністративних і бюджетних питань; з внесків; з деколонізації; з питань про політику апартеїду; з атомної енергії; з використання космічного простору; з роззброєння та ін.;
- 5) сесійні органи: Генеральний комітет і комітет з перевірки повноважень;
- 6) комісії: ревізійна; міжнародного права; з прав людини та ін. Генеральна Асамблея проводить щорічні регулярні сесії, а також спеціальні (скликаються з будь-якого питання, якщо вимоги надходять від Ради Безпеки) і надзвичайні, які скликаються протягом 24 годин з моменту одержання Генеральним секретарем вимоги від Ради Безпеки й підтриманого голосами будь-яких членів Ради у випадках:

- якщо існує загроза миру;

- відбулося порушення миру або акт агресії й члени Ради Безпеки не прийшли до вирішення питання.

Відповідно до Статуту ООН Генеральна Асамблея відіграє істотну роль у діяльності ООН. Вона робить значний внесок у розробку й підготовку низки важливих міжнародних документів, кодифікації принципів і норм міжнародного права. Генеральна Асамблея – демократичний орган. Кожний член незалежно від розмірів території, чисельності населення, економічної й військової могутності має 1 голос. Рішення з важливих питань приймаються більшістю Асамблеї, 2/3 присутніх і членів, що беруть участь у голосуванні. У роботі Генеральної Асамблеї можуть брати участь держави-не члени ООН, що мають постійних спостерігачів При ООН (Ватикан) і не мають їх. Очолює Генеральну Асамблею Генеральний секретар.

Рада Безпеки ООН. Як зазначається у Статуті ООН (ст. 24), для забезпечення швидких і ефективних дій Організації на Раду Безпеки покладається головна відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки. У межах своїх функцій і повноважень Рада Безпеки подає на розгляд Генеральної Асамблеї щорічні доповіді і за потребою – спеціальні доповіді.

Рада Безпеки складається з 15 членів, з яких 5 – постійні члени (Великобританія, Китай, Росія, США, Франція); 10 – непостійні, які обираються Генеральною Асамблеєю на два роки. Місця непостійних членів розподіляються так: 5 – від держав Азії та Африки; 1 – від держав Східної Європи; 2 – від держав Латинської Америки; 2 – від держав Західної Європи та інших країн.

Рада Безпеки володіє низкою виключних повноважень. Вона є єдиним органом, правомочним приймати ухвали, пов'язані з діями ООН щодо підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки. Лише Рада Безпеки уповноважена приймати ухвалу про проведення примусових дій із застосуванням збройних сил. Рада Безпеки може приймати ухвали, обов'язкові для всіх членів Організації. Оскарження або перегляд їх у будь-якому іншому органі не допускається. Окрім основних функцій і повноважень, Рада Безпеки виконує й ряд інших: зокрема, разом з Генеральною Асамблеєю бере участь у прийнятті держав до членів ООН (ст.ст. 2-4), призначенні Генерального секретаря ООН (ст. 97), обранні суддів Міжнародного Суду (ст. 4 Статуту Міжнародного Суду) тощо.

За ст. 27 Статуту ООН ухвали Ради Безпеки з питань процедури вважаються прийнятими, якщо за них подані голоси дев'яти членів Ради. Усі інші ухвали вважаються прийнятими, коли за них проголосували дев'ять членів Ради, включаючи всіх постійних членів цього органу. Тому, якщо хоча б один із п'яти постійних членів голосує проти тієї чи іншої пропозиції з питань не процедурного характеру, пропозиція не може бути прийнятою (принцип однакості постійних членів Ради Безпеки).

Економічна та Соціальна Рада складається з 54-х членів, що обираються Генеральною Асамблеєю на три роки з поновленням третини складу Ради через кожен рік. За традицією постійні члени Ради Безпеки обираються до Економічної і Соціальної Ради на кожен черговий термін. Вибори до цього органу проводяться за принципом справедливого географічного представництва: від Африки – 14, від Азії – 11, від Латинської Америки – 10, від Західної Європи – 13, від Східної Європи – 6

держав.

Функції та повноваження Економічної та Соціальної Ради зафіксовані в статтях 62-66 Статуту ООН. Основні її *повноваження* зводяться до:

- проведення досліджень і складання доповідей з міжнародних питань в економічній, соціальній галузях; культури, освіти, охорони здоров'я;
- підготовка рекомендацій з цих питань Генеральній Асамблеї;
- підготовка рекомендацій з метою заохочення поваги і дотримання прав людини і основних свобод;
- підготовка проектів конвенцій з питань, що входять до її компетенції, для подання їх Генеральній Асамблеї;
- скликання міжнародних конференцій з питань, що входять до її компетенції;
- погодження діяльності спеціалізованих установ через консультації з ними і рекомендації таким установам та через рекомендації Генеральній Асамблеї;
- укладання зі спеціалізованими установами угод про співробітництво.

Свої функції Економічна та Соціальна Рада здійснює через постійно діючі комісії, постійні комітети, а також сесійні комітети. Як правило, Економічна та Соціальна Рада проводить щорічно дві сесії (одну в Нью-Йорку, другу в Женеві). Ухвали її приймаються простою більшістю голосів.

Рада з Опіки була створена як орган, що мав здійснювати контроль за управлінням підопічними територіями (в післявоєнний час було 11 таких територій). Нині Рада складається з постійних членів Ради Безпеки. На думку фахівців, у сучасних умовах існування Рада втрачає своє практичне значення. У листопаді 1994 року Рада Безпеки прийняла рішення про припинення Угоди про опіку ООН стосовно останньої з початкових 11 підопічних територій – території Тихоокеанських островів (Палау) під управлінням США. Тому в даний час Рада збирається на свої сесії лише за необхідності.

Міжнародний суд ООН – (International Court of Justice) є головним судовим органом Організації Об'єднаних Націй, який розв'язує міждержавні спори і надає консультативні висновки. Принципові напрями діяльності Міжнародного Суду ООН визначені в статтях 92-96 Статуту ООН, компетенція Суду регламентована і статтями 34-38 Статуту Міжнародного Суду. Сторонами у справах, які розглядає Суд, можуть бути тільки держави, при цьому юрисдикція Суду є добровільною, тобто він може розглядати справи лише за згодою сторін. Водночас, держави можуть визнати для себе юрисдикцію суду обов'язковою в усіх правових спорах, що стосуються:

- тлумачення договору;
- будь-якого питання міжнародного права;
- наявності факту, який, якщо він буде встановлений, являтиме собою порушення міжнародного зобов'язання;
- характеру і розмірів відшкодування за порушення міжнародного зобов'язання.

Окрім судової, Міжнародний Суд здійснює і консультативну юрисдикцію.

Так, він може давати консультативні висновки з будь-якого юридичного питання на запит Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки, а також інших органів і спеціалізованих установ ООН. Місцеперебування Суду – м. Гаага (Нідерланди), але це не перешкоджає Суду засідати і виконувати свої функції в інших місцях. З часу створення Міжнародного Суду ООН в 1946 р. держави представили на його розгляд понад 60 спорів, і більше 20 консультативних висновків були заявлені міжнародними організаціями.

Секретаріат – постійно діючий адміністративний орган ООН, що складається з Генерального секретаря і необхідного персоналу. Генеральний секретар призначається Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки на термін 5 років і може бути в тому ж порядку призначений на новий термін. Стаття 98 Статуту ООН уповноважує Генерального секретаря подавати Генеральній Асамблеї щорічні звіти про роботу Організації. До його повноважень належить також право доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, що, на його думку, можуть загрожувати підтриманню міжнародного миру і безпеки (ст. 99 Статуту ООН).

На Секретаріат у цілому покладений обов'язок із забезпечення необхідних умов для роботи інших органів ООН: упорядкування протоколів, здійснення усних і письмових перекладів виступів і документів, опублікування резолюцій та інших матеріалів. Він покликаний здійснювати практичну роботу з перетворення в життя програм і постанов, схвалених іншими органами ООН. Зокрема, діяльність Секретаріату включає в себе: здійснення операцій з підтримання миру за дорученням Ради Безпеки; організацію та проведення міжнародних конференцій з проблем, які мають світове значення (Конференція з морського права); встановлення світових економічних та соціальних тенденцій і проблем; підготовку досліджень з питань роззброєння, розвитку, прав людини. Також до його функцій належить реєстрація та опублікування міжнародних договорів.

Генеральний секретар призначає персонал Секретаріату і керує його роботою. При виконанні своїх обов'язків Генеральний секретар і персонал не повинні запитувати або отримувати вказівок від яких-небудь урядів. Співробітники Секретаріату призначаються Генеральним секретарем за правилами, встановленими Генеральною Асамблеєю. Прийом на службу в Секретаріат і визначення її умов проводиться на договірній основі з урахуванням необхідності забезпечення високого рівня працездатності, компетентності і сумлінності. Співробітники секретаріату, чисельність яких перевищує 25 тисяч чоловік (громадяни понад 150-ти країн), є міжнародними громадськими службовцями.

Весь персонал поділяється на дві категорії: спеціалісти (фахівці) й технічні співробітники. Штаб-квартира ООН та її Секретаріату знаходиться в Нью-Йорку, є також підрозділи Секретаріату в Женеві, Відні, Найробі, Бангкоку та інших пунктах.

Спеціалізовані установи ООН. Поняття спеціалізованої установи ООН увійшло в міжнародне право разом зі Статутом ООН. Відповідно до статей 57,63 Статуту, спеціалізованими установами ООН є міжнародні організації, створені міжнародними угодами і наділені широкою міжнародною відповідальністю, що визначена установчими актами в галузях економічній, соціальній, а також культури, освіти, охорони здоров'я тощо та підтримують зв'язок з ООН.

За сферою своєї діяльності вони можуть бути поділені на три основні групи.

Перша група – спеціалізовані установи економічного характеру. До неї належать 12 організацій, а саме: Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародна фінансова корпорація (МФК), Міжнародна асоціація розвитку (МАР), Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО), Організація міжнародної цивільної авіації (ІКАО), Міжнародна морська організація (ІМО), Всесвітній поштовий союз (ВПС), Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ), Всесвітня метеорологічна організація (ВМО), Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСГР), Організація об'єднаних націй з промислового розвитку (ЮНІДО).

До *другої групи* відносяться спеціалізовані установи соціального характеру: Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ).

Третю групу складають установи культурно-гуманітарного характеру: Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ).

Спеціалізовані установи – це постійно діючі міжнародні організації, юридична природа яких подібна до інших міжнародних організацій. Зв'язок спеціалізованих установ з ООН згідно зі Статутом ООН (ст. 56,63) підтримується, зазвичай, через Економічну і Соціальну Раду ООН на основі спеціальних угод між відповідною спеціалізованою установою та ООН. При всій різноманітності цілей та суттєвих відмінностей у характері діяльності спеціалізованих установ, вони мають, загалом, схожу структуру та ряд однотипних положень статутів. Так, наприклад, членство в ООН не є обов'язковою передумовою членства в спеціалізованих установах.

Згідно зі статутами спеціалізованих установ, їх вищі органи складаються з представників усіх держав-членів даної організації. До компетенції цих органів входить розгляд всіх питань, пов'язаних із розробленням та прийняттям проектів міжнародних угод та конвенцій, визначення політики, програм і основних напрямів діяльності відповідної організації. Оперативне керівництво діяльністю організації здійснюється виконавчими органами. Окрім цього, в структурі спеціалізованих установ існують численні комітети, комісії.

Основними *формами діяльності* спеціалізованих установ є:

- розроблення проектів міжнародних конвенцій та регламентів зі спеціальних питань;
- координація діяльності держав у розвитку співробітництва в спеціальних галузях;
- надання технічної допомоги;
- обмін інформацією.

Наприклад, головним завданням *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*, створеної у 1946 р. (Україна стала її членом у 1954 р.) є розвиток міжнародного співробітництва у сфері освіти, науки і культури з метою сприяння досягненню міцного миру і підвищення добробуту народів. Для виконання цих завдань у межах ЮНЕСКО проводяться міжнародні конференції, наради, симпозіуми, надається допомога країнам у створенні навчальних і навчально-дослідних установ, ведеться інформаційна, статистична і видавнича

діяльність, здійснюється співробітництво з понад 400 міжнародними організаціями.

Основними органами ЮНЕСКО є: Генеральна конференція – вищий орган, що збирається на свої сесії раз на два роки, визначає напрями й загальну лінію діяльності організації; Виконавчий комітет, до якого входять 45 держав-членів; Секретаріат на чолі з Генеральним директором. Місцеперебування ЮНЕСКО – місто Париж.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) заснований у 1944 році, але почав функціонувати з 1946 року. Членами МВФ є близько 180 держав, у т.ч. Україна. До завдань МВФ входить: координація валютно-кредитної політики держав-членів, надання їм кредитів для врегулювання балансів і підтримки валютних курсів; пільгове кредитування найменш розвинених держав. Вищим органом Фонду є Керівна рада, у яку входять по два представника від кожного члена МВФ. Поточною діяльністю МВФ керує Виконавчий директорат, що складається з 21 директора. Головою директорату є Директор-розпорядник. Штаб-квартира МВФ знаходиться у Вашингтоні (США).

Міжнародна морська організація (ІМО) створена і функціонує з 1959 р. (до 1982 року – Міжурядова морська консультативна організація – ІМКО). До ІМО входить більше 190 держав, у т.ч. Україна (з 1994 року). Завданнями ІМО є коло питань, пов'язаних із забезпеченням співробітництва з питань судноплавства і безпеки мореплавства, розробкою рекомендацій і проектів конвенцій з морського права. Вищим органом ІМО є Асамблея, що складається з усіх її членів і скликається раз у 2 роки. У період між засіданнями Асамблеї роботою ІМО керує Рада, що обирається Асамблеєю в кількості 18 членів. Асамблеєю обирається Комітет безпеки на морі з 16 членів, основним завданням якого є розробка рекомендацій з правил безпеки морського судноплавства. Секретаріат ІМО очолює Генеральний секретар. Її місцезнаходження – Лондон (Великобританія).

Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО) заснована відповідно до Чиказької конвенції про цивільну авіацію 1944 року, є спеціалізованою установою ООН, що займається організацією і координацією міжнародного співробітництва держав у всіх аспектах діяльності цивільної авіації. Учасниками ІКАО є майже 190 держав, у т.ч. на основі правонаступництва й Україна.

ІКАО досліджує проблеми організації міжнародної цивільної авіації, повітряних трас, створення аеропортів і аеронавігаційних засобів, розробляє міжнародні стандарти для конструювання й експлуатації повітряних суден, правила з використання устаткування, засобів зв'язку і контролю над польотами; сприяє уніфікації митних, імміграційних і санітарних правил і т.д. У рамках ІКАО розробляються проекти міжнародних конвенцій. Вищим органом ІКАО, що складається з представників держав-членів, є Асамблея, яка скликається не рідше одного разу на 3 роки. Виконавчим органом ІКАО є Рада, яка складається з представників 30 держав, що обираються Асамблеєю з числа країн із найбільш розвиненим повітряним транспортом. Очолює Раду обраний нею президент. Забезпечує роботу ІКАО Секретаріат, очолюваний Генеральним секретарем ІКАО. Їх місцеперебування – Монреаль (Канада).

Міжнародна організація праці (МОП) є однією з найстарших ММУО, адже створена ще 1919 року за рішенням Паризької мирної конференції як автономна

організація Ліги Націй. З 1946 р. МОП – перша спеціалізована організація ООН (Україна є учасницею МОП). У МОП поряд із більш ніж 170 державами представлені профспілки та підприємці. *Цілями і завданнями* МОП є:

- сприяння встановленню соціальної справедливості; поліпшення умов праці і підвищення життєвого рівня трудящих;
- розроблення конвенцій і рекомендацій із питань заробітної плати, робочого часу, охорони праці, визнання прав на об'єднання в профспілки та ін.

Структуру МОП складають: Генеральна конференція праці, Адміністративна рада, Міжнародне бюро праці, Тристоронні комітети, Регіональні й спеціальні конференції. Генеральна конференція праці складається з делегацій країн-учасниць (два представника від уряду, по одному – від підприємців і трудящих), є вищим органом МОП. Діяльністю Міжнародного бюро праці (Секретаріату МОП), комітетів і комісій МОП керує Адміністративна рада, що складається з 56 членів (у т.ч. 28 представників урядів, 14 представників трудящих і 14 представників підприємців). 10 місць в урядовій групі Ради займаються представниками 10 найбільш розвинених у промисловому відношенні країн (Бразилія, Великобританія, Німеччина, Індія, Італія, Китай, Росія, США, Франція, Японія). Міжнародне бюро праці управляється генеральним директором і має три функціональних органи: адміністративний орган, центр досліджень і документації і координаційний орган. Тристоронні комітети у найважливіших галузях економіки (будівництво, внутрішній транспорт, хімія, чорна металургія, нафтова промисловість та ін.) і експертні ради з питань фахової освіти, підвищення кваліфікації керівних кадрів, охорони праці, з проблем працюючих жінок і молоді представляють можливість агентам урядів, підприємців і трудящих викласти свої точки зору в рамках цієї організації. Регіональні і спеціальні конференції присвячені питанням, що представляють регіональний або національний інтерес.

Головна адміністративна посадова особа МОП – Генеральний директор. Штаб-квартира МОП розташована в Женеві (Швейцарія). У столицях більше 40 держав-членів знаходяться регіональні та галузеві відділення Міжнародного бюро праці.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) – міжурядова організація, створена у 1946 році. Статут ВООЗ, прийнятий 1946 р., набрав сили 7 квітня 1948 р., коли його ратифікували 26 держав. Ця дата щорічно відзначається як Всесвітній день здоров'я.

Цілями ВООЗ є:

- зміцнення національних служб охорони здоров'я;
- сприяння підготовці фахівців у галузі охорони здоров'я;
- боротьба з небезпечними хворобами; охорона здоров'я матері і дитини;
- поліпшення стану навколишнього середовища.

Вищим органом ВООЗ є Всесвітня асамблея охорони здоров'я, що скликається щорічно, у якій представлені всі члени організації. Виконавчий комітет складається з 30 членів, скликається не менше двох разів на рік. Секретаріат є адміністративним органом і складається з Генерального директора і персоналу. У ВООЗ існує 6 регіональних організацій (Європейська – у Копенгагені (Данія), Американська – у Вашингтоні (СІА), Південно-Східної Азії – у Делі (Індія), Східно-

Середземноморська – в Олександрії (Єгипет), Західно-Тихоокеанська – у Манілі (Філіппіни), Африканська – у Браззавілі (Конго). Періодично ВООЗ публікує серії технічних доповідей, статистичні збірники та ін. Місцезнаходження Секретаріату ВООЗ – Женева (Швейцарія). Україна є державою-членом ВООЗ.

Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) заснована на основі Паризької конвенції з охорони промислової власності 1883 р. і Бернської конвенції з охорони творів літератури і мистецтва 1886 р. Конвенція про створення ВОІВ була підписана в 1967 р. і набрала сили з 1970 року. Спеціалізованою установою ООН ВОІВ стала 17 грудня 1974 року за рекомендацією Генеральної Асамблеї. Україна бере участь у діяльності ВОІВ поряд із більш ніж 150 державами світу.

До завдань ВОІВ входять: сприяння охороні інтелектуальної власності у всьому світі, забезпечення адміністративного співробітництва 18 ММУО (спілок), що займаються різними аспектами надання допомоги в охороні інтелектуальної власності й авторського права.

Керівними органами ВОІВ є:

- конференція, до складу якої входять усі держави-члени ВОІВ;
- Генеральна Асамблея, що складається з тих держав-членів, що є також членами Паризького (100 держав) або Бернського (83 держави) союзів.

Керівні органи ВОІВ і союзи, якими здійснює управління ВОІВ (9 із яких Мають власні міжурядові органи), зазвичай проводять спільну сесію для прийняття своїх програм і бюджетів. Асамблея обирає Міжнародне бюро (виконавчий орган). Головною адміністративною посадовою особою є генеральний директор ВОІВ. Місцезнаходження ВОІВ – Женева (Швейцарія).

У певному зв'язку з ООН перебуває і така міжнародна організація як **Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)**. Ця організація в галузі використання атомної енергії була створена за рішенням ООН на міжнародній конференції в Нью-Йорку. Статут Агентства прийнято 1956 р., штаб-квартира знаходиться у Відні. За угодою МАГАТЕ з Генеральною Асамблеєю ООН 1957 р., Статутом МАГАТЕ Агентство повинно подавати щорічні доповіді про свою діяльність Генеральній Асамблеї, а за необхідності – Раді Безпеки та ЕКОСОП.

Основними напрямками діяльності МАГАТЕ є організація та координація досліджень та розробок в галузі атомної енергетики, питання радіаційної безпеки, надання технічної допомоги державам-членам Агентства в сфері мирного використання атомної енергії, здійснення контролю (гарантій) за мирними дослідженнями атомної енергії, регламентація діяльності з питань, пов'язаних з атомною небезпекою. Однією з головних функцій Агентства є застосування системи контролю з метою забезпечення невикористання у військових цілях атомних матеріалів та обладнання, призначених для мирного використання. Неядерні держави-учасники Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. повинні укладати з МАГАТЕ угоди про контроль над мирною ядерною діяльністю цих держав. Контроль здійснюється інспекторами МАГАТЕ.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Існує й ряд інших міжнародних організацій, які належать до системи ООН, але не є спеціалізованими установами. Зокрема, це *Конференція ООН з торгівлі та*

розвитку (ЮНКТАД), Програма розвитку ООН (ПРООН), Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП).

Спеціалізованими органами ООН, які безпосередньо опікуються питаннями захисту прав людини є Верховний комісар ООН у справах біженців, Комісія (Рада) з прав людини та інші органи, про які ми поговоримо у наступному підрозділі.

4. ЄВРОПЕЙСЬКА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Рада Європи як міждержавна (міжурядова) регіональна організація була створена для забезпечення процесів політичної інтеграції, сприяння економічному та соціальному розвитку, розвитку культури, науки та управління, а також для підтримання і подальшу реалізацію прав людини і фундаментальних свобод в повоєнній Європі. Статут Ради Європи був підписаний 5 травня 1949 року, і на цей момент до складу організації входили 10 держав. Станом на 2016 рік вона об'єднує 47 європейських держав, в тому числі більшість держав Центральної та Східної Європи. Статус незалежних спостерігачів у міждержавних структурах Ради Європи мають Канада, США, Японія, Мексика, Ізраїль, Ватикан.

Сьогодні Рада Європи є однією з найбільш авторитетних та представницьких європейських регіональних міждержавних організацій. Її створення виходило з потреби збереження людського суспільства та цивілізації, для задоволення якої життєво важливим є зміцнення миру на засадах справедливості та міжнародного співробітництва. А тому, у Статутних документах Ради Європи зафіксовані такі основні завдання:

- захист та зміцнення плюралістичної демократії та прав людини, сприяння усвідомленню та розвитку європейської культурної самобутності;
- пошук спільних шляхів вирішення соціальних проблем (зокрема таких, як національні меншини, ксенофобія, релігійна, расова, етнічна нетерпимість, захист оточуючого середовища, біоетика, СНІД, наркоманія тощо);
- надання допомоги країнам Центральної та Східної Європи у проведенні та активізації політичних, законодавчих і конституційних реформ;
- широка політична та правова діяльність, уніфікація європейського законодавства, прийняття конвенцій, що мають обов'язковий характер для держав, що входять до Ради Європи.

Ці завдання забезпечують досягнення мети організації. Мета Ради Європи зафіксована у ст. 1 її Статуту і передбачає «досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення у життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу». При цьому, кожний член Ради Європи обов'язково має визнати принципи верховенства права та здійснення прав і основних свобод людини всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією, а також має брати участь у співробітництві для досягнення мети Ради Європи.

Пропозиція щодо членства у Раді Європи, а в окремих випадках –

асоційованого членства (у консультативній асамблеї) надходить від Комітету Міністрів лише тій європейській державі, яка вважається здатною і має бажання дотримуватися основних принципів Ради Європи.

Держави-члени Ради Європи трансформували основні принципи Загальної декларації прав людини 1948 року в юридичні зобов'язання через створення ефективної системи міжнародних судових гарантій прав людини. А тому головним пріоритетом у роботі Ради Європи є захист прав та основних свобод людини у державах-учасницях. Реалізація цього одного з основних завдань Ради Європи здійснюється в 4-х основних напрямках:

- зміцнення європейської солідарності (гарантуючи при цьому повагу до особи, її свобод, соціальних економічних і культурних прав шляхом створення ефективних систем контролю та захисту);
- виявлення нових загроз порушення прав людини та приниження людської гідності;
- привернення уваги громадськості до значимості прав людини;
- заохочення щодо вивчення проблем прав людини в школах, вищих навчальних закладах та серед професійних груп (юристи, службовці, персонал виправних закладів тощо).

Можна припустити, що згідно зі своїм Статутом, Рада Європи виконує три *основні завдання*: 1) політичне – захист демократії, прав і свобод людини, забезпечення верховенства права; 2) культурне – примноження європейської культурної спадщини; 3) соціальне – забезпечення реалізації основних потреб соціально-економічних прав. Головним досягненням у роботі Ради Європи є створення ефективної системи європейського права у галузі прав людини, забезпечення правового регулювання поведінки держав у цій галузі. Хоча Рада Європи виконує також і роль кредитної організації, в її межах функціонує Банк соціального розвитку Ради Європи (первинна назва – Фонд соціального розвитку).

Робота Ради Європи ведеться на міжурядовому, міжпарламентському рівнях, через місцеві органи самоврядування та неурядові організації. Мета Ради Європи досягається за допомогою її органів шляхом розгляду питань, що становлять спільний інтерес; укладання угод та здійснення спільних заходів в економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій та адміністративній галузях, а також в галузі захисту та подальшого здійснення прав і основних свобод людини.

Стаття 10 Статуту Ради Європи визначала, що *головними органами* Ради Європи є Комітет Міністрів і Консультативна асамблея (нині Парламентська Асамблея), роботу яких забезпечує Секретаріат. У межах Ради Європи сьогодні функціонує Конгрес місцевих і регіональних органів влади Європи; Європейська комісія за демократію через право («Венеціанська комісія»), Європейський суд з прав людини, Європейський центр молоді та інші органи. Важливим наслідком географічного розширення Ради Європи стало встановлення загальноєвропейської системи, а це, в свою чергу, вплинуло на політичний, фінансовий, кадровий аспект функціонування організації.

ОБСЄ (Організація з безпеки і співробітництва в Європі) – найбільша з усіх існуючих організацій з підтримки безпеки, наймолодша і володіє найбільш великий

потенціал у сфері підтримання стабільності. Історія створення ОБСЄ бере свій початок з підписання 1 серпня 1975 р. 33 державами Європи, а також США і Канадою в Гельсінкі Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ). Цей документ, вироблений на основі інтенсивних трирічних консультацій, отримав назву «10 заповідей розрядки». «Заповіді» включали в себе положення про повагу суверенітету, непорушності кордонів, відмови від використання сили при вирішенні конфліктів, визнання територіальної цілісності і права народів на самовизначення, невтручання одних країн у внутрішні справи інших, повага прав людини і свобод, співпраця між державами і дотримання міжнародних законів.

З тих пір процес розрядки і вироблення загального напрямку для вирішення проблем континенту повільно розвивався, що виразилося у проведенні ряду зустрічей представників держав-учасників гельсінського наради. Було очевидно, що механізм, розроблений на основі «10 заповідей», підписаних країнами, підходив для цього більше, ніж військові блоки. Після об'єднання Німеччини, розпаду СРСР і розпуску Організації Варшавського Договору в Європі і США розгорнулася широка дискусія з проблеми будівництва нової системи безпеки. Опрацьовувалися різні сценарії її розвитку з урахуванням того, що на перший план виходили питання економіки, екології, демократії, культури, інформації, а військово-політичні категорії, здавалося, переставали відігравати провідну роль. Таким чином, 5-6 грудня 1994 р. на Будапештському саміті було прийнято рішення перетворити з 1 січня 1995 р. НБСЄ в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) зі своїм статутом і юридично-правовою базою. ОБСЄ стала першою всеосяжною організацією, сфокусованою на загальноєвропейському процесі (на відміну від ЄС і НАТО, які залишаються «полюсом тяжіння») і дійсно з часом може стати форумом загальноєвропейського діалогу та співпраці.

ОБСЄ представляє собою організацію з безпеки, в яку входять 57 держав, розташованих на території «від Ванкувера до Владивостока». У цьому регіоні ОБСЄ є головним міжнародним інструментом для раннього виявлення, попередження і запобігання конфліктів, а також регулювання криз і постконфліктній реабілітації. ОБСЄ займається широким колом питань безпеки, включаючи контроль над озброєнням, превентивну дипломатію, заходи щодо зміцнення довіри, права людини, спостереження за проведенням виборів, економічну та екологічну безпеку. Рішення приймаються на базі консенсуса – всі вхідні в організацію держави мають рівний статус. Все це виділяє організацію серед інших організацій та інститутів Європи. 57 держав-членів охоплюють континентальну Європу, Кавказ, Центральну Азію та Північну Америку. ОБСЄ також співпрацює з середземноморськими та азійськими партнерами.

ОБСЄ практикує широкий і всеосяжний підхід до питань безпеки, а саме: захист і сприяння в розвитку прав людини і основних свобод, співпрацю в галузі економіки та екології є такими ж важливими питаннями в підтримці і зміцненні миру і безпеки як і політичні та військові питання. Їх рішення є головною метою діяльності ОБСЄ. Різні аспекти розглядаються як взаємопов'язані і взаємозалежні. Протягом всього часу існування організації країни – члени активно сприяють зміцненню додаткових заходів у різних сферах безпеки – політичної, військової, економічної, соціальної. Ще один приклад того, що дія ОБСЄ ґрунтується на

розумінні безпеки як всеосяжної є участь організації у всіх стадіях розвитку конфліктів, від раннього попередження та запобігання конфлікту до сприяння в вирішенні конфлікту і постконфліктній реабілітації.

Місії ОБСЄ та інші представництва в тих чи інших регіонах – головне вираження роботи організації. Вони прямують у країни, що потребують, на думку ОБСЄ, допомоги для втілення в життя політичних рішень. Як вже було сказано, ОБСЄ діє у всіх фазах розвитку конфлікту: раннє попередження, превентивна дипломатія, сприяння у вирішенні конфлікту, постконфліктна реабілітація. В загальних рисах завдання і цілі місій наступні: сприяти тим політичним процесам, які ставлять за мету запобігти або залагодити конфлікт, а також забезпечити своєчасну інформованість представників ОБСЄ про розвиток ситуації в даній країні або регіоні. Завдання, цілі і залучення місій у що відбуваються в тій чи іншій країні процеси можуть істотно варіюватися, підкреслюючи гнучкість цього інструменту врегулювання.

Для всіх місій, проте, ключовими питаннями є соціальні, питання демократії та забезпечення сили закону. Місії ОБСЄ відрізняються і за кількістю представників, варіюючись від чотирьох чоловік (місії ОБСЄ щодо взаємодії у Центральній Азії, центри ОБСЄ в Алма-Ати, Ашгабаті та Бішкеку) до більш ніж двох тисяч (місія в Косово). Всі місії співпрацюють з міжнародними та неурядовими організаціями у сферах своєї роботи.

Місії та інші представництва зазвичай прямують рішенням Постійної Ради з угоди приймаючої країни. Спочатку вони зазвичай розгортаються на період від шести місяців до одного року, і поновлюються у міру необхідності. Більшість членів місій призначаються державами-учасницями і є представниками цивільних або військових інститутів. Місії очолюють голови місій, представники країн-членів ОБСЄ, яких призначає голова організації. Діяльність місії управляє і підтримує Центр із запобігання конфліктам при Секретаріаті, Департамент управління та операцій і голова ОБСЄ. Місії почали свою діяльність в першій половині 90-х років. Їх створення було викликано необхідністю «запобігти розпаленню внутрішньодержавних конфліктів, можливих при зміні режимів державного правління в Східній Європі».

Зоною найбільш пильної уваги ОБСЄ є південно-східна Європа. Чотири найбільші місії в даному регіоні – місія ОБСЄ в Косово, місія ОБСЄ в Боснії і Герцеговині, місія ОБСЄ в Хорватії та представництво ОБСЄ в Албанії. П'ята місія знаходиться в колишній югославській республіці Македонія. Балкани – перший регіон, в який були послані місії ОБСЄ. Це були місії в Косово, Санджак і Воєводіну у вересні 1992 р. і в колишню югославську республіку Македонія (восени того ж року). Місії та інші представництва ОБСЄ також знаходяться на Кавказі, східній Європі, двох прибалтійських державах і центральній Азії.

Місія в Україні розпочала свою роботу 24 листопада 1994 р. Штаб-квартира її розташована в Києві, а в квітні 1996 р. відкрито відділення в Сімферополі. Місії було довірено встановлення контактів з владою і політичними інститутами, а також представниками різних громад з метою збору інформації, допомоги у запобіганні розбіжностей і підвищення взаєморозуміння. Завданням місії також є надання регулярних звітів про всі аспекти ситуації в автономній Республіці Крим, про

фактори, що впливають на ситуацію і робота з пошуку вирішення проблем у цій галузі. Місія сприяє дотриманню принципу свободи інформації та готує звіти про ситуацію з правами людини і дотриманням прав національних меншин в Криму.

Після анексії Росією АР Крим, початку військових дій на території Донецької та Луганської областей, 21 березня 2014 року Постійна Рада ОБСЄ ухвалила рішення направити в Україну Спеціальну моніторингову місію, що складається з цивільних незброєних спостерігачів. Місія була направлена на прохання українського уряду і за рішенням всіх 57 держав-учасниць ОБСЄ. Цілі роботи місії – це збір інформації, звіт про ситуацію з безпекою та встановлення фактів, зокрема, про конкретні події на місцях. Спостерігачі спілкуються з різними групами громадськості – з представниками влади на всіх рівнях, громадянського суспільства, етнічних і релігійних груп, місцевих громад і органів місцевого самоврядування. Основне завдання місії – допомогти Україні знизити рівень напруженості і сприяти діалогу між усіма сторонами.

На даний час місія складається з близько 700 цивільних незброєних спостерігачів з більш ніж 40 держав-учасниць ОБСЄ. Також у місії працюють співробітники з України, які займають посади перекладачів, радників та адміністративного персоналу. Мандат місії поширюється на всю територію України. Головний офіс місії знаходиться у Києві. Команди спостерігачів працюють в 10 найбільших містах України: Дніпрі, Донецьку, Івано-Франківську, Києві, Луганську, Львові, Одесі, Харкові, Херсоні, Чернівцях. Також місія має кілька представництв та передових патрульних баз. У Донецькій і Луганській областях наразі працює майже 600 спостерігачів.

Місія розпочала роботу 21 березня 2014 року. У лютому її мандат було продовжено до 31 березня 2017 року. В подальшому, за необхідності, його також можуть продовжити.

Як видно, місії ОБСЄ охоплюють дуже широку сферу діяльності, починаючи від контролю за виконанням різних угод і закінчуючи допомогою поліції. Питання про ефективність діяльності місій є питанням рамок повноважень ОБСЄ.

НАТО (Організація Північноатлантичного договору) заснована Північноатлантичним договором, який був підписаний 4 квітня 1949 р. і набрав чинності 24 серпня 1949 р. На сьогодні членами НАТО є 28 держав.

Основною метою НАТО є забезпечення стабільності та добробуту в Північноатлантичному регіоні. Відповідно до ст. 5 Північноатлантичного договору члени організації розглядають збройний напад на одного або декількох із них у Європі або Північній Америці як напад на всіх учасників договору. Якщо такий збройний напад відбудеться, кожний член організації в порядку здійснення права на індивідуальну або колективну самооборону, визнаного ст. 51 Статуту ООН, прийняв на себе зобов'язання надати стороні або сторонам, що зазнали нападу, таку допомогу, яку визнає необхідною, включаючи застосування збройної сили. НАТО має сповістити Раду Безпеки ООН про будь-який збройний напад і про всі заходи, вжиті внаслідок нього. Такі заходи мають бути припинені після дій Ради Безпеки, необхідних для відновлення та підтримання миру.

Держави-члени НАТО зобов'язалися утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування будь-яким способом, несумісним

із цілями ООН, вирішувати всі свої спори мирними засобами, сприяти подальшому розвитку мирних і дружніх відносин між народами. У зв'язку з корінними змінами в Європі та розпуском Організації Варшавського Договору на початку 90-х років НАТО заявило про нову концепцію свого стратегічного розвитку (Лондонська декларація “Північноатлантичний альянс у процесі змін” від 6 липня 1990 р.) включаючи пропозиції щодо розвитку співробітництва з державами Центральної та Східної Європи з широкого спектра політичних і військових питань. 7-8 листопада 1991 р. головами держав і урядів, що брали участь у сесії Ради НАТО в Римі, були прийняті Нова стратегічна концепція Альянсу та Римська декларація про мир і співробітництво. У Заяві Ради НАТО, зробленій у Брюсселі в 1994 р., було оголошено про початок програми “Партнерство в ім'я миру”.

Останній Саміт НАТО у Варшаві 8-9 липня 2016 року став спробою відповісти на сучасні геополітичні виклики. Країнами-членами було прийнято загальне рішення про зміцнення здатності Альянсу до стримування і оборони та планів щодо забезпечення стабільності по сусідству. Крім цього, лідери вирішили посилити військову присутність Альянсу на сході чотирма батальйонами в Польщі, Естонії, Латвії і Литві на ротаційній основі з початку 2017 року, забезпечити присутність передових сил, в міру необхідності, в південно-східній частині Альянсу. Члени Альянсу також оголосили про готовність Початкових оперативних сил і засобів системи оборони НАТО від балістичних ракет, пообіцяли зміцнити власні можливості кіберзахисту і визнали кіберпростір новою оперативною сферою. Важливим для України рішенням стало ухвалення Пакету комплексної допомоги.

У перебігу саміту Генеральний секретар підписав спільну Декларацію з президентами Європейської ради і Європейської комісії, піднявши партнерство між НАТО і Європейським Союзом на безпрецедентно новий рівень. У Декларації окреслені сфери, в яких НАТО і ЄС поглиблюють співпрацю – серед них безпека на морі і протидія гібридним загрозам.

Органи НАТО. Вищим політичним і військовим органом є Північноатлантична рада. Її компетенція ґрунтована безпосередньо на статуті організації (ст. 9). Рада збирається на різних рівнях: голів держав і урядів, міністрів закордонних справ, постійних представників у ранзі послів. В останньому випадку вона називається Постійною радою. У рамках Ради проводяться консультації та приймаються рішення з усіх питань діяльності організації. Збори Постійної ради проводяться не менше одного разу на тиждень. Рада приймає рішення, що можуть носити політичний і юридичний характер. У першому разі Рада приймає декларації та комюніке, у яких проголошує та пояснює пріоритети політики Альянсу державам, які не є членами цієї організації. Рішення юридичного характеру адресовані державам-членам і можуть стосуватися різних аспектів діяльності організації.

Комітет оборонного планування зазвичай збирається на рівні постійних представників держав-членів (крім Франції) та не менше двох разів на рік на рівні міністрів оборони. У межах сфери своєї діяльності має ті самі повноваження, що й Рада. Група ядерного планування збирається на рівні постійних представників і міністрів оборони. Розглядає будь-які питання, що стосуються політики Альянсу у відношенні ядерної зброї. Військовий комітет – головний військовий орган, що складається з начальників генеральних штабів усіх держав-членів. Він розробляє

основні напрями військової політики та стратегії Альянсу. Міжнародний військовий штаб складається з військового персоналу держав-членів, направлено до Штаб-квартири НАТО для роботи в міжнародній якості задля досягнення загальних цілей Альянсу. Штаб проводить дослідження та розробляє плани та рекомендації з військових питань. Генеральний секретар призначається Радою, що засідає на рівні голів держав і урядів і є основною адміністративною особою. До його головних обов'язків слід віднести: 1) забезпечення сприяння і вироблення рішень в Альянсі; 2) пропонування тем для обговорення та винесення на розгляд власних проектів рішень з різних питань порядку денного; 3) від імені Альянсу робити заяви у пресі; 4) керування роботою персоналу.

Європейський Союз

Одним із важливих етапів формування єдиного європейського правопорядку стало утворення Європейського Союзу, історія становлення якого поділяється на декілька етапів.

У перші повоєнні роки суперництво двох протилежних суспільних систем у Європі сприяло розвитку західноєвропейської інтеграції. Остання здійснювалася під впливом *ряду факторів*, серед яких: 1) високорозвинена ринкова економіка; 2) поліцентрична структура; 3) особлива культурна та історична спільність та ін. В основу європейської інтеграції на той час були покладені такі надбання західноєвропейського суспільства, як: правова держава, досвід спільного існування народів, культурна спільність, традиції у розвитку загальноєвропейської ідеї, наслідки двох світових воєн. Існування на європейському континенті трьох систем безпеки та співробітництва (двох регіональних – західної та східної – та загальноєвропейської) дозволяло зберігати мирні відносини, незважаючи на функціонування держав з різним суспільним устроєм.

Спільний інтерес до перебудови континенту був реалізований 16-ма західноєвропейськими державами шляхом створення у 1948 році в Парижі Організації європейського економічного співтовариства (яка у 1961 році була трансформована в Організацію економічного співробітництва та розвитку). Території держав-засновниць становили прообраз спільного економічного простору.

Наступними етапами західноєвропейської інтеграції стало підписання *Паризького договору 1951 року*, згідно з яким було засновано Європейське об'єднання вугілля та сталі, а також – римських договорів 1957 р. про створення Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергії. Юридичним оформленням факту поглиблення інтеграційних процесів, розширення кількості членів Європейських Співтовариств, що потягло за собою певні інституційні зміни, стало підписання Єдиного Європейського акту (вступив у силу в 1987 році), який поклав початок третьому етапу в розвитку Співтовариств – було створено правову основу для переходу від спільного до єдиного внутрішнього ринку.

Проте радикальна перебудова міжнародних відносин у Європі стала можливою лише після закінчення «холодної війни». Хоча у цей період у Західній Європі виникли нові проблеми (нові внутрішні та зовнішні виклики), які потребували розв'язання: проблеми глобалізації, що негативно впливали на основи західноєвропейської інтеграції; зміна співвідношення сил у зв'язку з розпадом

«соціалістичної системи»; розширення Євросоюзу на схід та південь тощо.

Намаганням вирішити ці проблеми стало укладення *Маастрихтського договору 1992 року* (почав діяти у 1993 році). Він передбачав розв'язання таких завдань, як: створення економічного та валютного союзу; розвиток соціальної політики; перетворення ЄЕС у Європейське співтовариство та розширення його компетенції за рахунок нових видів діяльності (так звана «перша опора») та у галузі юстиції та внутрішніх справ («третя опора»); об'єднання всіх цих структур в єдину систему Європейського Союзу. Маастрихтський договір був компромісом різних інтересів та поглядів на інтеграційний процес та перспективи його подальшого розвитку, а також складною юридичною конструкцією.

До Євросоюзу ввійшли три співтовариства (ЄОВС, ЄЕС, ЄСАЕ), які стали його складовими частинами (європейським співтовариством), так як і дві інші складові («опори»). Єдиною реально об'єднуючою основою для всіх них стала «єдина інституційна структура Євросоюзу, що базується на досягнутому у співтоваристві рівні інтеграції» (розділ 1 стаття С). У договорі чітко прослідковувалось зіткнення двох протилежних принципів – наднаціональної інтеграції та міжурядового співробітництва суверенних держав.

Амстердамський договір 1997 року передбачав вжиття ряду додаткових заходів, спрямованих на досягнення цілей Маастрихтського договору, зокрема – демократизацію Євросоюзу та наближення його інститутів до громадян. Положення Договору містили такі завдання, як: встановлення обов'язку всіх держав-учасниць забезпечувати (охороняти) права людини; посилення ролі Європарламенту; перетворення Євросоюзу у простір «свободи, безпеки та справедливості» (вирішення візової та імміграційної політики); збільшення доступу до інформації від інститутів Євросоюзу; чіткі орієнтири щодо здійснення співробітництва у сфері правосуддя та поліцейської діяльності по кримінальних справах; введення поста Високого представника з питань загальної зовнішньої політики та політики безпеки.

Ці два договори включали, попри певні недоліки, всі кращі здобутки європейської інтеграції та створили юридичну базу для нового її етапу. Такий етап пов'язується з підписанням у лютому 2000 року на Міжурядовій конференції представників урядів держав-учасниць *Ніщцького договору*, яким внесено зміни до Договору про Європейський Союз, Договір про заснування Європейського співтовариства (Ніщцький договір набере чинності після ратифікації всіма державами-учасницями). Договір визначає порядок розширення Євросоюзу та вступу нових членів за рахунок 12 держав Центральної та Східної Європи, Середземномор'я та Прибалтики (10 з яких мають стати членами ЄС у 2004 році), передбачає проведення інституційної реформи Європейського Союзу та внесення змін до основних джерел права останнього.

Новим важливим етапом розвитку європейської інтеграції стало підписання у 2007 р. *Лісабонських договорів* про Євросоюз і про функціонування ЄС. Договори набрали чинності 1 грудня 2009 р. Обидва документи внесли кардинальні зміни до структури і змісту Амстердамських і Ніщцького договорів.

Лісабонський договір про Євросоюз містить засадничі положення діяльності ЄС, а також змінені положення про зовнішню спільну політику і політику безпеки (СЗППБ). Договір про функціонування ЄС, який замінив і значною мірою змінив

Договір про заснування Європейського співтовариства, розвиває приписи Договору про Євросоюз стосовно сфер компетенції і діяльності інститутів та допоміжних органів об'єднання. До установчих договорів було додано самостійний документ – Хартію Європейського Союзу про основні права.

Лісабонські договори враховують перспективи поглиблення європейської інтеграції. Тому реформування охопило практично всі сфери діяльності ЄС. Нововведення стосуються ліквідації поліструктурного характеру Євросоюзу і наділення його міжнародною правосуб'єктністю. ЄС замінив Європейське співтовариство і став його правонаступником. Було ліквідовано поділ ЄС на три опори. Хоча СЗППБ разом із Європейською політикою безпеки і оборони (ЄПБО) становлять окремий напрям діяльності ЄС, що регулюється Договором про Євросоюз і не має суто міждержавного характеру. Особливість цієї діяльності полягає насамперед у окремій процедурі ухвалення рішень.

З'явилась ціла низка нових сфер правового регулювання, підпорядкованих ЄС: космос, спорт, туризм, енергія, цивільна оборона, адміністративне співробітництво, гуманітарна допомога тощо. Євросоюз отримав додаткові повноваження у сфері СЗППБ та спільної торговельної політики (СТП). Вперше в практиці ЄС в установчих договорах передбачено чіткий розподіл компетенції Євросоюзу на виключну, спільну з державами-членами, доповнюючу та спеціальну.

Розширено коло інститутів ЄС. Замість п'яти їх стало сім. До Європейського парламенту, Ради, Комісії, Суду та Рахункової палати додалися Європейська рада і Європейський центральний банк. В їх діяльності посилюються елементи наднаціональності. Інституційний механізм ЄС став значно розгалуженим. Окрім допоміжних органів, до нього входить чимало установ з такими сферами компетенції, як фінанси, промисловість, медицина, захист прав людини, охорона навколишнього середовища, транспорт, спільна зовнішня політика і політика безпеки, інтелектуальна власність, простір свободи безпеки і правосуддя тощо. Високий представник з питань зовнішньої політики і безпеки обійняв посаду віце-голови Комісії і став головною посадовою особою, яка відповідає за реалізацію СЗППБ.

Реформування зазнали судові установи Союзу. До Суду ЄС належать тепер Суд, Загальний суд і спеціалізовані суди. Його повноваження розповсюджуються на всі сфери діяльності Союзу, окрім СЗППБ. Передбачено збільшення кількості Генеральних адвокатів. Розширено права фізичних і юридичних осіб стосовно випадків звернень до судових установ ЄС.

Зменшено кількість видів постанов інститутів ЄС. Основними їх видами для всіх сфер діяльності ЄС залишилися регламенти, директиви, рішення. Спростилися процедури їх ухвалення. В межах Договору про функціонування Євросоюзу постанови з ключових питань, що ухвалюються одногосно або більшістю голосів, стали називатися законодавчими актами, а їх ухвалення здійснюється на основі звичайної і спеціальної законодавчої процедури. Постанови, які ухвалюються поза межами законодавчих процедур, віднесені до незаконодавчих актів. Значно обмежені повноваження Євроатома. Із самостійного європейського співтовариства він перетворився на організацію, що існує при Євросоюзі. Договір про заснування Євроатома вже не відносять до установчих договорів про Євросоюз, а діяльність

об'єднання підпорядкована ЄС. Національні парламенти держав-членів отримали додаткові важелі впливу на діяльність Євросоюзу при підготовці правових актів, шляхом участі у перегляді установчих договорів тощо.

Європейський Союз є чітко структурованим об'єднанням. Його *організаційно-інституційну структуру* складають: Європейська Рада, Рада Євросоюзу, Європейський парламент, Європейська комісія, Суд Євросоюзу та суд I інстанції, Європейський центральний банк, Економічний та Соціальний комітети, Суд аудиторів, Європейський інвестиційний банк, комітет регіонів та інші.

При формуванні системи інститутів Євросоюзу була запозичена державно-правова практика учасників. А тому ряд авторів при характеристиці інституційної структури застосовує теорію розподілу влади. Проте інші автори вважають, що у межах Союзу діє принцип не розподілу влади, а розподілу повноважень, що забезпечує поєднання наднаціонального та міжнаціонального у побудові та діяльності інститутів Євросоюзу. Цей принцип відображає існуючі відмінності у підходах до визначення та конструювання політичної та правової природи Євросоюзу.

Європейська Рада (колективний глава Євросоюзу) є вищим політичним органом, що діє на основі міжурядового принципу і приймає директиви щодо подальшого розвитку Євросоюзу. До її складу входять глави держав чи урядів, міністри закордонних справ, Голова Європейської комісії та один її член. Рішення Європейської Ради мають політичний (директивний) характер, є обов'язковими лише для держав-учасниць. Зміни, що відбуваються як у внутрішній, так і в зовнішній структурі, отримують згоду на політичному рівні (у цьому і проявляється дійсна роль Європейської Ради). Отже, акти цього органу визначають межі для вирішення конкретних проблем політики Співтовариств іншими інститутами.

Лісабонською угодою запроваджено нову посаду Високого представника з закордонних справ та безпекової політики, який водночас є Віце-президентом Європейської Комісії. Це зроблено для ефективнішої діяльності ЄС на міжнародній арені та задля кращого захисту інтересів та цінностей Союзу за кордоном.

Також створено посаду Президента Європейської Ради. Європейська Рада обирає свого Президента на термін до 5 років. Мета створення нової посади полягає в забезпеченні постійності та узгодженості у здійсненні Європейською Радою своїх функцій. Це робить також більш прозорою та послідовною діяльність усього ЄС.

Рада Євросоюзу – політичний інститут з широкими повноваженнями, який повинен забезпечувати узгодження національних інтересів держав-учасниць та завдань і цілей інтеграційного об'єднання. До складу Ради входять, як правило, міністри, які «уповноважені представляти уряд цієї країни».

Рада приймає рішення, що мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів права Євросоюзу. Особливо важливу роботу вона здійснює щодо гармонізації національного законодавства держав-учасниць у галузі боротьби зі злочинністю. Проте Рада не є єдиним правотворчим органом, так як правотворчими повноваженнями наділені також інші інститути, насамперед – Комісія та Європарламент. Рада має певну процесуальну правосуб'єктність, тобто може звертатися в Суд ЄС з позовами до інших інститутів Євросоюзу. Важливу роль у підготовці та реалізації рішень Ради відіграє Комітет постійних представників

(КОРЕПЕР), в якому обговорюються, розглядаються та затверджуються проекти більшості рішень, що приймаються Радою.

Європейська комісія покликана (так само, як і Європарламент та суд ЄС) захищати інтереси інтеграційної структури від посягань з боку держав-учасниць. Згідно з установчими договорами, Комісія виконує функції щодо забезпечення законності (шляхом неухильного виконання постанов як первинного, так і вторинного права). Інколи її прирівнюють до уряду суверенної держави, тобто називають головним виконавчим органом. Проте ні за способом формування, ні за характером повноважень вона не є таким аналогом. І хоча Комісія має ознаки розпорядчої влади, вона в офіційних документах не називається носієм виконавчої влади, а відповідні виконавчі повноваження їй делегує Євросоюз. Комісія наділена правом правотворчої ініціативи, вона бере участь у підготовці, прийнятті, виконанні та контролі за виконанням рішень Євросоюзу. З питань першочергової ваги вона бере участь у всіх чотирьох процесах, а щодо інших рішень – готує пропозиції для Ради (які розробляються у спеціальних комітетах та робочих групах, кількість службовців у яких нараховується від 700 до 1000). Іноді Комісію називають центром технократії (єврократії), а інколи – комісією експертів.

Європейський парламент є представницьким органом (з 1970 р. його члени обираються шляхом прямих виборів), який складається з представників держав-учасниць Союзу. Це відрізняє інституційну структуру Союзу від подібних структур інших міжнародних організацій. Проте масштаби участі Європарламенту в процесі прийняття багатьох важливих рішень обмежені. Він має однопалатну структуру і функціонує у межах, визначених внутрішнім регламентом. Європарламент наділений повноваженнями, які подібні до повноважень парламентських установ сучасних держав, зокрема такими, як: правотворчі повноваження, вотування бюджету та звіт про його виконання, контроль за діяльністю органів управління, здійснення зовнішньополітичних повноважень. З 1986 р. правотворча процедура включала такі дії: підготовка проекту Комісією, схвалення його Радою, розгляд на засіданні парламенту. Згідно з Маастрихтським та Амстердамським договорами остаточне прийняття рішення стало можливим лише після схвалення його парламентом (тобто вводилась процедура спільного прийняття рішень). І хоча правотворча процедура стає більш подібною до процедур, притаманних парламентським установам, питома вага спільних рішень залишається незначною. Правда, дещо ширшим став зміст права на правотворчу ініціативу, зокрема, у частині здійснення такої ініціативи та внесення таких проектів Комісією.

За Лісабонською угодою кількість депутатів Європейського Парламенту мала зменшитися з 785 до 750, починаючи з 2009 року, тобто після виборів до Європарламенту. Кількість депутатів визначається за коефіцієнтом від кількості населення країн-членів.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ

Право міжнародних організацій — це галузь міжнародного права, яку складає сукупність правових норм, що регулюють відносини міжурядових або неурядових міжнародних організацій (суб'єктів міжнародного права) з приводу їх діяльності у будь-якої сфері відповідно до принципів міжнародного публічного права.

Особливість цієї галузі полягає в тому, що її об'єктом є міжнародна співпраця з актуальних питань. Суб'єктами права міжнародних організацій є міжурядові (міждержавні) або неурядові міжнародні організації.

Найбільш важливими універсальними конвенціями, що регулюють відносини у зв'язку з укладанням і застосуванням міжнародних договорів, є: Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р.; Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 р.; Віденська конвенція про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. (Конвенція ще не набула чинності, але її норми мають силу звичаєвих).

В Україні право міжнародних організацій регулюється Конституцією, яка містить загальні положення, що стосуються умов вступу України до міжнародних організацій; Законом України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. та рішеннями Конституційного Суду України.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ТЕМИ № 7

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу «Міжнародне право».

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми № 7 рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми № 7 пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел зарубіжних авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ТЕМА № 8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття та особливості міжнародно-правової відповідальності.
2. Ознаки міжнародно-правової відповідальності.
3. Види міжнародно-правової відповідальності.
4. Обставини звільнення від міжнародно-правової відповідальності.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України (Основний Закон) України. – К., 1996.
2. Закон України. Про правонаступництво України від 16 липня 1990 р. // Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба зі злочинністю на взаємна правова допомога. (книга перша). / збірник документів (українською та російською мовами). – Юрінком. Київ, 1996.
3. Декларація про принципи міжнародного права, яка стосується дружніх відносин та співробітництва між державами згідно зі Статутом ООН від 24.10.1970 р.
4. Венская Конвенция о праве международных договоров от. 23 мая 1969 г. //Международное право в документах: Учеб.пособие / сост.: Н.Т.Блатова, Г.М.Мелкв - № 3-е изд., перераб. и допол. – М.: 2000 – 824 с.
5. Статут ООН від 26.06.1945 р. // Международное право в документах: Учеб. пособ / Сост.: Н.Т.Блатова, Г.М.Мелков – 3-е изд., пере раб. И доп. – М.: 2000 – 824 с.
6. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.90 р. // Правові джерела України – 1994 р. с. 5-7.
7. Василенко В.А. Основы теории международного права. К., 1988.
8. Дмітрієв А.І. Муравьов В.І Міжнародне публічне право: Навч.посіб / Відп. редактори Ю.С.Шемшученко, Л.В.Губерский - К.: Юрінком Інтер, 2000. – 640 с.
9. Международное право в документах / Сос. Н.Т. Блатова. М.,1982.
10. Международное право в документах. Учебное пособие. – М.: «Инфра – М», 1997. – 694 с.
11. Міжнародне право: Словник-довідник / Уклад.: к.ю.н., доцент П.В.Макушев, к.ю.н., доц.. П.Я.Мінка, Л.А.Філянїна. – Д.: Дніпроп. гуманітарн. Ун-т, 2007. – 248 с.
12. Тимченко Л.Д. Международное право: Учебник. – Харьков: Консум; НУВД, 2004.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою заняття є визначення поняття та особливості міжнародно-правової відповідальності, ознаки міжнародно-правової відповідальності, види міжнародно-правової відповідальності, обставини звільнення від міжнародно-правової відповідальності.

ВСТУП

Вивчення міжнародного права має давні традиції. Якщо не зважати на ідеологічні упередження, то слід визнати наявність достатньої кількості навчальної літератури з цього предмету. Україна стала більш активним членом міжнародного співтовариства. Більшість її зобов'язань стосується безпосередньо не лише державних органів забезпечення виконання міжнародних угод, а й кожного громадянина окремо. Водночас через ускладнення системи міжнародного права, розширення кола суб'єктів, посилення ролі впливу міжнародної громадської думки, зокрема неурядових міжнародних організацій, на розвиток міжнародного права, зростання ролі механізму міжнародно-правового регулювання в сферах, які ще недавно не були об'єктом міжнародного права, ускладнився сам процес засвоєння міжнародно-правових засад.

Конституція України, прийнята Верховною Радою України від імені українського народу 28 червня 1996 р., закріплює ставлення держави до міжнародного права, чинного в системі міжнародних відносин. У ст. 18 Конституції зазначається, зокрема, що "зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права". Проблема співвідношення міжнародного і внутрішнього права належить до однієї з центральних у теорії міжнародного права. Вона здавна привертала увагу юристів різноманітних правових шкіл із багатьох країн. Ідеї природного та римського права, погляди Г.Гроція, І.Канта, Б.Спінози та ін. зумовили значний вплив на виникнення та утвердження теорій співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права, що є актуальним і на цей час.

2. ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Питання про відповідальність у міжнародному праві формулюється перш за все як питання про відповідальність держав, оскільки саме вони є основними суб'єктами міжнародних відносин і міжнародного права. Однак постійне розширення кола суб'єктів міжнародного права призводить і до зміни кола суб'єктів відповідальності за міжнародним правом.

Цілі відповідальності: утримати потенційного правопорушника від вчинення правопорушення; спонукати правопорушника належним чином виконати свої зобов'язання; забезпечити потерпілому компенсацію за завдану йому матеріальну чи моральну шкоду; вплинути на майбутню поведінку сторін з метою добросовісного виконання ними своїх зобов'язань.

Міжнародна відповідальність – це всі форми правових відносин, що можуть виникнути в міжнародному праві у зв'язку із правопорушенням, що вчинене державою, – незалежно від того, чи обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, що вчинила неправомірну дію, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються також на інших суб'єктів міжнародного права, і, незалежно від того, чи обмежуються ці відносини зобов'язанням винної держави поновити право потерпілої держави та відшкодувати заподіяну шкоду, включають можливість самої потерпілої держави та інших суб'єктів застосувати до винної держави будь-які санкції, передбачені міжнародним правом. З врахуванням цього *міжнародно-правову відповідальність можна визначити як зобов'язання суб'єкта міжнародного права потерпіти певні обставини негативного характеру внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті правомірної діяльності.*

Суб'єктом відповідальності може бути лише держава. При цьому держава розглядається як єдине ціле незалежно від того, який орган держави скоїв діяння, котре кваліфікується як правопорушення. Держава відповідає за всі свої органи, так само як і за діяння посадових та інших уповноважених осіб. Визначення системи органів держави є внутрішньою компетенцією цієї держави. Діяння посадових осіб тягнуть відповідальність для держави незалежно від того, чи діяли ці особи в межах своїх повноважень або вийшли за ці межі.

Поведінка осіб розглядається як діяння держави, якщо встановлено, що особа або група осіб фактично діяли від імені цієї держави (наприклад, організація та відправка озброєних груп і банд на територію іншої держави). *Дії, які не пов'язані зі здійсненням прерогатив державної влади або які не стосуються політики держави, розглядаються як дії приватних осіб і не ставляться у провину державі.* Разом із тим вони також можуть посягати на інтереси іншої держави, які охороняються міжнародним правом (наприклад, наруга над державними символами іншої держави). Держава повинна попереджувати такі діяння, а якщо вони вже вчинені – карати винних. Якщо держава не вживає відповідні заходи, міжнародно-правова відповідальність настає за бездіяльність її органів. (Наприклад, якщо особа, котра має дипломатичний ранг, перебуваючи на відпочинку у третій державі, зневажливо

висловились стосовно глави цієї держави, вона може відповідати як приватна особа, і за її дії держава відповідальності не несе).

Підстави для відповідальності поділяються на юридичні (нормативно-правові) та фактичні.

Юридичні підстави – це сукупність юридично обов'язкових міжнародно-правових актів, на підставі яких певна поведінка (дія або бездіяльність) кваліфікується як міжнародне правопорушення. Юридичні підстави відповідальності можуть міститися в будь-яких джерелах міжнародного права й інших актах, які фіксують обов'язкові для держави правила поведінки. Ними є правомірні, юридично чинні договори, звичаї, правосудні рішення міжнародних судів та арбітражів (консультативні висновки до переліку не входять); обов'язкові акти міжнародних органів та організацій (наприклад, Ради Безпеки ООН), конференцій та нарад; окремі односторонні акти держав міжнародно-правового характеру, через які вони перебирають на себе міжнародні зобов'язання та які визнаються іншими державами (наприклад, встановлення певної ширини територіальних вод).

Фактичні підстави міжнародно-правової відповідальності – це те, за що настає відповідальність. Тобто це певний юридичний факт, а саме – міжнародне правопорушення.

Вирішення питання про те, чи є дія держави порушенням міжнародних зобов'язань і фактичною підставою для відповідальності, залежить від наявності в неї ознак правопорушення.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, міжнародно-правову відповідальність можна визначити як зобов'язання суб'єкта міжнародного права потерпіти певні обставини негативного характеру внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті правомірної діяльності.

2. ОЗНАКИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Основними складовими елементами міжнародного правопорушення є протиправна поведінка, шкода (збиток), заподіяний протиправною поведінкою, та причинний зв'язок між дією та шкідливими наслідками. Більш спірним у науці міжнародного права є включення вини суб'єкта до переліку об'єктивних ознак міжнародного правопорушення. Враховуючи складність тлумачення самого поняття «вина», встановлення вини в міжнародному праві, суперечливу практику її доведення, Комісія міжнародного права не включила її до проекту статей про відповідальність держав як необхідну ознаку правопорушення.

Протиправна поведінка виявляється в порушенні міжнародних зобов'язань держави у формі дії або бездіяльності. Протиправність у міжнародному праві означає невідповідність між правовою нормою та поведінкою держави. *Проявами протиправної поведінки є:* недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, що виявляється в порушенні прав інших держав, міжнародних організацій; недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, що виявляється в порушенні прав фізичних і юридичних осіб; недотримання органами

держави її міжнародних зобов'язань у зв'язку із самочинними діями юридичних і фізичних осіб; недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, що виникають у зв'язку із протиправною діяльністю на її території органів інших держав і міжнародних організацій.

Шкода (збитки). Будь-яка протиправна поведінка завдає шкоди законним інтересам суб'єктів міжнародного права, які охороняються міжнародним правом, негативно впливає на міжнародний правопорядок. Шкода може бути як **матеріальною** (територіальні, майнові втрати, збитки), так і **нематеріальною** (обмеження прав, честі, гідності, престижу держави тощо). Часто шкода завдається у змішаній формі. Характер і обсяг збитків впливають на визначення обсягу, виду та форми міжнародно-правової відповідальності.

Причинно-наслідковий зв'язок (реальний, об'єктивний, необхідний, а не випадковий) між протиправною поведінкою та заподіяною шкодою є необхідною складовою правопорушення.

Наявність необхідних ознак дозволяє не лише кваліфікувати певну поведінку як правопорушення, а й відокремити останнє від схожих діянь, які не мають усіх необхідних ознак, таких як недружній акт і злочини міжнародного характеру.

Недружній акт – це така поведінка держави, яка завдає шкоди іншим державам, але не порушує при цьому норм міжнародного права, внаслідок чого й відсутнє правопорушення. Недружній акт зачіпає інтереси держави, які не захищені міжнародним правом. До таких дій (актів) відносяться, наприклад, обмеження прав фізичних та юридичних осіб на території держави, підвищення митних зборів (податків) на товари, які ввозяться з певної держави, націоналізація іноземної власності тощо. У разі недружнього акту держава самостійно вирішує, яким чином їй реагувати на подібні дії, але якщо це не суперечить зобов'язанням за договорами. Оскільки в міжнародному праві відсутня заборона на здійснення недружніх актів, основну роль в регулюванні проблем, що виникають, виконують моральні та політичні засоби.

Злочини міжнародного характеру (злочинні вчинки фізичних осіб) зачіпають інтереси двох, декількох або багатьох держав, тобто мають міжнародну небезпечність, вони є підставою для кримінального, а не міжнародно-правового покарання. Юридичною підставою для відповідальності за такі діяння є міжнародні угоди з боротьби із конкретними видами злочинів і прийняті відповідно до них внутрішньодержавні норми кримінального права. Боротьба з такими правопорушеннями передбачена нормами міжнародного права, але відповідальність фізичних осіб у таких випадках не є міжнародно-правовою. Головною ознакою цих правопорушень є те, що вони здійснюються поза межами державної політики індивідами, які не є посадовими особами держави, що діють від її імені, а, навпаки, як правило, діють на порушення законодавства та правопорядку власної держави.

Види міжнародних правопорушень

Класифікація протиправних із погляду міжнародного права діянь здійснюється на основі двох критеріїв: по-перше, правопорушення відрізняються між собою за спрямуванням і ступенем тяжкості, по-друге, їм притаманний різний режим відповідальності.

Ординарні міжнародні правопорушення полягають у недодержанні умов

партикулярних норм міжнародного права та порушують інтереси окремих держав і народів. Такі правопорушення не мають зафіксованих ознак. Збиток стосується тільки потерпілої держави, а негативний вплив на міжнародний правопорядок є мінімальним (наприклад, невиконання або неналежне виконання міжнародних договорів у галузі економічного, науково-технічного, культурного співробітництва).

Серйозні міжнародні правопорушення зачіпають інтереси всього міжнародного співтовариства, але не загрожують безпосередньо миру та безпеці держав і народів (поширення ядерної зброї, порушення свобод відкритого моря, каперство, виробництво та накопичення хімічної зброї тощо).

Найтяжчі міжнародні злочини порушують права й інтереси всього світового співтовариства, загрожують знищенням міжнародного правопорядку, ставлять під загрозу існування народів, націй, навіть держави. Такі діяння завжди вчиняються з порушенням основних принципів міжнародного права. Ознаки найтяжчих міжнародних злочинів визначені в нормах міжнародного права, відповідно, **виокремлені три групи злочинів**: *злочини проти миру, воєнні злочини, злочини проти людяності*. Міжнародними злочинами вважаються 1) тяжке порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для забезпечення міжнародного миру та безпеки, такого як зобов'язання, що забороняє агресію; 2) тяжке порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для забезпечення права народів на самовизначення, тобто зобов'язання, що забороняє встановлення чи збереження силою колоніального панування; 3) тяжке та масове порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту людської особистості, зокрема зобов'язання, що забороняє рабство, геноцид, апартеїд; 4) тяжке порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту навколишнього середовища, зокрема зобов'язання, що забороняють масове забруднення атмосфери або морів. Слід зазначити, що перелік міжнародних злочинів не є вичерпним, оскільки в майбутньому можуть з'явитися нові види злочинів.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Будь-яке міжнародне протиправне діяння, що не становить собою міжнародного злочину є міжнародним правопорушенням. При вчиненні деліктів діє *режим двосторонньої відповідальності*, який полягає у тому, що право на звернення до суду має лише безпосередньо потерпіла держава.

Режим відповідальності за вчинення міжнародних злочинів — до захисту можуть вдатися й інші суб'єкти міжнародного права, усе міжнародне співтовариство.

3. ВИДИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Види міжнародно-правової відповідальності

- а) матеріальна;
- б) політична.

Міжнародна відповідальність реалізується на підставі матеріальної та політичної (нематеріальної) відповідальності. Деякі автори виокремлюють ще моральну відповідальність, але зазвичай вона (наприклад, здійснення певних

церемоніальних дій, що відновлюють честь і гідність держави) також зводиться до політичної.

Матеріальна відповідальність виражається у формі реституції та репарацій.

Реституція – це відшкодування правопорушником матеріальної шкоди в натурі (повернення неправомірно захопленого майна, художніх цінностей, транспортних засобів і таке інше). Різновидом реституції є субституція – заміна неправомірно знищеного чи пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням. Наприклад, у перемир'ях, а затим і мирних договорах з переможеними країнами гітлерівського блоку містились положення про необхідність реституції всієї упізнаної власності. Звичайно, цілям реституції більш за все відповідали індивідуально визначені речі. Так, під час окупації Одеси румунськими військами в королівські палаци Румунії були вивезені унікальні речі з Одеського оперного театру (головна люстра), палацу Воронцова (двері з натурального червоного дерева) та ін. Все це у порядку здійснення реституції було повернено законному власнику. Разом з тим у мирних договорах з переможеними встановлювалось, що у разі неможливості повернення в натурі вилучених предметів художньої, історичної або археологічної цінності вони підлягають заміні предметами такого самого роду або приблизно рівноцінними.

Репарація – це відшкодування матеріальної шкоди грошима, товарами, послугами. Репарація застосовується, коли відновлення попереднього стану у формі реституції є неможливим і має на меті відшкодування шкоди. Наприклад, репарації як спосіб відшкодування збитків, заподіяних агресивною війною, утвердились у документах союзних держав, що боролись з гітлерівською Німеччиною. У Протоколі Кримської конференції керівників трьох великих держав з питання про репарації було вказано:

1) Німеччина зобов'язана відшкодувати у натурі збитки, заподіяні нею під час війни союзним націям. Репарації мають отримуватися в першу чергу тими країнами, які винесли головний тягар війни, зазнали найбільших утрат і організували перемогу над ворогом;

2) репарації мають стягуватися з Німеччини в трьох формах:

- а) одноразові вилучення протягом двох років після капітуляції... з національного багатства Німеччини...;
- б) щорічні товарні поставки з поточної продукції...;
- в) використання німецької праці.

Матеріальна відповідальність також може бути абсолютною й обмеженою. **Абсолютна відповідальність не вимагає доказів того, що шкода завдана на підставі вини суб'єкта або це відповідальність за вчинення правомірних дій.** Встановлення факту завдання шкоди та причинного зв'язку з діями, що потягли шкоду, є достатнім доказом для виникнення відповідальності й обов'язку сплатити компенсацію. Така відповідальність ще має назву **об'єктивної відповідальності** та застосовується, як правило, до власників джерел підвищеної небезпеки, які завдають шкоду під час правомірної діяльності. Такою, наприклад, є дія з дослідження і використання космічного простору. Запуск супутників або космічних кораблів – безумовно правомірна діяльність. Але її результатом може бути фізична

(матеріальна) шкода, викликана неконтрольованим падінням космічного апарата на територію якої-небудь держави і руйнуванням її матеріальних об'єктів. Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами передбачає за державою, яка запускає космічний об'єкт, "абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, заподіяну її космічним об'єктом на поверхні Землі або повітряним судном під час польоту". Ряд конвенцій передбачає відповідальність з мирного використання ядерної енергії.

Обмежена відповідальність виникає в разі доведення того факту, що шкода завдана в результаті вини чи умислу. Тому цей вид відповідальності називають ще винною відповідальністю.

Нематеріальна відповідальність виражається у формі ресторації, сатисфакції, обмежень суверенітету, декларативних рішень, міжнародні санкції тощо.

Ресторація становить собою відновлення правопорушником попереднього стану та взяття ним відповідальності за всі несприятливі наслідки (наприклад, звільнення незаконно зайнятої території та несення пов'язаних із цим майнових витрат). **Сатисфакція** – це задоволення нематеріальних вимог для відшкодування шкоди, завданої перш за все честі та гідності потерпілої держави, її політичним інтересам. **Обмеження суверенітету (надзвичайні сатисфакції)** – це тимчасове призупинення діяльності державних органів держави, окупація країни або її частини, реорганізація політичної системи, розпуск злочинних політичних партій тощо. **Декларативні рішення виражаються** у формі рішення міжнародного органу (наприклад, суду) чи організації, які визнають певну дію міжнародним правопорушенням.

Санкції – примусові заходи, що здійснюються лише міжнародними організаціями. Що ж стосується держав, то прийняті ними заходи слід іменувати контрзаходами.

Осудливі резолюції, прийняті, наприклад, Генеральною Асамблеєю ООН, не можна віднести до санкцій, але сила їхнього морально-політичного впливу дуже значна. Такого роду резолюції можуть мати і правові наслідки, якщо в них міститься невизнання результатів, отриманих шляхом погрози чи застосування сили. У цьому вбачається своєрідна санкція.

Практика дозволяє виокремити **два види контрзаходів (санкцій): індивідуальні (самодопомога) і колективні (у рамках міжнародних організацій).** Кожний вид має декілька форм: **індивідуальні: реторсії, репресалії, невизнання, розрив відносин, самооборона; колективні – відмова у членстві в організації, призупинення прав члена організації, виключення з міжнародного спілкування, колективні збройні заходи.**

Реторсії – це заходи впливу однієї держави на іншу, що мають наметі спонукати останню припинити недружелюбні, несправедливі, дискримінаційні, але, проте, правомірні дії. Тому і заходи реторсії не можуть виходити за рамки міжнародного права. Строго кажучи, реторсія є контрзаходом при порушенні політичних і моральних норм, правил ввічливості. Але нерідко такі заходи застосовують і у відповідь на порушення норм міжнародного права. Вони спрямовані на обмеження прав, не охоронюваних міжнародним правом: обмеження

імпорту, підвищення мита, вилучення внесків з банків держави, відкликання свого посла, відповідне обмеження прав громадян держав, на території яких громадяни держави, що застосовує заходи, обмежені у правах.

Найчастіше реторсії застосовуються державою в разі дискримінації її громадян на території іншої держави, у разі недружніх обмежень економічних і культурних зв'язків тощо. Іноді можливість застосування реторсій передбачається національним законодавством, наприклад відповідне обмеження правоздатності.

Репресалії – односторонні примусові заходи, що допускаються міжнародним правом як контрзахід у разі правопорушення. Вони здійснюються відповідно до міжнародного права, але оскільки є контрзаходами щодо правопорушника, остільки можуть виходити за рамки міжнародного права в тих межах, що визначаються характером правопорушення. З цього видно, що репресалії мають бути пропорційними: інтенсивність контрзаходів не може бути вища за ту, що необхідна для досягнення безпосередньої мети. Перевищення меж необхідного саме по собі є правопорушенням, зловживанням правом.

Репресалії припиняються із досягненням мети. Мета ж полягає в тому, щоб спонукати до припинення правопорушення та до виконання зобов'язань щодо породжених ним правовідносин відповідальності. Сучасне міжнародне право забороняє збройні репресалії – бомбардування, інтервенцію, мирну блокаду.

Видом репресалій є *ембарго* – дія держави, котра обмежує, призупиняє чи припиняє її торгово-економічні зв'язки з іншою країною або країнами. Ембарго, як засіб економічного тиснення, застосовується до держави, дії якої загрожують міжнародній безпеці і, отже, є протиправними. Ембарго може застосовуватись як індивідуально, так і колективно, бути введене як у мирний, так і у воєнний час.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Міжнародна відповідальність реалізується на підставі матеріальної та політичної (нематеріальної) відповідальності. Деякі автори виокремлюють ще моральну відповідальність, але зазвичай вона (наприклад, здійснення певних церемоніальних дій, що відновлюють честь і гідність держави) також зводиться до політичної.

4. ОБСТАВИНИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Під час кваліфікації поведінки держави слід враховувати обставини, наявність яких виключає протиправність дії (бездіяльності) держави, а отже і звільняє державу від міжнародно-правової відповідальності

Зокрема, такими обставинами є: згода, відповідні заходи, самооборона (обставини, які є результатом вольових дій, або обставини суб'єктивного характеру), форс-мажор, непереборна сила, непередбачений випадок, стихійне лихо, стан необхідності (обставини, які склалися незалежно від волі суб'єкта, тобто обставини об'єктивного характеру). Слід також зазначити, що міжнародне право не допускає посилок на обставини, що звільняють від відповідальності, коли порушуються норми *jus cogens*.

Згода, яку дала одна держава іншій державі на поведінку, що не відповідає

міжнародному зобов'язанню останньої, виключає протиправність щодо цієї держави. Згода має бути чітко виражена та висловлена до здійснення відповідних дій. Також згода має бути юридично дійсною, тобто не повинна бути результатом помилки, підкупу, насильства.

Відповідні заходи – це дії однієї держави, викликані міжнародно-правовим діянням іншої держави. Відповідні заходи (контрзаходи, здійснення міжнародно-правових санкцій) також можуть порушувати міжнародні зобов'язання, але саме їхній відповідний характер виключає відповідальність за них. *Відповідні заходи мають відповідати принципу пропорційності та режиму міжнародної відповідальності.* Тобто не можуть заходи, вжиті у відповідь на ординарне правопорушення, бути такими самими, як ті, що вжиті у відповідь на найтяжчі міжнародні злочини.

Самооборона. Протиправність дії виключається, якщо вона є законним заходом самооборони відповідно до ст. 51 Статуту ООН, яка закріплює невід'ємне право держави на застосування збройної сили у відповідь на збройний напад. Законність самооборони означає відповідність певним критеріям: має відбутися збройний напад, самооборона має бути застосована до вжиття заходів Радою Безпеки ООН, про неї має бути повідомлено Раду, заходи самооборони не мають підміняти повноважень Ради Безпеки ООН. Наявність агресії – перша та безперечна умова правомірності самооборони. Самооборона також передбачає дотримання принципу пропорційності.

Форс-мажор і непередбачений випадок. Протиправність діяння виключається, якщо це діяння було викликане непереборною силою або непередбаченою подією, яка не піддавалася контролю держави та яка зумовила неможливість дотримання державою свого міжнародного зобов'язання. У разі непереборної сили держава повністю позбавлена можливості запобігти завданню шкоди іншій державі, змінити ситуацію. Мова може йти або про природні явища (землетруси, епідемії, паводки тощо) або про непередбачувану діяльність людей (наприклад, катастрофу на атомній електростанції).

Стихійне лихо. Ситуація, коли представники держави під впливом сил природи або аварії змушені не дотримуватися міжнародного зобов'язання, оскільки не мають іншої можливості врятувати своє життя або життя довірених їм осіб. Мова йде про фактичну відсутність свободи вибору поведінки в екстремальній ситуації. У цьому разі мають місце не лише вольові дії, але й свідоме порушення міжнародного зобов'язання. Протиправність діяння держави не виключається, якщо: ця держава сприяла виникненню ситуації крайнього лиха; якщо така поведінка могла викликати порівняне або ще тяжче лихо.

Стан необхідності. Посилання на стан необхідності як на підставу для виключення протиправності діяння не допускається, крім випадків, коли *діяння було єдиним засобом захисту від тяжкої та неминучої загрози та не завдало значних збитків іншій державі*, щодо якої існує міжнародне зобов'язання. Посилання на стан необхідності можливе за наявності сукупності таких критеріїв: неминучої небезпеки, що загрожує життєвим інтересам держави; надзвичайної ситуації держави, за якої вона не може поводитися інакше; тимчасового характеру вимушеної поведінки. Існують умови, що позбавляють державу права посилатися на

стан необхідності: якщо міжнародним договором передбачається можливість такої ситуації та відповідні дії щодо неї не можуть визнаватися виправданими, а також якщо держава сама сприяє виникненню стану необхідності та порушує міжнародні зобов'язання.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Під час кваліфікації поведінки держави слід враховувати обставини, наявність яких виключає протиправність дії (бездіяльності) держави, а отже і звільняє державу від міжнародно-правової відповідальності. Зокрема, такими обставинами є: згода, відповідні заходи, самооборона (обставини, які є результатом вольових дій, або обставини суб'єктивного характеру), форс-мажор, непереборна сила, непередбачений випадок, стихійне лихо, стан необхідності (обставини, які склалися незалежно від волі суб'єкта, тобто обставини об'єктивного характеру).

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. Міжнародно-правову відповідальність можна визначити як зобов'язання суб'єкта міжнародного права потерпіти певні обставини негативного характеру внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті правомірної діяльності.

2. Будь-яке міжнародне протиправне діяння, що не становить собою міжнародного злочину є міжнародним правопорушенням. При вчиненні деліктів діє *режим двосторонньої відповідальності*, який полягає у тому, що право на звернення до суду має лише безпосередньо потерпіла держава.

3. *Режим відповідальності за вчинення міжнародних злочинів* — до захисту можуть вдатися й інші суб'єкти міжнародного права, усе міжнародне співтовариство.

4. Міжнародна відповідальність реалізується на підставі матеріальної та політичної (нематеріальної) відповідальності. Деякі автори виокремлюють ще моральну відповідальність, але зазвичай вона (наприклад, здійснення певних церемоніальних дій, що відновлюють честь і гідність держави) також зводиться до політичної.

5. Під час кваліфікації поведінки держави слід враховувати обставини, наявність яких виключає протиправність дії (бездіяльності) держави, а отже і звільняє державу від міжнародно-правової відповідальності. Зокрема, такими обставинами є: згода, відповідні заходи, самооборона (обставини, які є результатом вольових дій, або обставини суб'єктивного характеру), форс-мажор, непереборна сила, непередбачений випадок, стихійне лихо, стан необхідності (обставини, які склалися незалежно від волі суб'єкта, тобто обставини об'єктивного характеру).

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу «Міжнародне публічне право».

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел зарубіжних авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ТЕМА № 9. ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРАВО

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття, джерела та система права зовнішніх зносин. Органи зовнішніх зносин
2. Поняття та особливості консульського права
3. Дипломатичне право міжнародних організацій.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

13. Конституція України (Основний Закон) України. – К., 1996.
14. Закон України. Про правонаступництво України від 16 липня 1990 р. // Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба зі злочинністю на взаємна правова допомога. (книга перша). / збірник документів (українською та російською мовами). – Юрінком. Київ, 1996.
15. Декларація про принципи міжнародного права, яка стосується дружніх відносин та співробітництва між державами згідно зі Статутом ООН від 24.10.1970 р.
16. Венская Конвенция о праве международных договоров от. 23 мая 1969 г. //Международное право в документах: Учеб.пособие / сост.: Н.Т.Блатова, Г.М.Мелкв - № 3-е изд., перераб. и допол. – М.: 2000 – 824 с.
17. Статут ООН від 26.06.1945 р. // Международное право в документах: Учеб. пособ / Сост.: Н.Т.Блатова, Г.М.Мелков – 3-е изд., пере раб. И доп. – М.: 2000 – 824 с.
18. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.90 р. // Правові джерела України – 1994 р. с. 5-7.
19. Василенко В.А. Основы теории международного права. К., 1988.
20. Дмитрієв А.І. Муравьов В.І Міжнародне публічне право: Навч.посіб / Відп. редактори Ю.С.Шемшученко, Л.В.Губерский - К.: Юрінком Інтер, 2000. – 640 с.
21. Международное право в документах / Сос. Н.Т. Блатова. М.,1982.
22. Международное право в документах. Учебное пособие. – М.: «Инфра – М», 1997. – 694 с.
23. Міжнародне право: Словник-довідник / Уклад.: к.ю.н., доцент П.В.Макушев, к.ю.н., доц.. П.Я.Мінка, Л.А.Філяніна. – Д.: Дніпроп. гуманітарн. Ун-т, 2007. – 248 с.
24. Тимченко Л.Д. Международное право: Учебник. – Харьков: Консум; НУВД, 2004.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою заняття є визначення поняття, джерел та системи права зовнішніх зносин, органів зовнішніх зносин, поняття та особливості консульського права, дипломатичне право міжнародних організацій.

ВСТУП

Міжнародні відносини за всіх часів, починаючи з глибокої давнини, характеризувалися складністю і різноплановою системою зв'язків, притаманних кожному етапові суспільного розвитку. Саме тому в міжнародному праві існували норми, покликані регулювати становище і діяльність представників держав або їх органів в офіційних відносинах між ними з метою представництва і захисту їх прав та законних інтересів у процесі міжнародного спілкування. Необхідно з'ясувати які органи займаються розвитком дружніх міжнародних відносин на території і держави та за її межами, яким чином регулює це питання міжнародне право посилаючись, як на міжнародні нормативно-правові акти, так і на законодавство України

Для офіційного співробітництва на основі міжнародних принципів та норм, після визнання як суб'єкта міжнародного права, держави обмінюються дипломатичними представництвами або консульськими установами.

1. ПОНЯТТЯ, ДЖЕРЕЛА ТА СИСТЕМА ПРАВА ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН. ОРГАНИ ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН

Зовнішні зносини – частина загальної системи міждержавних відносин і міжнародної діяльності кожної держави, що охоплює лише офіційні, підтримувані за допомогою особливих державних органів переважно політичні зв'язки і відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права з метою здійснення їх зовнішніх функцій мирними засобами відповідно до основних принципів міжнародного права.

Право зовнішніх зносин є галуззю сучасного загального міжнародного права, що складається із системи юридичних норм, які регулюють становище і діяльність суб'єктів міжнародного права у здійсненні їхніх зовнішніх зносин відповідно до основних принципів міжнародного права.

Джерелами права зовнішніх зносин є численні міжнародні договори, як двосторонні, так і багатосторонні, найважливішими з яких є *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р.*, *Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р.*, *Конвенція про спеціальні місії 1969 р.* та *Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р.*, а також міжнародні звичаї та внутрішнє законодавство держав (наприклад, кількісний склад дипломатичних представництв, повноваження органів державної влади, які вступають в зовнішні зносини, порядок ввезення призначених для дипломатичних представництв предметів і звільнення їх від усіх митних зборів тощо).

Система права зовнішніх зносин. Право зовнішніх зносин – це єдина самостійна галузь міжнародного права, що складається із таких **чотирьох частин**: *дипломатичне право; право спеціальних місій; дипломатичне право міжнародних організацій; консульське право.* У кожній із цих складових права зовнішніх зносин є спільний предмет правового регулювання – офіційна діяльність держав у міжнародних відносинах за допомогою відповідних органів зовнішніх зносин.

Органи зовнішніх зносин – державні органи, за допомогою яких здійснюються зв'язки з іншими державами і міжнародними організаціями.

Види органів зовнішніх зносин:

1. **Закордонні** – органи, які знаходяться за межами території держави. Вони в свою чергу поділяються на:

1. *Постійні:*

- дипломатичні представництва держав (посольства і місії);
- консульські представництва;
- постійні представництва держав при міжнародних організаціях.

2. *Тимчасові:*

3. спеціальні місії, що направляються в інші держави для участі в церемоніальних заходах, ведення переговорів тощо;

4. делегації, що направляються для участі в міжнародних конференціях;

5. інші.

2. **Внутрішньодержавні** – органи, які постійно знаходяться на території держави. Вони в свою чергу поділяються на:

1. *Органи, що представляють державу з усіх питань* (парламент, глава держави, глава уряду, відомство іноземних справ)

2. *Органи, що представляють державу тільки в одній галузі його зовнішніх зв'язків* (міністерство зовнішньої торгівлі; інші міністерства і відомства в межах встановлених законом).

В Україні зовнішньополітичні функції глави держави – Президента – ґрунтуються на пунктах 3, 4 і 5 ст. 106 Конституції. Він керує зовнішньополітичною діяльністю, веде міжнародні переговори й укладає міжнародні договори України; він приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає і звільняє глав дипломатичних представництв України в іноземних державах і при міжнародних організаціях, приймає вірчі й відзивні грамоти дипломатичних представництв іноземних держав. Відповідно до п. 24 ст. 106 Конституції Президент надає вищі дипломатичні ранги.

У зарубіжних країнах зовнішньополітичні функції глави держави залежать від форми правління: у президентських республіках і дуалістичних монархіях повноваження глави держави в основному збігаються. У парламентарних республіках і парламентарних монархіях глава держави виконує представницькі функції і реального впливу на зовнішньополітичну діяльність не чинить, їх реалізує глава уряду.

Конституція України встановлює коло зовнішньополітичних повноважень парламенту України – Верховної Ради. Зокрема, п. 5 ст. 85 встановлює, що парламент визначає основи зовнішньої політики держави, дає згоду на обов'язковість міжнародних договорів України і денонсацію міжнародних договорів України (п. 32), приймає рішення про використання Збройних Сил України за кордоном на умовах, передбачених п. 23 ст. 85 Конституції.

Відповідно до ст. 116 Конституції Кабінет Міністрів України забезпечує здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, зовнішньоекономічної діяльності.

Міністерство закордонних справ України діє згідно з положенням про нього і виконує *такі функції*: розробляє загальну стратегію зовнішньої політики України і надає відповідні пропозиції Президенту України; реалізує зовнішньополітичний курс України; забезпечує дипломатичними засобами захист суверенітету і територіальну цілісність та інші інтереси України; здійснює захист прав й інтересів громадян України за кордоном; забезпечує дипломатичні й консульські відносини України з іноземними державами і міжнародними організаціями. Міністерство закордонних справ готує проекти міжнародних договорів, веде їхній облік і зберігання, сприяє функціонуванню закордонних дипломатичних представництв на території України і виконує ряд інших організаційних і правових функцій.

Постійні дипломатичні представництва.

1. встановлення дипломатичних зносин;

Складовим елементом дипломатичного права є посольське право, що впливає з міжнародної правосуб'єктності держав. Посольське право поділяють на **активне**, тобто *право відправляти представників в інші держави*, і **пасивне** – *право приймати дипломатичних представників інших держав*. Суб'єкти міжнародного права на підставі добровільної угоди встановлюють між собою дипломатичні

відносини, котрі є вищою формою офіціальних відносин між державами.

Держави мають право розриву дипломатичних відносин, але мають це робити з обґрунтованих мотивів, керуючись почуттям відповідальності. Іноді приводом для розриву дипломатичних відносин служать рішення міжнародних організацій. Так, у 1946 р. Рада Безпеки ООН прийняла рішення про санкції, у тому числі про розрив дипломатичних відносин з франкістською Іспанією, діяльність якої загрожувала миру і безпеці. Відсутність дипломатичних відносин не свідчить про ворожі відносини, а їхня наявність не є показником дружніх відносин; відомий випадок, коли у 1979 р. Китай вступив у війну з В'єтнамом, але дипломатичні відносини не були розірвані. Правда, офіційно війна не була проголошена.

Розрив дипломатичних відносин не виключає їхнього поновлення, якщо відпадають умови, які призвели до розриву відносин, або змінюється політична ситуація в світі. Так, у вересні 1973 р. значна частина держав розірвала дипломатичні відносини з Чилі у зв'язку з антидержавним військовим переворотом, але у подальшому, з приходом до влади громадянського уряду, ці відносини були поновлені. У зв'язку зі зміною політичного стану поновлюються дипломатичні відносини колишніх соціалістичних країн з Ізраїлем, що були розірвані через арабо-ізраїльську війну 1967 р.

Встановлення дипломатичних відносин є передумовою заснування **постійних дипломатичних представництв у кожній із цих країн**, що вимагає окремої угоди між ними. Кількість країн, що встановили між собою дипломатичні відносини, не збігається з кількістю держав, котрі мають у себе постійні дипломатичні представництва: кількість перших більша, ніж останніх. Іноді сторони встановлюють дипломатичні відносини, але з метою економії чи інших причин держави утримуються від заснування дипломатичних представництв.

Практикується і використання домовленості про виконання дипломатичних функцій послами, призначеними за сумісництвом, тобто керівник дипломатичного представництва в одній країні одночасно представляє інтереси своєї держави в іншій, частіше – сусідній країні. Така практика називається **кумуляцією місій**, нею користується й Україна. Наприклад, посол України в Аргентині є за сумісництвом послом у Чилі, посол у Швейцарській конфедерації за сумісництвом – у Ватикані і Ліхтенштейні.

1. види дипломатичних представництв;

Сучасна дипломатична практика використовує кілька видів представництва:

- посольство – представництво першого, вищого класу;
- місія – представництво другого класу;
- дипломатичні представництва, що мають з різних причин інші назви та деякі особливості організації (наприклад, Народні бюро зовнішніх зв'язків у Лівії).

Відповідно до класу представництва у міжнародній практиці загальноприйнятими є **три основні класи глав дипломатичних представництв** – це *посли* (акредитуються при главі держави і очолюють посольства), *посланники* (акредитуються при главі держави і очолюють дипломатичні місії) і *повірені у справах* (вважається, що до інституту повірених у справах звертаються за особливих обставин, наприклад, якщо відносини між державами є не зовсім дружніми. Вони акредитуються при міністерстві закордонних справ). Від інституту повірених у

справах слід відрізняти тимчасових повірених у справах, що не є окремим класом глав дипломатичних представництв, а лише замінюють їх у разі відсутності (відпустки, виклик до свого представництва тощо).

1. структура та кількісний склад персоналу дипломатичного представництва;

Структуру та кількісний склад персоналу дипломатичного представництва затверджує Міністерство закордонних справ з урахуванням чинників доцільності. Але обов'язково до **складу дипломатичного представництва входять: глава дипломатичного представництва, члени дипломатичного персоналу** (радники, секретарі, аташе встановлених рангів), **члени адміністративно-технічного персоналу** (референти-перекладачі, технічні секретарі, стенографістки, канцелярський персонал, шифрувальник, бухгалтерські працівники та ін.), **члени обслуговуючого персоналу** (шофери, прибиральниця, кухарі, вахтери і т. п.).

Радники посольства здійснюють самостійне керівництво певними сферами діяльності (політичні, економічні, культурні), підпорядковуючись вказівкам посла. У разі відсутності посла його заміняє один з радників; у цей період він несе повну відповідальність за діяльність дипломатичного представництва і має статус посла. Крім того, у склад представництва входять 1-й секретар, 2-й секретар, 3-й секретар, аташе, серед яких виділяють спеціальних і військових. Спеціальні (з науки і техніки, з праці, економіки, фінансів) є висококваліфікованими спеціалістами в даній галузі діяльності й працюють у країні перебування за своєю кваліфікацією. Вони мають зміцнювати контакти у тій сфері, яка їм довірена і в якій вони є спеціалістами. Військовий аташе може бути один, представляючи збройні сили своєї країни у цілому, але їх може бути декілька, відповідно до родів військ, у тому числі військово-морський і військово-повітряний. Прес-аташе завідує питаннями преси та інформації представництва. Всіх аташе іноді об'єднують поняттям "аташат".

Склад адміністративно-технічного персоналу формується з громадян держави, яка акредитує. Обслуговуючий персонал може бути набраний з громадян країни перебування, але приймаються на службу в дипломатичне представництво за згодою органів державної влади цієї країни.

Функції дипломатичного представництва

Функції дипломатичного представництва закріплено у ст. 3 Віденської конвенції 1961 р. Найважливішими з-поміж них є:

- представництво держави, яка акредитує, у державі перебування;
- захист у державі перебування інтересів акредитуючої держави та її громадян у межах міжнародного права;
- ведення переговорів з урядом держави перебування;
- з'ясування всіма законними засобами умов і подій у державі перебування і повідомлення про них уряду акредитуючої держави;
- заохочення дружніх відносин між акредитуючою державою і державою перебування та розвиток їх взаємовідносин у галузі економіки, культури і науки.

Для виконання перелічених функцій кожна держава перебування повинна надавати всі можливості дипломатичним представництвам. Йдеться про, наприклад, забезпечення свободи пересування територією держави перебування відповідно до правил пересування; забезпечення свободи зносин дипломатичних представництв із

акредитуючою державою; надсилання й одержання офіційних паперів за допомогою дипломатичної пошти та дипкур'єрів.

Дипломатичний корпус.

Сукупність дипломатичних представників у країні перебування носить назву **дипломатичного корпусу**. Розрізняють дипломатичний корпус у вузькому і широкому значенні. У вузькому – це тільки глави представництв. У широкому – всі дипломатичні співробітники, а також члени їхніх сімей: дружини, незаміжні дочки і неповнолітні сини. Належність до дипломатичного корпусу відомство закордонних справ країни перебування засвідчує дипломатичною карткою.

Дипломатичний корпус – не організація, не юридична або міжнародна особа, не суб'єкт міжнародного права. Це – сукупність дипломатичних представників (дипломатичних співробітників), які акредитовані у даній державі. Дипломатичний корпус виступає як колективне об'єднання з протокольних приводів: державне свято, урочисті події в державі або в її керівників. У цих випадках дипломатичний корпус поздоровляє або співчуває. Дипломатичний корпус очолює **дуајсн**, або старійшина. Звичайно це глава представництва, старший за віком чи за часом перебування в даній країні серед глав представництва однакового класу. У деяких державах ним завжди є папський нунцій. Старшинство розрізняється також серед глав дипломатичних представників – за класом або за часом перебування (вручення вірчих грамот) в приймаючій державі.

Початок і закінчення дипломатичної місії.

Перш ніж призначити главу представництва, слід запитати **агреман** – *згоду уряду приймаючої держави на призначення даної особи*. Запит необхідний, щоб не допустити помилки в призначенні особи, яка нелояльна або недружня, а тому небажана у країні перебування. Агреман запитується в письмовій або усній формі, але в умовах суворої таємниці. Довга відсутність відповіді свідчить, що в агремані відмовлено. Держава, що акредитує, не має права вимагати мотивів відмови.

На інших співробітників дипломатичного представництва отримання агремана не потрібне. Видача в'їзної візи для них є згодою їхнього прийняття. Однак для військових, морських або авіаційних аташе держава перебування може просити заздалегідь повідомляти їхні імена для схвалення.

Після отримання агремана й офіційного призначення в дану країну дипломатичного представника як глави представництва йому вручається вірча грамота і відзивна грамота його попередника. **Вірча грамота** – *це документ, який засвідчує загальні повноваження глави представництва*. Назва походить від слова "вірити", оскільки основний смисл грамоти – прохання до глави приймаючої держави "вірити всьому тому, що буде говорити" глава дипломатичного представництва. **Відзивна грамота** – *документ, що офіційно підтверджує закінчення місії попередника*. Вона вручається главі держави ново призначеним представником разом з вірчою грамотою. Про вручення вірчих грамот глава представництва сповіщає глав всіх дипломатичних представництв у даній країні.

Місія дипломатичного представництва припиняється:

1. з відкликанням дипломатичного представника акредитуючою державою. Звичайно це пов'язано з кадровою політикою держави.

2. у зв'язку зі смертю глави представництва. У цьому разі пост глави місії заміщується старшим за рангом співробітником представництва, а якщо такого немає, посада залишається вакантною до нового призначення.

3. за повідомленням держави перебування, що вона відмовляється визнавати дипломатичного агента співробітником представництва. Держава перебування може у будь-який момент без пояснювання причин повідомити державу, котра акредитує, що глава представництва або будь-який інший його співробітник оголошуються *persona non grata*. У цьому разі держава, що акредитує, зобов'язана відкликати цю особу або припинити її функції у представництві. Звичайно проголошення *persona non grata* є результатом "дій, несумісних зі статусом дипломатичного представника", таких, як втручання у внутрішні справи держави, висловлювання, в яких убачається неповага до держави перебування або її офіційних осіб, збір інформації недозволеними засобами тощо.

4. з розривом дипломатичних відносин, остаточним відкликанням дипломатичного представництва. У разі розриву дипломатичних відносин держава перебування має поважати і охороняти приміщення дипломатичного представництва разом з його майном і архівами, а якщо це пов'язано з озброєним конфліктом, – сприяти дипломатичному персоналу і членам сімей для якнайшвидшого їхнього виїзду, в тому числі з наданням перевізних засобів.

5. у разі нелегітимної зміни політичного режиму або державного ладу в країні перебування місія дипломатичного представництва припиняється, якщо держава, що акредитує, вважає зміни, котрі трапились, недопустимими. Якщо це трапляється у державі, що акредитує, нова влада має підтвердити визнання повноважень глави місії.

6. у разі припинення існування держави, що акредитує.

Дипломатичні привілеї та імунітети

Для того щоб дипломатичне представництво могло здійснювати свої функції, воно та його персонал відповідно до міжнародного права наділяються спеціальним правовим статусом. Такі спеціальні права та переваги називають привілеями й імунітетами.

Привілеї й імунітети дипломатичних представництв.

7. **Недоторканність приміщень і території дипломатичного представництва.** Приміщеннями дипломатичного представництва відповідно до міжнародного права вважаються будинки, споруди, що зайняті представництвом і його службами, а також земельна ділянка, на якій вони розташовані. Ці приміщення та предмети їхньої обстановки, так і майно, що знаходиться у приміщеннях, а також засоби пересування представництва «користуються імунітетом від обшуку, ревізії, арешту та виконавчих дій». Приміщення представництва залишаються недоторканими навіть у випадках пожежі на їхній території чи стихійного лиха.

8. Дипломатичне представництво не повинно використовувати свої приміщення не за своїми функціями (насильницьке утримання в них людей, ведення підривної агітації проти іноземної держави, переховування у приміщеннях представництва осіб, обвинувачуваних у здійсненні злочину).

9. На державі перебування лежить спеціальний обов'язок «вживати всі належні заходи для захисту приміщень представництва від усілякого вторгнення чи

нанесення збитку та для запобігання всякого порушення спокою представництва чи образи його достоїнства». Це надає державі право вживати спеціальні законодавчі заходи в районах розташування дипломатичних представництв (наприклад, обмеження на проведення мітингів чи демонстрацій, заборонену чинити образливі дії щодо дипломатичних представництв). На країну перебування покладене також забезпечення зовнішньої охорони території дипломатичного представництва. Забезпечення безпеки на території й у приміщеннях представництва є завданням його персоналу.

10. Недоторканність архівів і документів. Архіви і документи представництва є недоторканими в будь-який час незалежно від їхнього місцезнаходження чи будь-яких інших обставин (наприклад, війни). До архівів і документів відноситься вся офіційна документація дипломатичного представництва, а також вхідна та вихідна офіційна кореспонденція, яка не підлягає ані розкриттю, ані затримці.

11. Свобода офіційних зносин дипломатичного представництва розуміється досить широко: «При зносінах з урядом і іншими представництвами та консульствами акредитованої держави, де б вони не знаходилися, представництво може користуватися всіма придатними засобами, включаючи дипломатичних кур'єрів і закодовані та зашифровані депеші». Установка й експлуатація радіопередавачів здійснюється за згодою держави перебування.

12. Звільнення від податків і зборів (фіскальні привілеї). Акредитуюча держава та глава представництва звільняються від усіх державних, районних і муніципальних податків, зборів і мит... окрім податків, зборів і мит, що представляють собою плату за окремі види послуг (такі як газ, водопровід, каналізація, парове опалення, електроенергія тощо).

13. Існуюча в різних державах практика в цій сфері може мати досить істотні розбіжності. Тому застосовується принцип взаємності при встановленні обсягу фіскальних привілеїв при обміні дипломатичними представництвами.

14. Держава перебування відповідно до прийнятих нею законів та правилами дозволяє ввозити та звільняє від усіх мит, податків і зборів, за винятком складських зборів, зборів за перевезення та подібного роду послуг: предмети, призначені для офіційного використання представництва. Як видно, митні привілеї не мають у міжнародному праві абсолютного характеру. їхній обсяг установлюється законодавством кожної держави, тому найчастіше може бути визначений на умовах взаємності.

15. Право користатися прапором і гербом акредитуючої держави на приміщеннях представництва, а також на засобах пересування належить Представництву та його голові. Періодичність користування прапором і емблемою (гербом) своєї держави представництво визначає самостійно.

Особисті дипломатичні привілеї й імунітети

16. Користуються особистими дипломатичними привілеями й імунітетами, дипломатичні агенти та члени родини дипломатичного агента, якщо вони проживають разом із ним і не є громадянами держави перебування.

17. Члени адміністративно-технічного персоналу дипломатичного представництва та члени їхніх родин, що живуть разом із ними, якщо вони не є

громадянами держави перебування чи не проживають у ній постійно, мають *особисту недоторканність, недоторканність житла, імунітети від кримінальної юрисдикції, фіскальні привілеї й імунітети, імунітети від повинностей, деякі митні привілеї. Імунітет від цивільної й адміністративної юрисдикції поширюється на цих осіб під час виконання службових обов'язків.*

18. Члени обслуговуючого персоналу, що користуються імунітетом у відношенні дій, вчинених ними під час виконання службових обов'язків. Ці особи звільняються від податків, мита та зборів з одержуваного ними заробітку.

19. Домашні працівники дипломатичного й адміністративно-технічного персоналу представництва, якщо вони не є громадянами держави перебування чи не проживають у ній постійно, звільняються від податків, мита та зборів з одержуваного ними заробітку.

20. **Особиста недоторканність** є найважливішим дипломатичним імунітетом. Особа дипломатичного агента недоторканна. Він не підлягає арешту або затриманню у жодній формі. У той же час це не означає, що влада країни перебування безсила проти дипломатичного агента у разі порушення ним законів. Наявність особистої недоторканності не виключає щодо дипломатичного агента ані заходів самооборони, ані заходів попередження, за виняткових обставин, здійснення ним злочинів чи проступків.

21. **Особисті юрисдикційні імунітети** – імунітет від кримінальної, адміністративної та цивільної юрисдикції. Це не слід розуміти як те, що дипломатичний агент перестає взагалі бути суб'єктом юридичної відповідальності. По-перше, «імунітет дипломатичного агента від юрисдикції держави перебування не звільняє його від юрисдикції акредитуючої держави». Тому акредитуюча держава вправі притягувати своїх громадян до юридичної відповідальності, а приймаюча держава вправі вимагати цього. По-друге, за згодою акредитуючої держави особу може бути позбавлено юрисдикційного імунітету. Однак влада країни перебування не вправі самостійно позбавити її такого імунітету. Саме в цьому сенсі юрисдикційні імунітети є абсолютними.

22. *Дипломатичний агент користується абсолютним імунітетом від кримінальної юрисдикції держави перебування.* Це право дипломатичного агента взагалі не брати участь у кримінально-процесуальних діях у будь-якій якості. Проте, за згодою дипломатичного агента, він може бути допитаний як свідок.

23. Дипломатичний агент користується імунітетом від цивільної юрисдикції держави перебування, який не є абсолютним. Дипломатичний агент не має імунітетів у випадках: а) речових позовів, що відносяться до приватного нерухомого майна, яке знаходиться на території держави перебування; б) позовів, що стосуються спадкоємства, відносно яких дипломатичний агент виступає як приватна особа; в) позовів, що відносяться до будь-якої професійної чи комерційної діяльності, яка здійснюється дипломатичним агентом у країні перебування за межами своїх офіційних функцій.

24. **Недоторканність приватної резиденції, транспорту.** Приватна резиденція дипломатичного агента користується тією самою недоторканністю чи захистом, що і приміщення представництва. Термін «приватна резиденція» означає як місце постійного проживання дипломатичного агента, так і його тимчасову

резиденцію (готельний номер, туристичний намет, трейлер і ін.) Недоторканністю користуються і засоби пересування (автомобіль, яхта й ін.).

25. Особисті фіскальні привілеї й імунітети. Дипломатичний агент звільняється від усіх податків, зборів і мит, особистих і майнових, державних, районних і муніципальних, за винятком: а) непрямих податків, які зазвичай включаються в ціну товарів чи послуг; б) зборів і податків на приватне нерухоме майно, що знаходиться на території країни перебування, якщо він не володіє ним від імені акредитуючої держави для цілей представництва; в) податків на спадщину та мит на спадкоємство, що стягуються державою перебування і т. д.».

26. Особисті митні привілеї. Держава перебування відповідно до прийнятих нею законів та правил дозволяє ввозити та звільняє від усіх мит, податків і зборів, за виключенням складських зборів, зборів за перевезення та подібних послуг предмети, призначені для особистого використання дипломатичного агента та членів його родини, що живуть із ним, включаючи предмети, призначені для облаштування. Особистий багаж дипломатичного агента звільнюється від огляду, якщо відсутні достатні підстави думати, що він містить предмети, на які не поширюються зазначені виключення, або предмети, ввіз чи вивіз яких заборонено законом чи регулюється карантинними правилами держави перебування. Такий огляд має відбуватися лише у присутності дипломатичного агента або його уповноваженого представника.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Право зовнішніх зносин є галуззю сучасного загального міжнародного права, що складається із системи юридичних норм, які регулюють становище і діяльність суб'єктів міжнародного права у здійсненні їхніх зовнішніх зносин відповідно до основних принципів міжнародного права. *Зовнішні зносини* – частина загальної системи міждержавних відносин і міжнародної діяльності кожної держави, що охоплює лише офіційні, підтримувані за допомогою особливих державних органів переважно політичні зв'язки і відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права з метою здійснення їх зовнішніх функцій мирними засобами відповідно до основних принципів міжнародного права.

2. ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ КОНСУЛЬСЬКОГО ПРАВА

Консульство (від лат. *consulo* – раджусь, вживаю заходів, піклуюся, допомагаю) – це установа, яка входить до системи органів зовнішніх зносин держави і представляє її на визначеній угодою території держави перебування, здійснюючи на ній захист прав та інтересів своєї держави, її громадян і юридичних осіб.

Консульські відносини встановлюються за взаємною згодою сторін. Встановлення дипломатичних відносин означає згоду на встановлення консульських відносин, але відкриття консульської установи на території даної держави можливе після отримання згоди цієї держави.

Консульська установа може розповсюджувати свою діяльність на територію всієї країни або її частину, яка у такому разі називається **консульським округом**. У країні може бути один або декілька консульських округів, що залежить від розмірів

території держави та інтенсивності зв'язків даної місцевості з державою, що засновує консульство. Місцезнаходження консульської установи, її клас і межі консульського округу визначаються державою, що представляється, за схваленням країни перебування. Консульські функції можуть виконувати відділи дипломатичних представництв. В Україні ці відділи очолюються завідувачами консульським відділом, які називаються генеральними консулами або консулами.

Глави консульських установ поділяються на чотири класи: генеральні консули, консули, віце-консули і консульські агенти. Відповідно заснуються **генеральні консульства, консульства, віце-консульства і консульські агентства.**

Призначення глави консульської установи державою, що представляється, можливе за умови згоди країни перебування. Для цього посадовій особі, яка призначається, видається **консульський патент** (або подібний до нього акт), що містить відомості про особу, яка призначається, котрий засвідчує її посаду, категорію або клас, до якого вона належить, і деякі інші відомості про неї. Дозвіл на виконання консульської посади, котрий дає приймаюча держава, йменується консульською **екзекватурою**. Лише після її отримання призначена особа може приступити до виконання своїх функцій. Відмова в екзекватурі може не пояснюватися. Приймаюча держава має негайно повідомляти владу округу про допущення глави консульської установи до виконання своїх функцій. Інші співробітники консульської установи призначаються за міркуваннями держави, що представляється, влада якої сповіщає приймаючій державі прізвище та ім'я призначеного і його клас. Разом з тим ще до прибуття співробітник консульської установи може бути проголошений недопустимим, у зв'язку з чим держава, що представляється, повинна анулювати його призначення.

Як згадувалось, дипломатичне представництво є політичним представництвом. Консульське не є таким. У тих країнах, де відсутні дипломатичні представництва, консульській установі може бути надано право здійснення дипломатичних функцій.

Як і дипломатичний представник, консульська посадова особа може бути проголошена *personanongrata*.

Почесний консул – консул, який призначається з громадян країни перебування, або громадянин держави, що представляється, якщо він має постійне мешкання в країні перебування. Як правило, почесний консул призначається тоді, коли потреба в консульських послугах в інтересах держави, що представляється, виникає не часто. Крім того, це дає можливість економити в коштах на утримання представництва. Він призначається з числа осіб, які відомі своїми позитивними якостями, "котрі займають позитивне становище в суспільстві держави перебування". Вони не повинні бути на державній службі у країні перебування і брати активної участі в її політичному житті. В Україні їхній статус регламентовано Положенням про нештатних (почесних) консулів України, затвердженим Указом Президента України № 150/97 від 17 лютого 1997 р. Почесний консул виконує ті ж функції, має ті ж права, що і штатний консул.

Функції консульств.

Консульським функціям Віденська конвенція приділяє досить значну увагу.

Їх доцільно згрупувати за ознаками, які характеризують спрямованість їх дій. Тоді їх можна поділити на дві категорії.

Перша категорія консульських функцій аналогічна основним функціям дипломатичних представництв. Це захист у державі перебування інтересів держави, яку ця консульська установа представляє, та її громадян (юридичних осіб); сприяння розвиткові дружніх, торговельних, економічних, культурних і наукових зв'язків між державами; з'ясування усіма законними шляхами умов і подій у торговельному, економічному, культурному і науковому житті держави перебування та інформування про них уряду своєї держави.

Друга категорія консульських функцій охоплює власне консульські питання повсякденної діяльності консульських установ:

- видача паспортів і проїзних документів громадянам держави, яку дана консульська установа представляє, і віз особам, що бажають відвідати її;
- надання допомоги і сприяння громадянам (юридичним особам) держави, яку представляє консульська установа;
- виконання обов'язків нотаріуса, реєстратора актів громадянського стану та інших подібних обов'язків;
- представництво або забезпечення належного представництва громадян держави, яку представляє консульська установа в судових або інших установах держави перебування;
- здійснення прав нагляду й інспекції суден, що належать державі, яку представляє консульська установа, а також виконання інших функцій, покладених на консульську устанovu.

Консульські привілеї та імунітети.

Згідно з нормами, що регламентують переваги, привілеї та імунітети консульських установ, держава перебування зобов'язана надати всі можливості для виконання функцій консульською установою. Передусім вона має посприяти у придбанні або одержанні іншим шляхом необхідних приміщень мли роботи і помешкань для представників консульської установи.

Держава, яку представляє консульська установа, має право користуватися своїм державним прапором і гербом у державі перебування з урахуванням законів, правил і звичаїв останньої.

Консульські приміщення недоторканні, тобто влада держави перебування не може без згоди консульської установи потрапляти у її робочі приміщення. Більше того, на таку державу покладено спеціальний обов'язок вживати всіх належних заходів для захисту консульських приміщень від будь-яких вторгнень або заподіяння шкоди. Предмети обстановки і майно консульських установ, а також засоби пересування користуються імунітетом від будь-яких видів реквізиції.

Консульські приміщення і резиденції звільняються від усіх державних, районних і муніципальних податків, зборів і мита. А консульські архіви і документи недоторканні у будь-який час і незалежно від їх місцезнаходження.

Держава перебування повинна також забезпечити всім працівникам консульської установи свободу пересування і подорожей по її території. При цьому враховуються правила в'їзду в зони держави перебування з огляду на мотиви державної безпеки. З метою полегшення виконання консульських функцій держава

перебування повинна дозволяти й охороняти свободу зносин консульської установи для всіх офіційних цілей. Компетентна влада держави перебування зобов'язана невідкладно повідомити консульську установу про смерть громадянина держави, яку представляє консульська установа, про призначення опікуна або попечителя неповнолітнього чи недієздатного громадянина держави, яку представляє консульська установа, а також про аварії суден і літаків.

Для виконання своїх функцій консульські посадові особи можуть звертатися до компетентних місцевих органів свого консульського округу, а в деяких випадках – до компетентних центральних органів держави перебування. Хоч, як правило, зносини з центральними органами здійснюються через своє посольство. За вчинення консульських актів на територію держави перебування консульська установа може встановлювати збори і мито, що передбачаються національними законами і правилами. Такі збори і мито звільняються у державі перебування від усіх податків.

Переваги, привілеї та імунітети консульських працівників покладають обов'язок на державу перебування ставитися до консульських посадових осіб із належною повагою і вживати всіх належних заходів для запобігання будь-яким посяганням на їх особу, свободу або гідність. Консульські посадові особи не підлягають ні арешту, ні попередньому ув'язненню (це може відбутися тільки на підставі постанови компетентної судової влади у разі вчинення тяжких злочинів).

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Консульські посадові особи і службовці переважно мають імунітет від юрисдикції судових та адміністративних органів держави перебування стосовно дій, пов'язаних із виконанням службових функцій. Винятком є обставини, пов'язані з цивільним позовом (договірні відносини, дорожньо-транспортні пригоди і т. д.). Консульські посадові особи і консульські службовці, а також члени їхніх сімей звільняються від усіх податків, зборів і мита, приватних і майнових, державних, районних і муніципальних, за винятком деяких видів, спеціально обумовлених конвенцією (ст. 49).

Водночас конвенція зобов'язує всіх осіб, що користуються привілеями та імунітетами, шанувати закони і правила держави перебування. Зокрема, працівники консульської установи можуть бути викликані як свідки у судових або адміністративних справах і не можуть відмовлятися давати показання (за винятком питань, пов'язаних із виконанням ними своїх функцій).

3. ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Кожний член міжнародної організації має право засновувати при ній постійні представництва або постійні місії наглядців для виконання таких **функцій**: *забезпечення представництва держави, що посилає; підтримання зв'язку між державою, що посилає, і міжнародною організацією; забезпечення участі держави, що посилає, в діяльності організації і захисту її інтересів* тощо. Призначення членів представництва і його глави не потребують згоди або дозволу організації. Держава, що посилає, лише повідомляє організацію про призначення, посаду і звання глави або членів представництва, про прибуття й остаточне відбуття членів представництва, місцезнаходження приміщення представництва.

Для безперешкодного виконання своїх функцій персонал представництв при міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях наділяються привілеями та імунітетами. Привілеї слід розглядати як сукупність особливих прав, які мають дипломатичні й консульські представники, але не мають громадяни країни перебування; імунітети — сукупність обов'язків, від яких звільняються дипломатичні й консульські представники, але не звільняються власні громадяни.

Якщо представництва при міжнародних організаціях очолюються главою держави, главою уряду або міністром закордонних справ держави, що посилає, такі особи користуються не тільки всіма привілеями та імунітетами, які надаються дипломатичному персоналу, але й "перевагами, привілеями та імунітетами, які визнаються міжнародним правом за главами держав" або іншими переліченими посадовими особами.

Специфіка надання привілеїв й імунітетів органам зовнішніх зносин за участю міжнародних організацій і їхнього персоналу полягає у тристоронньому виникаючих відносин. Привілеї й імунітети надаються не міжнародною організацією, що посилає, а державою, на території якої розташовані її органи. Тому крім загальних договорів про привілеї й імунітети представництв, що укладаються державами з організацією, остання укладає ще і спеціальну угоду із приймаючою державою. Саме вона є визначальною в разі виникнення спорів про обсяг і зміст привілеїв й імунітетів.

Представництва держав при міжнародних організаціях користуються зазвичай недоторканністю приміщень, це абсолютний імунітет приміщень постійного представництва, але не службових приміщень делегації в органах організації та на конференціях. Абсолютно недоторканими є архіви та документи представництва. Вони не підлягають ані розкриттю, ані затримці. Представництво держави при міжнародній організації має також фіскальні привілеї, митні імунітети. їм належить право користування прапором і емблемою своєї держави. Для здійснення своїх функцій представництво має свободу зносин зі своєю державою та свободу пересування співробітників представництва на території країни перебування. Представництва міжнародних організацій і їхні головні органи зазвичай також користуються на території держав-членів привілеями й імунітетами, наданими дипломатичним місіям.

До особистих привілеїв і імунітетів членів представництв при міжнародних організаціях належить насамперед особиста недоторканність у тому самому обсязі, що і для дипломатичних агентів. Абсолютну недоторканність зазвичай мають також особиста резиденція члена представництва, офіційні документи та кореспонденція. Юрисдикційний імунітет члена представництва при міжнародній організації відрізняється від статусу дипломатичного агента, особливо щодо імунітету від кримінальної юрисдикції, що поширюється лише на дії, вчинені при виконанні офіційних функцій. Аналогічно надаються особисті юрисдикційні імунітети вищим представникам держав-членів у головних органах організацій. У той же час вищим посадовим особам міжнародних організацій можуть бути надані привілеї й імунітети дипломатичних агентів. Посадові особи мають більш скромні юрисдикційні імунітети. Обсяг фіскальних привілеїв і митних імунітетів, а також право голови представництва користуватися прапором і емблемою організації

загалом відповідають тому, що надано відповідно до міжнародного права дипломатичним агентам.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, слід мати на увазі, що статус представництв держав при міжнародних організаціях і статус посадових осіб організацій у державах-членах урегульований численними міжнародними договорами держав з міжнародними організаціями. Тому для встановлення точного обсягу привілеїв й імунітетів у зовнішніх зносинах за участю міжнародних міжурядових організацій слід звертатися до конкретних міжнародних договорів.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. *Право зовнішніх зносин* є галуззю сучасного загального міжнародного права, що складається із системи юридичних норм, які регулюють становище і діяльність суб'єктів міжнародного права у здійсненні їхніх зовнішніх зносин відповідно до основних принципів міжнародного права. *Зовнішні зносини* – частина загальної системи міждержавних відносин і міжнародної діяльності кожної держави, що охоплює лише офіційні, підтримувані за допомогою особливих державних органів переважно політичні зв'язки і відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права з метою здійснення їх зовнішніх функцій мирними засобами відповідно до основних принципів міжнародного права.

2. Консульські посадові особи і службовці переважно мають імунітет від юрисдикції судових та адміністративних органів держави перебування стосовно дій, пов'язаних із виконанням службових функцій. Винятком є обставини, пов'язані з цивільним позовом (договірні відносини, дорожньо-транспортні пригоди і т. д.).

3. Водночас конвенція зобов'язує всіх осіб, що користуються привілеями та імунітетами, шанувати закони і правила держави перебування. Зокрема, працівники консульської установи можуть бути викликані як свідки у судових або адміністративних справах і не можуть відмовлятися давати показання (за винятком питань, пов'язаних із виконанням ними своїх функцій).

4. Статус представництв держав при міжнародних організаціях і статус посадових осіб організацій у державах-членах урегульований численними міжнародними договорами держав з міжнародними організаціями. Тому для встановлення точного обсягу привілеїв й імунітетів у зовнішніх зносинах за участю міжнародних міжурядових організацій слід звертатися до конкретних міжнародних договорів.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу «Міжнародне публічне право».

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна

знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел зарубіжних авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ТЕМА № 11. МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО**(2 години)****ПЛАН ЛЕКЦІЇ:**

1. Поняття та характеристика міжнародного гуманітарного права. Основні універсальні міжнародні акти по захисту прав людини.
2. Міжнародний механізм контролю за дотриманням прав людини. Рада Європи: історія створення, структура, порядок прийняття в Раду Європи.
3. Захист прав людини у період збройних конфліктів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. IV КОНВЕНЦІЯ про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_222
2. Конвенція про захист цивільного населення під час війни URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_154
3. Конвенція про поводження з військовополоненими URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_153
4. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у регулярних арміях URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_151
5. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що потерпіли в корабельних аваріях, зі складу збройних сил на морі URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_152
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_199
7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_200
8. Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців від 04.12.1989 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_103
9. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення від 13.01.1993 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_182

Додаткові рекомендовані джерела

1. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній; за ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
2. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов / Эрик Давид. Международный Комитет Красного Креста. М., 2011.
3. Калугин В.Ю. Курс международного гуманитарного права / В.Ю. Калугин. Минск, 2006.
4. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть / И.И. Лукашук. 3 е изд., перераб. и доп. М.: 2007.
5. Міжнародне право / Матіас Гердеген; пер. з німецької. Київ: К. І. С., 2011. 515 с.
6. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М.В. Буроменського. К., 2006. 336 с.
7. Міжнародне публічне право: Підручник. 2 ге вид. / за ред. В.М. Репецького. К., 2012. 437 с.
8. Репецький В.М. Міжнародне гуманітарне право: підручник / В.М. Репецький, В.М. Лисик. К., 2007. 467 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Опанування основних понять і положень теорії прав і свобод людини, міжнародно-правового статусу населення, концепції прав людини та її втілення в міжнародному праві, ознайомити з основними універсальними міжнародними актами з приводу захисту прав людини.

ВСТУП

Питання які будуть розглядатися на лекції присвячені саме захисту прав та свобод людини і громадянина. Більш детально зупинимося на понятті прав людини в міжнародно-правовому аспекті, а також на загальній характеристиці міжнародних норм які закріплюють та гарантують права та свободи.

Потужний імпульс у розвитку концепції прав людини був даний французькими просвітителами і Великою французькою революцією 1789-1794 р. У преамбулі Декларації прав людини і громадянина 1789 р. проголошувалось: «Знехтування, забуття прав людини або зневага ними є єдиною причиною суспільних бідувань і зіпсованості урядів». Французькі філософи XVII-XVIII ст. у розробці своїх концепцій виходили з визнання примату природного права над позитивним. На їхню думку, у розумному товаристві (державні закони повинні відповідати принципам природного права; права людини які дані їй з народження повинні бути відбиті в чинних нормах позитивного права. Важливий був і їхній висновок про те, що демократія ґрунтується на принципі: уряд існує, щоб служити народу, а не народ існує для того, щоб служити уряду. Суверенітет належить народу і народ є єдиним джерелом влади.

Проте аж до XX ст. концепція прав людини не одержувала адекватного національно-правового і міжнародного-правового втілення. Лише зазнавши неймовірні страхіття і колосальні трагедії двох світових війн, людство усвідомило необхідність юридичного закріплення концепції прав людини і вироблення механізмів захисту цих прав на національному і міжнародному рівні.

Так, у преамбулі Статуту ООН проголошується : «Ми, народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості позбути майбутні покоління від бідувань війни, що принесла людству невимовне горе, і знову затвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй...»

Міжнародне співтовариство в такий спосіб щиро погоджує проблему підтримки миру і безпеки з питаннями забезпечення прав і свобод людини. І це дійсно так, тому що держави, у яких нехтуються права людини й основні свободи, являють загрозу миру. Пояснюється це тим, що забуття зазначених прав звичайно призводить до тяжкої соціально-політичної й економічної ситуації в країні. Уряд такої країни, щоб відвернути невдоволення народу від внутрішніх проблем, як правило, акцентує народний гнів на зовнішніх ворогах, що найчастіше призводить до озброєних конфліктів.

Тому втручання міжнародного співтовариства з питання захисту і забезпечення прав людини в окремій державі не є порушенням принципу

невтручання у внутрішні справи. У преамбулі Загальної декларації прав людини 1948 р. затверджується, “що визнання гідності, властивим усім членам людської сім’ї, і рівних і невід’ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру”.

Концепція невід’ємності і неподільності прав, властивим людям у силу їхньої людської гідності, є широко визнаною у світі. Водночас не припиняються дискусії про юридичну природу і роль концепції прав людини в міжнародному праві. Починаються ці дискусії з того, що різні правові школи неоднаково тлумачать поняття «право». Одні вчені розуміють «право» у контексті прав людини як норму поведіння, що підлягає негайному виконанню, інші ж вважають, що це лише можливий зразок поведіння, звернений у майбутнє. Також складною є проблема імплементації міжнародних-правових норм з прав людини у внутрішнє законодавство держав і санкцій за невиконання або неналежне виконання таких норм.

Продовжуються також дискусії про співвідносини природного і позитивного права в концепції прав людини. Проте, незважаючи на дискусії, що продовжуються, по тим або іншим юридичним аспектам аналізованої проблеми (у силу її актуальності такі дискусії цілком зрозумілі і природні), можна зробити висновок про те, що в сучасному міжнародному праві сформувалася галузь, об’єктом якої є міжнародні відносини в області прав людини й основних свобод.

1. ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

У сучасному міжнародному праві утворилась нова галузь – міжнародне гуманітарне право, що у свою чергу є складовою системи норм і принципів, які стосуються прав і свобод людини в цілому.

Міжнародне гуманітарне право – це сукупність принципів і норм, що регулюють відносини між державами з приводу захисту прав людини й основних свобод для усіх, незалежно від раси, статі, мови ат релігії як у мирний час, так і в період збройних конфліктів.

Це наймолодша галузь сучасного міжнародного права, становлення якої відбувалось на Заході в другій половині ХХ ст., а в пострадянських державах, у тому числі і в Україні, бурхливий розвиток з 1991 р.

Характеристика міжнародного гуманітарного права.

- ✓ Міжнародне гуманітарне право виступає як самостійна галузь сучасного міжнародного права.
- ✓ Спеціальним об'єктом правового регулювання міжнародного гуманітарного права є міжнародні відносини, які за будь яких обставин забезпечують права людини й основні свободи усім фізичним особам, що перебувають під їх юрисдикцією.
- ✓ Спеціальним принципом міжнародного гуманітарного права є принцип рівності всіх, незалежно від статі, мови, кольору шкіри, раси, походження або будь-яких інших ознак. Цей принцип закріплений у п.3 ст. 1 Статуту ООН, у Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародних пактах про права людини 1966 р. та інших документах.
- ✓ Міжнародне гуманітарне право складається із спеціальних інститутів захисту прав людини у мірний час, включаючи захист прав окремих категорій фізичних осіб, статусу іноземців, апатридів, біпатридів, та захисту прав людини у озброєних конфліктах.
- ✓ Міжнародне гуманітарне право володіє усіма необхідними, з погляду доктрини, системотворчими чинниками.

Основні джерела, що регулюють міжнародний захист прав людини.

Міжнародні угоди, що регулюють права людини, можна поділити на три групи:

До першої належать такі міжнародні документи, як Загальна декларація прав людини, Пакти про права людини й інші акти, що містять принципи і норми, які стосуються прав людини переважно в умовах миру.

До другої – міжнародні конвенції про захист прав людини в період збройних конфліктів. Це головним чином окремі положення Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 р.р. про закони та звичаї війни, а також чотири женевські конвенції 1949 р. про захист жертв війни і Додаткові протоколи до них, прийняті в 1977 р.

Третя група – це міжнародні документи, у яких регламентується відповідальність за злочинне порушення прав людини як у мирний час, так і в період збройних конфліктів.

Загальна декларація прав людини, яка прийнята у рамках ООН 10 грудня 1948 р. (цей день щорічно святкується як Міжнародний день прав людини) проголосила у сфері захисту прав людини сучасне завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, що кожна людина і кожен орган суспільства намагалися шляхом освіти сприяти повазі цих прав і свобод. Загальна декларація прав людини складається з преамбули та 30 статей, в яких вперше в світі та міжнародних відносинах зазначений перелік основних громадянських, політичних, соціальних, економічних та культурних прав і свобод людини. В основі всіх прав людини лежить принцип рівності. На основі Загальної декларації прав людини було прийнято біль ніж 50 багатосторонніх договорів про права людини, а саме : Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні соціальні та культурні права.

“Право Женеви” історично склалося, що майже всі конвенції, що містять норми, які захищають інтереси військових, що вибули зі строю, і некомбатантів, приймаються на конференціях, які відбувалися в Женеві.

В сучасному міжнародному праві існують такі міжнародні конвенції які відносимо до “Права Женеви”: чотири конвенції про захист жертв війни 1949 р., згодом доповнені двома протоколами 1977 р. що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, та що стосується захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру. Грунтуючись на гуманітарних нормах Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. країни СНД підписали у 1993 р. Угоду про першочергові заходи для захисту жертв збройних конфліктів, що вступили в силу в листопаді 1994 р.

Багато наступних міжнародних документів про захист прав людини умовно поділяють на три основні групи, що присвячені питанням :

- боротьби з масовими порушеннями прав людини, із злочинами проти людяності;
- захисту прав окремих категорій індивідів;
- питанням правового статусу індивідів.

Принципи міжнародного гуманітарного права

1. Право війни – воюючі сторони не повинні завдавати шкоди одна одній без урахування мети війни, яка полягає в руйнації або ослабленні військової сили супротивника

а. “Право Гааги” – воюючі сторони не мають необмеженого вибору в засобах заподіяння шкоди супротивнику

❖ Принципи, властиві законам і звичаям війни

- *Принцип обмеження щодо учасників бойових дій* – воюючі сторони повинні залишити, тих хто не бере участі у бойових діях, за межами території проведення операції і утримуватись від атак на них. (тільки представники збройних сил мають право атакувати супротивника і протистояти йому; воюючі сторони повинні вживати всіх заходів для того, щоб звести до мінімуму збиток, який може бути завданий цивільному населенню під час акцій, спрямованих проти військових об’єктів.)

- *Принцип обмеження щодо об'єктів бойових дій* – атаки тільки тоді законні, якщо вони спрямовані на військові об'єкти, повна або часткова руйнація яких означатиме певну військову перевагу. (воюючі сторони повинні щадити, зокрема, добродійній, релігійні, наукові, культурні і художні установи, у тому числі й історичні пам'ятки; забороняється атакувати населенні пункти, які ніхто на обороняє; забороняється грабіж, у тому числі і невинуватого знищення або захоплення майна супротивника).
- *Принцип обмеження щодо засобів бойових дій* – зброя і способи ведення війни, що можуть спричинити надмірні страждання, заборонені. (заборонено військові дії, основані на зраді або зрадництві).

б. *“Право Женеві”* – особи, які беруть участь у воєнних діях і ті, хто безпосередньо не бере участі в них, мають право на повагу, захист і гуманне ставлення.

❖ *Принципи, притаманні ставленню до жертв збройних конфліктів*

- *Нейтралітет* гуманітарне сприяння (допомога) ніколи не втручається в конфлікт (в обмін на імунітет, що йому надається, медичній персонал повинен утримуватися від будь-яких ворожих дій; медичному персоналу надається захист як зцілителям; ніхто не може переслідуватися або бути засудженим за надання допомоги пораненим або хворим.)
- *Природність* особи, що перебувають під захистом, повинні мати можливість вести нормальний спосіб життя, на скільки це можливо (полон – не покарання, а лише засіб утримати супротивника від стану, у якому він міг би завдати шкоди).
- *Захист* держава повинна забезпечити захист на національному і міжнародному рівнях особам, що перебувають під її юрисдикцією (полонений перебуває не під владою військ, що полонили його, а у владі держави, якій належать ці війська; держава супротивника відповідає за умови й утримання під вартою полонених, а також за підтримання порядку і діяльності комунальних служб на окупованій території; жертви конфліктів повинні забезпечуватись міжнародним захистом у тому разі, якщо у них немає необхідного природного захисту).

2. *Права людини* – за всіх часів особистість повинна бачити гарантоване додержання її основних права і свобод, так само як і умов існування, що відповідають її гармонійному розвитку

❖ *Принципи, спільні для “права Женеві” і прав людини*

- *Недоторканість* особа має право на повагу до її життя, недоторканість як фізичну так і моральну, і до властивостей, невіддільних від її індивідуальності. (людина, що зазнала поразки в бою – недоторканна: капітуляція перед супротивником повинна врятувати їй життя; забороняються катування, принижуюче жорстоке ставлення; кожен має право на визнання себе суб'єктом права; кожен має право на повагу своєї честі, прав своєї сім'ї, своїх переконань і звичок; кожен, хто страждає, має бути захищений і має відчутти турботу, що необхідна в його становищі; кожен має право на обмін інформацією зі своєю сім'єю і

на одержання посилок, які полегшать його становище; ніхто не може бути довільно позбавлений права на свою власність)

- *Недискримінація* становлення до особистості не може залежати від її раси, статі, національної мови, соціального стану, добробуту, політичних, філософських, релігійних поглядів або будь-яких інших критеріїв (однак деяка різниця в ставленні може мати місце, щоб протидіяти іншим чинникам, які впливають з особистої ситуації людини, її потреб і страждань)
- *Безпека* кожна особистість має прав на безпеку (ніхто не може відповідати за діяння, яких він не вчинив; репресалії, колективне покарання, захоплення заручників і депортації повинні бути заборонені; кожна людина повинна мати користь з юридичних норм, визнаних цивілізованими народами; ніхто не може анулювати суб'єктивні права, надані гуманітарними конвенціями; забороняються масові порушення прав людини, злочини проти людяності)

❖ *Принципи, притаманні правам людини*

- *Свобода* кожний має право на повагу його особистої свободи (свобода думки, висловлювань, спілкування і релігії гарантується кожному; кожний має право говорити рідною мовою; ніхто не може бути безпідставно заарештований, узятий під варту або висланий з країни; ніхто не може бети принижений до становища раба; кожний має право вільно переміщатися, а також шукати країну свого притулку; кожний має право вільно реалізовувати свої політичні права)
- *Соціальний добробут* кожний має право на сприятливі умови життя (кожний, зокрема, має право на працю, на належні і сприятливі умови роботи, на соціальне обслуговування, вільну освіту, культурне життя і доступ до плодів наукового прогресу)
- *Захист прав окремих категорій індивідів* (рівною мірою повинні бути захищені політичні та інші права жінок, права дитини; правовий статус індивідів підлягає також захисту, зокрема питання громадянства одруженої жінки, без громадянства, статус апатридів та біженців, територіальний притулок тощо).

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Права людини з позиції міжнародного права – це права, що існують для характеристики правового положення особи в будь-якому сучасному суспільстві. Різноманітні суспільства мають різні соціальні можливості для забезпечення прав людини. Право та свобода – гарантована законом міра можливої поведінки особи або групи осіб. Свободу іноді розглядають як галузь людської поведінки, в яку держава зобов'язана втручатися.

2. МІЖНАРОДНИЙ МЕХАНІЗМ КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ ПРАВ ЛЮДИНИ. РАДА ЄВРОПИ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, СТРУКТУРА, ПОРЯДОК ПРИЙНЯТТЯ В РАДУ ЄВРОПИ

Найбільших успіхів в галузі захисту прав людини на міжнародному рівні

досягли європейські регіональні організації.

Найбільша міжурядова європейська організація яка була створена після другої світової війни у 1949 р. – це Рада Європи, її штаб-квартира знаходиться у Франції м. Страсбург.

Рада Європи була заснована десятьма західноєвропейськими державами, а саме Бельгія, Данія, Франція, Ірландія, Італія, Норвегія, Люксембург, Нідерланди, Швеція, Великобританія. 5 травня 1949 р. договором який був підписаний у Лондоні. На сучасному етапі РЄ охоплює все європейське співтовариство. З моменту заснування до РЄ увійшло ще 30 країн, Україна в РЄ увійшла у 1995 р.

Мета Ради Європи :

1. захист прав людини, парламентської демократії та владу закону.
2. розробляти договори між усіма країнами Європи з метою дотримання загальних норм в соціальній та правовій практиці.
3. сприяти розвитку створення в галузі цілісності Європи на засадах загальної цілісності та культури без обмежень.

З 1989 р. головними задачами Ради Європи були:

- Діяти в інтересах стабільності та захисту прав людини в європейських країнах посткомуністичного режиму.
- Допомогати країнам Центральної та Східної Європи здійснювати та закріплювати політичні, правові та конституційні реформи паралельно з економічними.
- Надавати технології в таких сферах діяльності, як права людини, місцева демократія, освіта, культура та навколишнє середовище.

Принципи Ради Європи:

- Плюралістична демократія,
- Повага прав людини,
- Верховенство права

Умовами прийняття в Раду Європи

- Гарантія свободи засобів масової інформації,
- Захист національних меншин,
- Дотримання основ міжнародного права,
- Обов'язковість підписання Європейської конвенції з захисту прав людини.

Структура Ради Європи :

Комітет Міністрів - складається з міністрів закордонних справ держав-учасниць або інших членів уряду. Комітет приймає рішення з питань які розглядає в формі рекомендацій урядам. З визначених питань його рішення мають обов'язковий характер. Засідання проводяться не менш ніж два рази на рік. Штаб-квартира знаходиться в Страсбурзі.

Парламентська Асамблея – включає в себе представників кожної держави-учасниці, які обираються (призначаються) зі складу парламенту. Передбачено різноманітне представництво: від Німеччини, Великобританії, Франції, Італії, Росії – по 18, від Іспанії, Туреччини, України – 12, від Греції, Бельгії та ін. – по 7, від Австрії, Болгарії, та ін. – по 6, від останніх – по 5, 4, 3, 2 представника. Асамблея являє собою дорадчий орган, який надає рекомендації Комітету Міністрів.

Конгрес місцевих та регіональних органів влади Європи – це на пів парламентських орган, який складається з національних делегацій обраних представників місцевого та регіонального рівня. Його робота проходить в двох палатах : палаті місцевих органів влади, та палаті регіонів.

Секретаріат – це адміністративний орган Ради Європи на чолі з Генеральним секретарем (обирається Парламентською Асамблеєю терміном на 5 років.)

Офіційні мови РЄ – англійська та французька. Переклад конвенцій або іншого документу на мову, яка не визнана офіційною, має назву як версія. Але текст, який пройшов процедуру ратифікації у вищому органі держави та опублікований в офіційному виданні, використовується термін “офіційний переклад”.

Відповідно до Статуту Ради Європи свобода особи, політична свобода і верховенство права, яким прихильні держави-члени, лежать в основі «будь-якої широкій демократії» У 1995 р. Україна на визначених умовах була прийнята в Раду Європи

Права людини й основні свободи в рамках Ради Європи закріплюються в міжнародних договорах (конвенціях і хартіях) і додаткових протоколах до них. До них відносяться :

1. Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод 1950 р. (на додаток до Конвенції прийнято 11 протоколів в різних напрямках співробітництва)
2. Європейська соціальна хартія 1961 р.

У цих договорах дається перелік прав, здійснення яких повинно гарантуватися кожній людині, що знаходиться під юрисдикцією держав-учасниць. Вони також установлюють європейські процедури нагляду і гарантій за дотриманням положень цих договорів. У 1997 р. Україна приєдналася до Конвенції 1950 р.

Рада Європи в 1987 р. прийняла Європейську конвенцію про попередження катувань і нелюдських або принижуюча гідність видів поведінки або покарання, що набрала сили в 1989 р.

На додаток до зазначених документів Комітет міністрів і Парламентська Асамблея РЄ розробили (або розробляють) інші угоди і рекомендації з питань прав людини, що роблять значний вплив на політику держав-членів у даній галузі. Ці договори закріплюють стандарти в галузі прав людини.

У зв'язку з тим, що права людини є цінністю вищого порядку і від рівня їх захисту і забезпечення в конкретній державі залежить багато в чому доля миру і безпеки, міжнародне співтовариство розробило визначені механізми контролю за дотриманням прав людини. Ці механізми приводяться в дію міжнародними органами й організаціями.

Існує багато всесвітніх та регіональних організацій які займаються різними аспектами міждержавного співробітництва в галузі прав людини. Серед всесвітніх можемо назвати ООН, ЮНЕСКО.

В компетенцію ООН, згідно її Статуту, входить всебічний розгляд проблем в галузі прав людини.

Функції ООН з питань захисту прав людини

- Приймають та виносять рішення
- Створюють конференції

- Проводять дослідження
- Здійснюють консультативну та технічну допомогу окремих країн.

В деяких випадках вона здійснює і контролюючу функцію, по дотриманню державами обов'язків взятих нами згідно Статуту ООН за міжнародними угодами.

Економічна та Соціальна Рада ООН один із головних органів ООН, який під керівництвом Генеральної Асамблеї ООН координує та соціальну діяльність ООН, спеціалізованих установ ООН, а також багато чисельних органів ООН. З питань захисту прав людини приймає резолюції або проекти резолюцій (в тому числі декларацій) та договори, які направляє для схвалення Генеральній Асамблеї. Щорічно Генеральна Асамблея ООН обирає 18 членів ЕКОСОП строком на 3 роки, але всього нараховується 54 члени ЕКОСОП. Вищим органом ЕКОСОП вважається чергова сесія. Щорічно ЕКОСОП проводить 3 сесії: організаційну – січень в Нью-Йорку, весняну (першу чергову сесію) – квітень-травень в Нью-Йорку, літню (другу чергову сесію) – липень-серпень в Женеві. Для надання допомоги в розгляді питань, які відносяться до прав людини, при ЕКОСОП створені Комісія з прав людини та Комісія з статусу жінок.

Комісія з прав людини - допоміжний орган ЕКОСОП, заснований у 1946 р., складається з 53 держав-членів Члени комісії (43 особи) обираються ЕКОСОП терміном на 3 роки. Засідання Комісії проходять у Женеві (Швейцарія).

Комісія має декілька власних допоміжних органів, у тому числі Підкомісію з попередження дискримінації і захисту меншин.

У своїй діяльності Комісія з прав людини виходила з базисних положень Статуту ООН.

У п. 3 ст. 1 цього документа закріплена одна з цілей ООН: «Здійснювати міжнародне співробітництво в рішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру й у заохоченні і розвитку поваги до прав людини й основних свобод для усіх, не залежно від раси, статі, мови і релігії». А ст. 55 встановлює, що сприяння загальній повазі і дотриманню прав людини й основних свобод для усіх не залежно від раси, статі, мови і релігії створює умови стабільності і добробуту, необхідні для мирних і дружніх відношень між націями.

Комісія подає ЕКОСОП пропозиції, рекомендації і доповіді щодо

- Хартії про права людини,
- міжнародних декларацій або конвенцій про цивільні свободи, права жінок, свободі інформації, захисту меншостей;
- попередження дискримінації по ознаку раси, статі, мови і релігії; всіх інших питань, що стосуються прав людини.

Оскільки в Статуті ООН не міститься конкретного переліку прав людини й основних свобод, було прийняте рішення підготувати декларацію прав людини. Таким чином, 10 грудня 1948 р. Загальна декларація прав людини була прийнята і проголошена в резолюції 217 А(III) Генеральної Асамблеї ООН “

У зв'язку з тим, що Загальна декларація прав людини була затверджена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, цей документ не є юридично обов'язковим. Водночас у силу величезного політичного і морального авторитету положення

Загальної декларації стали включатися в конституції багатьох держав і в тексти міжнародних договорів.

Суттєвий внесок у справу захисту і забезпечення прав людини вносять спеціалізовані заснування ООН, зокрема Міжнародна організація праці (МОП) і ЮНЕСКО. У рамках МОП були розроблені і прийнята Конвенція № 100 про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності, Конвенція № 105 про скасування примусової праці, Конвенція № 95 щодо захисту заробітної плати й ін.

ЮНЕСКО в межах своєї компетенції також розробляє документи і конвенції, що захищають права людини. Найбільшу популярність одержала Конвенція ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р., що передбачає ліквідацію і попередження такої дискримінації, і прийняті державами - учасниками Конвенції необхідних заходів для цього.

Перераховані акти є міжнародними договорами, положення які носять юридично обов'язковий характер для держав-учасниць, а в таких межах у якій вони відбивають міжнародний порядок, також і для всіх суб'єктів міжнародного права.

Водночас є документи, у яких розглядаються питання прав людини й основних свобод, але стосовно до «м'якого права»:

- Мінімальні стандартні правила поведінки з арештованими 1955 р.;
- Кодекс поведінки посадових осіб по підтримці правопорядку 1979 р.;
- Засоби, що гарантують захист прав тих, хто присуджений до страти, 1984 р.;
- Мінімальні стандартні правила, що стосуються відправлення правосуддя у відношенні неповнолітніх, 1985 р.; та інші.

Оскільки ці документи були затверджені резолюціями головних або допоміжних органів ООН, вони не є юридично обов'язковими. Проте багато держав втілили положення зазначених документів у своєму національному законодавстві.

Діяльність регіональних організацій в сфері захисту і забезпечення прав людини буде розглянута далі.

Рекомендується доцільним коротко зупинитися на проблемі класифікації прав людини, зафіксованих у міжнародних актах. Судячи з назв Пактів 1966 р., права людини можуть підрозділятися на: цивільні, політичні, економічні, соціальні культурні.

Починаючи з 70-х років, в юридичній науці і політології одержала широке поширення концепція «трьох поколінь» прав людини.

До першого покоління відносяться цивільні і політичні права, тому що саме вони спочатку рахувалися невід'ємною частиною людської особистості. Велика французька революція явилася родоначальницею концепції цього виду прав людини, тобто дана концепція має західне походження.

Друге покоління - це економічні, соціальні і культурні права людини. Вирішальний внесок у розробку цей концепції вніс СРСР і соціалістичні країни.

Поява *третього покоління* прав людини дослідники зв'язують із країнами, оскільки до цього виду прав ставляться так називані колективні, або солідарні права людини - право на самовизначення, на розвиток, на здорове навколишнє середовище і т.д.

Головна проблема, яка виникла в зв'язку третім поколінням прав, - це співвідношення прав людини, прав народів. Проте загальноновизнаного рішення даної програми поки досягти не вдалося.

Приведена вище класифікація не може рахуватися вичерпною, тому що в світі розвитку прав людини, природно, вона буде доповнюватися новими пунктами.

Комісія з прав людини створила в свою чергу експертний орган – *Підкомісію по попередженню дискримінації та захисту меншин*, яка складається з 26 незалежних експертів (що діють в особистій якості), та обираються таємним голосуванням з числа кандидатів, запропонованих урядом. Підкомісія проводить дослідження, призначає з цією метою спеціальних доповідачів, приймає резолюції та рішення або рекомендує Комісії прийняти ті або інші проекти резолюцій або рішення.

Комітет з прав людини ООН створений на основі резолюції Генеральної Асамблеї ООН 2200А (XXI) від 16 грудня 1966 р. у відповідності зі ст. 28 Пакту про цивільні і політичні права 20 вересня 1976 р.. Фактично Комітет є самостійним міжнародним органом, що складається з 18 незалежних експертів, що виступають в особистій якості.

Члени Комітету обираються з громадян держав - учасниць Пакту, які мають:

- високі моральні якості;
- признані компетентними в галузі прав людини,
- також береться до уваги користь участі декількох осіб, які мають юридичний досвід
- громадянство держави яка їх висовує.

Обираються таємним голосуванням, терміном на 4 роки і можуть бути переобрані при повторному висуненні їх кандидатур. Місцезнаходження Комітету - Женева.

Комітет має право здійснювати контроль за дотриманням положень Пакту про цивільні і політичні права шляхом розгляду:

- періодичних доповідей держав-учасників про прийняті ними заходи для реалізації положень Пакту;
- скарг держав-учасниць одна на одну про порушення положень Пакту;
- скарг індивідів при порушенні державою-учасницею прав, закріплених у Пакті.

Скарга індивіда повинна стосуватися тільки факту порушення Прав, зафіксованих у Пакті, і не повинна бути анонімною. Крім того, особа, що подає скаргу, повинна вичерпати усі внутрішні засоби захисту порушеного права або довести, що розгляд її справи не виправдано затягується. Визнавши скаргу прийнятною і прийняв до розгляду, Комітет просить держави-учасниці, які зазначені в скарзі, надати в шестимісячний термін пояснення по суті питання і зазначити засоби, що будуть прийняті на національному рівні для виправлення положення. Держава й особа, що направила скаргу, знаходяться перед Комітетом у рівних умовах.

Комітет проти катувань заснований на XXXIX сесії Генеральної Асамблеї ООН у відповідності зі ст. 17 Конвенції проти катувань і інших жорстоких,

нелюдських або принижуючих гідність видів поведження і покарання 1984 р.

Комітет складається з 10 експертів, які вибираються державами-учасницями, при цьому приділяється увага справедливому географічному розподілу та доцільною участю декількох осіб, які мають юридичний досвід.

Функції комітету:

- вивчає доповіді;
- проводить конфіденційні розслідування, коли вважає, що факти обґрунтовані;
- здійснює визначені функції за рішенням спорів між державами-учасницями;
- призначає Погоджувальну комісію;
- розглядає повідомлення індивідів.

Європейський Суд з прав людини створений 21 січня 1959 р. як основний елемент контрольного механізму за дотриманням положень Європейської конвенції з захисту прав людини й основних свобод 1950 р. Штаб-квартира Суду знаходиться в Страсбурзі (Франція).

ЄСЗПЛ складається з кількості суддів, який рівний кількості держав-учасниць РЄ. Кожна держава має право включати в список 3 кандидати, але 2 повинні бути громадянами цієї держави. Засідання проводиться протягом неділі кожного місяця. Керівництво роботою ЄСЗПЛ здійснює голова та його заступник, які обираються членами ЄСЗПЛ на 3 роки. Суд розглядає подані справи в комітетах які складаються з 3 суддів, палатах – 7 суддів, та Великої палати – 17 суддів, в кількість обов'язково входить суддя що представляє в ЄСЗПЛ зацікавлену державу; остання обираються жеребкуванням.

Судді обираються терміном на 9 років

В даний час у контрольному механізмі по дотриманню положень Конвенції 1950 р. беруть участь три організації:

- Європейська комісія з прав людини,
- Комітет міністрів Ради Європи
- Європейський Суд з прав людини.

Суд може приймати від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб заяви про порушення одним із держав-учасниць прав, закріплених у Конвенції або протоколах до неї. При цьому заявники повинні додержуватися визначеної процедурної вимоги. Держави-учасниці зобов'язані не перешкоджати реалізації цього права.

Суд на прохання Комітету міністрів РЕ може робити консультативні висновки з правових питань, що стосуються тлумачення Конвенції 1950 р. і протоколів до неї.

Витрати Суду оплачуються Радою Європи.

ОБСЄ також має визначені механізми контролю по дотриманню прав людини. Так, будь-яка держава - член ОБСЄ може просити іншого члена організації надати інформацію з конкретного випадку порушення прав людини. Відповідь на такий запит повинний бути відправлений не пізніше 10 діб.

На прохання держави - члена організації можуть створюватися комісії експертів ОБСЄ для розгляду і можливого сприяння в рішенні проблем з прав

людини на її території.

Керівна рада (раніше Комітет старших посадових осіб) ОБСЄ, що складається з міністрів закордонних справ, бере участь у рішенні спірних питань по проблемі прав людини.

У 1992 р. була заснована посада Верховного комісара по справах національних меншостей ОБСЄ. Верховний комісар не виступає як *омбудсмен*, що відстоює права національних меншостей, а також не займається розслідуванням окремих випадків порушення прав людини. У його функції входить виявлення ситуацій міжетнічної напруженості, що можуть створювати погрозу для миру, безпеки або відношень між державами-учасницями ОБСЄ і сприяння їхньому як найшвидшому врегулюванню.

Генеральна Асамблея ООН 20 грудня 1993 р. прийняла резолюцію 48/141 про заснування посади Верховного комісара з прав людини відповідно до рішення Всесвітньої конференції з прав людини (Відень, 1993 р.). Відповідно до даної резолюції Верховний комісар з прав людини призначається Генеральним секретарем ООН і є його заступником. Він має статус «посадової особи ООН» і несе «під керівництвом і егідою Генерального секретаря основну відповідальність за діяльність Організації Об'єднаних Націй в галузі прав людини». Фактично ж Верховний комісар з прав людини здійснює загальне керівництво діяльністю Центру з прав людини ООН - структурного підрозділу Секретаріату ООН.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Зазначимо, що захист прав і свобод людини, це важливе питання яке стоїть перед усім суспільством не тільки перед Україною, але Україна є тим ланцюжком що стоїть на захисті інтересів не тільки громадян своєї країни а й всього народу. На території України інститут Омбудсмана регулюється Законом України “Про Уповноваженого Верховної Ради з пав людини” в ст. 1 зафіксовано, що Парламентській контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина на захист прав кожного на території України і в межах юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради з прав людини, який в своїй діяльності керується Конституцією України, законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. На сьогоднішній час в Україні цю посаду обіймає Ніна Карпачова.

3. ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Статистика Міжнародного комітету Червоного Хреста свідчить, що протягом останніх 5 тис. років відбулося близько 14 тис. війн, у яких загинуло приблизно 5 млрд. людей. За останні 3 тис. 400 років на Землі було лише 250 років загального миру.

Перша світова війна спричинила загибель 10 млн. осіб (у пропорції 20 комбатантів на одну цивільну особу) та ще близько 21 млн. загинуло від епідемій. У Другій світовій війні було вбито вже 40 млн. чоловік, приблизно однаково комбатантів і цивільних осіб. Тільки в період між 1945 і 1966 рр. на Землі відбулося не менше 73 збройних конфліктів. За підрахунками експертів, у сучасних збройних конфліктах співвідношення убитих серед комбатантів і цивільних осіб буде вже

зворотним: у звичайній війні — 10 цивільних осіб на одного комбатанта; у ядерній війні — 100 цивільних осіб на одного комбатанта.

З урахуванням цього захист прав людини в період збройних конфліктів набуває неабиякого значення.

Правове становище учасників збройних конфліктів.

Комбатанти. Відповідно до Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р., збройні сили сторін, які перебувають у конфлікті, "складаються з усіх організованих збройних сил, груп і підрозділів, що перебувають під командуванням особи, відповідальної перед цією стороною за поведінку своїх підлеглих, навіть якщо цю сторону представляє уряд або влада, не визнана супротивною стороною. Такі збройні сили підкоряються внутрішній дисциплінарній системі, що, з-поміж іншого, забезпечує дотримання норм міжнародного права, застосовуваних у період збройних конфліктів" (п. 1 ст. 43). Зважаючи на це положення, можна дати таке визначення.

Комбатанти — це особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебиває в конфлікті (крім медичного і духовного персоналу), і мають право брати особисту участь у воєнних діях.

Відповідно до міжнародного права наданий комбатантам статус учасників активних бойових дій розглядається як сукупність властивих їм прав, характерних рис і особливостей.

Характерні риси та особливості комбатантів

- за комбатантами визнається право застосовувати воєнне насильство;
- до самих комбатантів може застосовуватися воєнне насильство;
- комбатанти, які потрапили під владу супротивної сторони, є військовополоненими;
- статус комбатанта не поширюється на найманців.

Відповідно до Женевських конвенцій 1949 р. учасниками бойових дій вважаються:

- особовий склад регулярних збройних сил;
- ополчення і добровольчі загони (які входять і які не входять до складу регулярних збройних сил);
- особовий склад організованих рухів опору, якщо він відповідає таким умовам:
 - має на чолі особу, відповідальну за своїх підлеглих;
 - має певний і чітко видимий здалеку розпізнавальний знак; відкрито носить зброю;
 - додержується у своїх діях законів і звичаїв війни;
- члени екіпажів торговельних суден і цивільних літаків, що безпосередньо беруть участь у воєнних діях;
- населення, яке при наближенні супротивника взялося за зброю, коли воно відповідає двом умовам:
 - відкрито носить зброю;
 - додержується законів і звичаїв війни.

Найманці. Спираючись на ст. 47 Додаткового протоколів до Женевських

конвенцій 1949 р., можна дати таке визначення.

Найманець — це будь-яка особа, що:

а) спеціально завербована на місці або за кордоном для участі у збройному конфлікті;

б) фактично бере особисту участь у воєнних діях;

в) керується здебільшого бажанням одержати особисту вигоду або матеріальну винагороду;

г) не є ані громадянином сторони, яка перебуває в конфлікті, ані особою, що постійно проживає на території, контрольованій даною стороною;

д) не входить до особового складу збройних сил сторони, яка перебуває в конфлікті;

е) не послана державою, яка не є стороною, що перебуває в конфлікті, для виконання офіційних обов'язків як особа, що входить до складу її збройних сил.

За останньою ознакою, що характеризує найманця (пункт "е"), його відрізняють від військових радників, які направляються на службу до іноземної армії за згодою між державами і не беруть особистої участі у воєнних діях.

Зважаючи на те, що найманці вербуються, використовуються, фінансуються і навчаються для діяльності на порушення таких принципів міжнародного права, як суверенна рівність, політична незалежність, територіальна цілісність держав і самовизначення народів, Генеральна Асамблея ООН своєю резолюцією прийняла 4 грудня 1989 р. Міжнародну конвенцію про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців. Ця конвенція уточнює спрямованість неправомірних насильницьких дій найманців:

- повалення уряду або інший підриг конституційного ладу держави;
- підриг територіальної цілісності держави.

За визначенням ст. 3 цієї конвенції найманець, який бере безпосередню участь у воєнних або спільних насильницьких діях, вчиняє злочин за змістом цієї конвенції.

Найманець не має права на статус комбатанта або військовополоненого.

Будь-яка особа, яка вербує, використовує, фінансує або навчає найманців, чинить злочин, як визначено Конвенцією 1989 р. (ст. 2).

Конвенція передбачає, що норми, які містяться в ній, мають застосовуватися без шкоди для права збройних конфліктів і міжнародного гуманітарного права, включаючи положення, що стосуються статусу комбатантів або військовополонених (ст. 16).

Добровольці. Факти участі добровольців у складі діючих армій воюючих сторін мали місце в історії багатьох війн. Ось чому Гаазькі конвенції 1907 р. приділили цій категорії учасників бойових дій особливу увагу. Використовуючи понятійний апарат Конвенції про права та обов'язки нейтральних держав і осіб у випадку сухопутної війни 1907 р., можна дати таке визначення.

Добровольці — це приватні особи, які самі переходять кордон з метою вступити на службу до збройних сил однієї з воюючих сторін.

На відміну від найманця доброволець включається до особового складу збройних сил, у результаті чого він набуває статусу комбатанта. При цьому воююча сторона “відповідальна за всі дії, вчинені особами, які входять до складу її військових сил”.

Шпигуни (вивідачі). Цій категорії осіб, що беруть у той або інший спосіб участь у збройних конфліктах, приділялася увага в Додатку до IV Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р., а також у Додатковому протоколі I до Женевських конвенцій 1949 р. На підставі зазначених міжнародних актів можна дати таке визначення.

Шпигуном (вивідачем) може бути визнана така особа зі складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті, яка, діючи таємним способом або під вигаданими приводами, збирає відомості в районі воєнних дій даної сторони з наміром повідомити їх супротивній стороні.

У разі затримки (арешту) під час шпигунства така особа "не має права на статус військовополоненого, і з ним можуть поводитися як зі шпигуном" (ст. 46 Додаткового протоколу I).

У Додатковому протоколі I є низка положень, що містять ознаки, за якими шпигунство відрізняють від інших дій комбатантів. Так особа зі складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті, яка від імені цієї сторони збирає або намагається-збирати інформацію на території, контрольованій супротивною стороною, не вважається особою, що займається шпигунством, якщо, діючи у такий спосіб, вона *носить формений одяг* своїх збройних сил.

Так само діяльність такої особи не вважається шпигунською, якщо *вона не діє обманним шляхом або навмисно не вдається до таємних методів.*

Якщо така особа потрапляє під владу супротивної сторони, вона не втрачає свого права на статус військовополоненого, і з нею не можуть поводитися як зі шпигуном.

Парламентери. Докладно про парламентарів ідеться в статтях XXXII—XXXIV Додатку до IV Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р.

Парламентаром вважається особа, уповноважена однією з воюючих сторін почати переговори з Іншою стороною і яка прибуває з білим прапором.

І сам парламентар, і сурмач або барабанщик, що його супроводжують, а також прапороносець і перекладач користуються правом недоторканності.

Начальник військ, до якого відправлено парламентаря, не зобов'язаний прийняти його за будь-яких обставин. Він може вжити всіх необхідних заходів, аби перешкодити парламентарю скористатися покладеним на нього дорученням для збирання інформації. Він має також право у разі зловживань з боку парламентаря тимчасово його затримати. Парламентар втрачає право на недоторканність, якщо буде позитивним і безсумнівним способом доведено, що він скористався своїм привілейованим становищем для підмови до зради або для її вчинення.

Військовополонені. У ст. 44 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р. поняття військовополоненого визначено лаконічно: *будь-який комбатант, що потрапляє під владу супротивної сторони, є військовополоненим.* Водночас про цю категорію учасників збройних конфліктів докладно сказано в Женевській конвенції про поводження з військовополоненими 1949 р.

Зокрема, у ст. 4 конвенції сказано, що військовополоненими є особи, які потрапили під владу ворога і належать до однієї з таких категорій:

- ❖ весь особовий склад збройних сил сторони, яка перебуває в конфлікті;

- ❖ особовий склад добровольчих загонів та інших ополчень, включаючи особовий склад організованих рухів опору, якщо вони відповідають нижченаведеним умовам:
 - а) мають на чолі особу, відповідальну за своїх підлеглих;
 - б) мають певний і чітко видимий здалеку розпізнавальний знак;
 - в) відкрито носять зброю;
 - г) додержуються у своїх діях законів і звичаїв війни.
- ❖ особовий склад регулярних збройних сил, що вважає себе підпорядкованим урядові або владі, не визнаних державою, яка тримає в полоні;
- ❖ особи, які йдуть за збройними силами, але не входять до їх складу безпосередньо (постачальники, військові кореспонденти тощо);
- ❖ члени екіпажів суден торговельного флоту, екіпажів цивільної авіації сторін;
- ❖ населення не окупованої території, яке при наближенні ворога стихійно з власної ініціативи стає до зброї для боротьби з військами, що вторгаються.

Конвенція прирівнює до військовополонених за ознакою поводження з ними таких осіб:

- ❖ інтернованих на розсуд держави, що окупує, осіб, які належать або належали до збройних сил окупованої країни;
- ❖ осіб, які підлягають Інтернуванню відповідно до міжнародного права, відповідно до дипломатичної і консульської практики і договорів.

Конвенція застерігає, що медико-санітарний склад і духовний персонал, затримані державою, яка тримає в полоні, з метою надання допомоги військовополоненим, не повинні вважатися військовополоненими (ст. 33).

У цілому ж конвенція застосовується до військовополонених з того моменту, коли вони потраплять під владу ворога, і аж до їх остаточного звільнення і репатріації (ст. 5).

Загально визнаним принципом міжнародного гуманітарного права стосовно військовополонених є те, що військовополонені перебувають під владою ворожої держави, але не окремих осіб або військових частин, що взяли їх у полон. Незалежно від відповідальності, що може бути покладена на окремих осіб, саме держава, яка тримає в полоні, відповідає за поводження з військовополоненими.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Таким чином, прийняття основних міжнародно-правових актів інституту захисту прав людини у період збройних конфліктів свідчить про динамічний розвиток міжнародного гуманітарного права у наш час. Цьому сприяє активна діяльність інституційного механізму ООН, діяльність суб'єктів міжнародного права, а також таких міжнародних організацій, як Міжнародний комітет Червоного Хреста та інших.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ

У сучасному міжнародному праві утворилась нова галузь – міжнародне гуманітарне право, що у свою чергу є складовою системи норм і принципів, які

стосуються прав і свобод людини в цілому.

Міжнародне гуманітарне право – це сукупність принципів і норм, що регулюють відносини між державами з приводу захисту прав людини й основних свобод для усіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії як у мирний час, так і в період збройних конфліктів.

Це наймолодша галузь сучасного міжнародного права, становлення якої відбувалось на Заході в другій половині ХХ ст., а в пострадянських державах, у тому числі і в Україні, бурхливий розвиток з 1991 р.

Характеристика міжнародного гуманітарного права.

Міжнародне гуманітарне право виступає як самостійна галузь сучасного міжнародного права.

Спеціальним об'єктом правового регулювання міжнародного гуманітарного права є міжнародні відносини, які за будь яких обставин забезпечують права людини й основні свободи усім фізичним особам, що перебувають під їх юрисдикцією.

Спеціальним принципом міжнародного гуманітарного права є принцип рівності всіх, незалежно від статі, мови, кольору шкіри, раси, походження або будь-яких інших ознак. Цей принцип закріплений у п.3 ст. 1 Статуту ООН, у Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародних пактах про права людини 1966 р. та інших документах.

Міжнародне гуманітарне право складається із спеціальних інститутів захисту прав людини у мирний час, включаючи захист прав окремих категорій фізичних осіб, статусу іноземців, апатридів, біпатридів, та захисту прав людини у озброєних конфліктах.

Міжнародне гуманітарне право володіє усіма необхідними, з погляду доктрини, системотворчими чинниками.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу «Міжнародне публічне право».

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел зарубіжних авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.

ТЕМА № 12. ПРАВО МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття, предмет та джерела права міжнародної безпеки
2. Загальна система колективної безпеки
3. Регіональні системи колективної безпеки

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Перелік нормативних актів України та міжнародних угод до вивчення теми

1. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН від 26.06.1945. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010
2. Договір про колективну безпеку від 15.05.1992 URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/997_095
3. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_098
4. Заключний Акт НБСЄ від 01.08.1975 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055
5. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/998_158
6. Північноатлантичний договір від 04.04.1949 URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/950_008

Додаткові рекомендовані джерела

1. Барышев А.П. Мировая политика и Организация Объединенных Наций. 1945 2009. М., 2009. 1340 с.
2. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній; за ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
3. Дмитрієв А.І. Інститут постійного нейтралітету міжнародному праві: монографія. Київ, 2005. 312 с.
4. Кулагин В.М. Международная безопасность: учебное пособие для студентов. М., 2006. 319 с.
5. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. 3 е изд., перераб. и доп. М.: 2007.
6. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М.В. Буроменського. К., 2006. 336 с.
7. Міжнародне публічне право: Підручник. 2 ге вид. / за ред. В.М. Репецького. К., 2012. 437 с.
8. Ржевська В.С. Право держави на самооборону і міжнародна безпека. К., 2005.
9. Ушаков Н.А. Правовое регулирование использования силы в международных отношениях. М., 1997.
10. Федоров В.Н. Организация Объединенных Наций, другие международные организации и их роль в XXI веке. М., 2007. 944 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Метою заняття є визначення поняття, предмету та джерел права міжнародної безпеки, загальної системи колективної безпеки, регіональної системи колективної безпеки.

ВСТУП

Протягом тисячолітньої історії розвитку людської цивілізації більшість держав намагалися створити безпечні умови свого існування або самостійно або за допомогою обмеженого кола союзників. При цьому мир розглядався лише як стан відносин між певним колом країн, тому навіть ті держави, що проводили миролюбну політику, прагнули забезпечити мирні відносини, перш за все, зі своїми сусідами, не здійснюючи жодних спроб припинити чи попередити війни в інших регіонах світу.

Усвідомлення потреби світового співробітництва держав у сфері забезпечення миру створило передумови зародження і розвитку нової галузі міжнародного публічного права – права міжнародної безпеки. Прагнення держав забезпечити стабільний мир на землі залежить насамперед від зовнішньої політики й безумовного виконання принципів і норм сучасного міжнародного права. Слід мати на увазі зміни в об'єкті правового регулювання, що відбулися останніми роками. Сьогодні поряд із небезпекою міждержавних конфліктів, що зберігається, дедалі серйознішою стає загроза конфліктів внутрішньодержавних, породжуваних міжнаціональними, міжетнічними й міжрелігійними суперечностями.

У наш час тема безпеки дуже актуальна. І зрозуміло, чому. У сучасну епоху постійних воєнних конфліктів потрібен механізм їхнього врегулювання, а особливо запобігання. Колишній Генеральний секретар ООН Бутрос Галі зазначав, що без миру не може бути розвитку й у суспільстві назриватиме конфлікт. А без демократії неможливо досягти істотного розвитку; за відсутності розвитку мир не може зберігатися протягом тривалого часу.

1. ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ ТА ДЖЕРЕЛА ПРАВА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Право міжнародної безпеки являє собою систему принципів і норм, що регулюють військово-політичні відносини держав і інших суб'єктів міжнародного права з метою запобігання застосуванню військової сили в міжнародних відносинах, обмеження й скорочення озброєнь.

Цілком чітко визначилися головні, основоположні *реальності у сфері міжнародної безпеки* та міждержавних відносин. Серед них, зокрема, такі:

1. Ідеологічна й класова боротьба не можуть лежати в основі мирних міждержавних відносин.

2. Ядерна війна не може бути засобом досягнення політичних, економічних, ідеологічних і будь-яких інших цілей. Тому існують договори про заборону ядерної зброї та зброї масового знищення.

3. Міжнародна безпека має всеосяжний характер. Тобто стосується багатьох питань і сфер громадського життя.

4. Міжнародна безпека неподільна. Не можна будувати безпеку однієї держави за рахунок безпеки іншої. Не можна допускати гонку озброєнь.

5. Неабияк зросла миротворча роль ООН у боротьбі за безпеку.

Реальності сучасного світу й інші чинники свідчать, з одного боку, про багатогранність і всеосяжний характер міжнародної безпеки, а з другого – про нерозривний зв'язок безпеки кожної держави з безпекою всієї міжнародної спільноти, а також між безпекою та розвитком.

Міжнародне право спирається на *загальні принципи цієї галузі*, й особливо на такі: незастосування сили або погрози силою; мирного розв'язання суперечок; територіальної цілісності й непорушності кордонів. А також на низку таких, як принцип рівності й однакової безпеки; незавдання шкоди тощо.

Право міжнародної безпеки має одну особливість: його принципи під час регулювання міжнародних відносин тісно переплітаються з принципами та нормами решти галузей міжнародного права й, отже, утворюють вторинну структуру, що обслуговує, по суті, всю систему сучасного міжнародного права. Тобто право міжнародної безпеки є комплексною галуззю сучасного міжнародного права.

Єдиного підходу до розуміння природи та структури права міжнародної безпеки у сучасній науці міжнародного права не існує. У вітчизняній науці, так само як і в усіх державах-колишніх республіках СРСР та країнах Східної Європи, право міжнародної безпеки розглядається як самостійна галузь міжнародного публічного права, що має власний предмет та структуру системи норм і принципів. В той же час, західна наука не визнає існування такої галузі міжнародного права, асоціюючи відповідні норми з іншими галузями міжнародного права, перш за все, правом міжнародних організацій, правом зовнішніх зносин, міжнародним гуманітарним правом та правом збройних конфліктів. Жодним чином не виступаючи проти такого підходу, все ж слід визнати більш доцільним визначення права міжнародної безпеки саме як самостійної галузі міжнародного публічного права, оскільки цільове спрямування права міжнародної безпеки дещо відрізняється від цільового спрямування інших галузей міжнародного права. Так, якщо головною метою права міжнародних організацій є врегулювання перш за все організаційних питань

діяльності міжнародних міжурядових організацій, а метою міжнародного гуманітарного права – додержання прав людини в умовах збройних конфліктів, то метою права міжнародної безпеки є перш за все попередження нових збройних конфліктів, припинення вже існуючих та створення умов для розвитку мирних відносин між державами.

Певний час *предмет права міжнародної безпеки* розглядався лише у вузькому значенні як військово-політичні відносини суб'єктів міжнародного права, спрямовані на попередження застосування військової сили, обмеження та скорочення озброєнь. У наш час поширеним є більш широкий підхід до розуміння права міжнародної безпеки, що пов'язано, перш за все зі зміною розуміння самого поняття міжнародної безпеки. Якщо первісно міжнародна безпека розглядалася як незастосування військової сили до держави з боку інших держав, то нині міжнародна безпека розглядається значно ширше – як незастосування до держави з боку інших держав чи міжнародних організацій будь-яких заходів, що обмежують або унеможлиблюють її вільний розвиток та повноцінну рівноправну участь в усіх сферах міжнародних відносин. Згідно з таким підходом *предмет права міжнародної безпеки* складають:

- військово-політичні відносини, спрямовані на попередження та припинення застосування військової сили чи погрози силою як засобу вирішення міжнародних спорів;

- військово-політичні відносини, спрямовані на обмеження та скорочення озброєнь;

- політичні відносини, спрямовані за забезпечення політичної, економічної, продовольчої, технологічної, інформаційної та інших видів безпеки держав.

Норми міжнародного права, пов'язані з питаннями міжнародної безпеки, зосереджені у значній кількості міжнародно-правових актів, серед яких можна назвати і Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р., Декларацію про принципи міжнародного права 1970 р., Європейську конвенцію про боротьбу з тероризмом 1977 р., Конвенцію ООН з морського права 1982 р. і т.д. Проте існує низка міжнародно-правових актів, що безпосередньо регламентують відносини, пов'язані з підтриманням міжнародної безпеки і які можна розглядати в якості *джерел права міжнародної безпеки*. Систему таких джерел складають:

- 1) Статут ООН. Відповідно до ст. 1 Статуту ООН підтримання міжнародного миру і безпеки та застосування для цього засобів колективної безпеки є основним завданням ООН. Саме Статутом ООН (глави I, IV, VII) закріплено порядок застосування міжнародно-правових засобів підтримання миру;

- 2) Резолюції Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН, що спрямовуються на конкретизацію положень Статуту ООН і стосуються питань міжнародної безпеки. До них, зокрема, можуть бути віднесені Резолюції Генасамблеї ООН „Про незастосування сили в міжнародних відносинах і остаточну заборону застосування ядерної зброї” 1972 р., „Про визначення агресії” 1974 р., „Про створення зони, вільної від ядерної зброї, в районі Близького Сходу” 1976 р., Резолюція Ради Безпеки № 1373 (2001) від 28.09.2001 р. щодо попередження та заборони фінансування тероризму тощо. Юридична сила цих резолюцій неоднакова: якщо резолюції Ради Безпеки відповідно до ст. 25 Статуту ООН є обов'язковими для

виконання усіма членами ООН, то резолюції Генасамблеї мають лише рекомендаційний характер;

3) міжнародні договори, спрямовані на стримування нарощування ядерних озброєнь у просторовому відношенні. Ці договори, як правило, мають багатосторонній характер і встановлюють заборону виготовлення, розміщення, випробування та застосування ядерної зброї на певних територіях. До цієї групи джерел, зокрема, відносяться:

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.;

Договір про заборону розміщення на дні морів та океанів і їх надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення 1971 р.;

Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці (Договір Тлателоко) 1967 р.;

Договір про без'ядерну зону в південній частині Тихого Океану (Договір Раротонга) 1985 р.;

Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії (Бангкокський Договір) 1995 р.;

Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Африці (Договір Пеліндаба) 1996 р.

4) міжнародні договори, спрямовані на стримування нарощування озброєнь у кількісному та якісному відношеннях. Такі договори можуть бути як двосторонніми, так і багатосторонніми і в основному передбачають граничну кількість певних видів зброї, що можуть виготовлятися та використовуватися державами чи їх групами. До таких договорів відносяться:

- Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою 1963 р.;
- Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р.;
- Договір про звичайні збройні сили в Європі 1990 р.;
- Договір між СРСР та США про обмеження систем протиракетної оборони (Договір по ПРО) 1972 р.;
- Тимчасова угода між СРСР та США про деякі заходи у галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1972 р. (Угода по ОСВ-1);
- Договір між СРСР та США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1979 р. (Договір по ОСВ-2);
- Договір між СРСР та США про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991 р. (Договір по СНВ-1);
- Договір між Росією та США про подальше скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1993 р. (Договір по СНВ-2);

5) міжнародні договори, спрямовані за заборону виробництва окремих видів зброї та ліквідацію наявних запасів таких видів зброї. До цієї групи договорів відносяться:

- Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної та про їх знищення 1972 р.;
- Конвенція про заборону розробки, виробництва і використання хімічної

зброї та її знищення 1993 р.;

- Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та щодо їх знищення 1997 р.;
- Договір між СРСР та США про ліквідацію їх ракет середньої дальності і меншої дальності 1987 р. (Договір по РСМД);

б) міжнародні договори, спрямовані на попередження випадкового (несанкціонованого) виникнення війни. Подібні договори, як правило, є двосторонніми, укладаються між ядерними державами і розраховані на попередження помилкового використання стратегічних видів зброї. Так, до цієї групи джерел відносяться:

- Угоди про прямі лінії зв'язку між СРСР та США (1963 р., 1971 р.), Великобританією (1967 р.), Францією (1966 р.), ФРН (1986 р.);
- Угода про заходи щодо зменшення небезпеки виникнення ядерної війни між СРСР та США 1971 р.;
- Угода у формі обміну листами між СРСР та Францією про попередження випадкового чи несанкціонованого застосування ядерної зброї 1976 р.;
- Угода між Урядом СРСР та Урядом Великобританії про попередження випадкового виникнення ядерної війни 1977 р.;
- Угода між СРСР та США про попередження про запуск міжконтинентальних ракет з підводних човнів 1988 р.;

7) міжнародно-правові акти, спрямовані на створення регіональних систем безпеки. Прикладом цієї групи джерел права міжнародної безпеки можуть бути акти, прийняті в межах Ради з безпеки та співробітництва у Європі (НБСЄ) та Організації з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ):

- Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

З метою підтримання миру та гарантування міжнародної безпеки державами, їх групами та міжнародними організаціями розробляються системи індивідуальної та колективної безпеки.

Системи індивідуальної безпеки – це сукупність засобів, які розробляються та використовуються державою індивідуально з метою гарантування її власної безпеки, зокрема, шляхом організації, фінансування та функціонування збройних сил, систем розвідки, контррозвідки, цивільної оборони тощо.

Системи колективної безпеки – це сукупність засобів, які розробляються та використовуються декількома державами одночасно з метою гарантування їх спільної безпеки чи загальної безпеки усього міжнародного співтовариства.

2. ЗАГАЛЬНА СИСТЕМА КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ

Колективна безпека – це система спільних дій держав та (або) міжнародних організацій з метою підтримання міжнародного миру та безпеки, попередження або припинення за допомогою адекватних та легітимних засобів актів агресії.

Заходи та засоби колективної безпеки мають ґрунтуватися на основних принципах міжнародного права, найважливішими з яких є принципи поваги прав людини, незастосування сили чи погрози силою, непорушності кордонів,

територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи.

В основі створення систем колективної безпеки покладено ідею про неподільність миру, суть якої полягає у визнанні небезпеки збройних конфліктів незалежно від того, де вони мають місце і які держави є їх безпосередніми учасниками. Цей принцип покладає на усі держави обов'язок реагувати на будь-які порушення миру та безпеки в будь-якому районі світу, брати участь у спільних діях на основі Статуту ООН з метою попередження або ліквідації загрози миру.

Залежно від рівня створення систем колективної безпеки розрізняють *два їх види* – загальну (універсальну) та регіональні системи колективної безпеки. Загальна система колективної безпеки ґрунтується на нормах Статуту ООН і передбачає здійснення державами узгоджених заходів з підтримання загальносвітового миру та безпеки на основі рішень ООН.

Основи загальної системи колективної безпеки було закладено прийняттям 01.01.1942 р. антигітлерівською коаліцією Декларації Об'єднаних Націй, що на практиці довело можливість об'єднання проти держав-агресорів широкого кола держав з різними соціально-економічними та ідеологічними системами. У повоєнний час діяльність новоутвореної ООН стала основною системою загальної колективної безпеки.

Система загальної колективної безпеки включає *такі заходи*:

- заходи щодо заборони застосування сили та погрози силою у відносинах між державами;
- заходи мирного вирішення міжнародних спорів;
- заходи роззброєння;
- тимчасові заходи з припинення порушень миру;
- примусові заходи безпеки без використання збройних сил;
- примусові заходи безпеки з використанням збройних сил;
- операції ООН з підтримання миру (миротворчі операції);
- заходи посилення довіри;
- операції багатонаціональних збройних сил поза рамками ООН.

Останні дві групи заходів застосовуються поза системою ООН, хоча і у тісній співпраці з нею. Решта заходів можуть бути застосовані лише за рішенням ООН і у повній відповідності з її Статутом. У відповідності зі Статутом ООН підтримання міжнародного миру та безпеки має ґрунтуватися на загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права і здійснюватися Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки, компетенція яких чітко розмежована. Генасамблея вправі обговорювати будь-які питання і справи, що стосуються підтримання міжнародного миру і безпеки, в т.ч. розглядати загальні принципи співробітництва між державами та розробляти відповідні рекомендації державам та Раді Безпеки ООН.

На Раду Безпеки покладається головна відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки, вона є єдиним органом ООН, наділеним правом здійснювати від імені Об'єднаних Націй превентивні та примусові дій, як з використанням, так і без використання об'єднаних збройних сил держав-членів ООН. Загальна процедура застосування заходів колективної безпеки Радою Безпеки передбачена положеннями гл. VII Статуту ООН і полягає в наступному. У випадку виникнення загрози міжнародному миру та безпеці Рада Безпеки згідно зі ст. 30

Статуту здійснює кваліфікацію існуючої ситуації і визначає, має місце загроза миру, порушення миру чи акт агресії. Ця кваліфікація є юридичною основою для застосування подальших заходів безпеки.

Якщо обставини дозволяють попередити подальше загострення ситуації, Рада Безпеки може прийняти резолюцію про застосування тимчасових заходів з підтримання миру. Такі заходи не повинні наносити шкоду правам, інтересам чи положенню заінтересованих сторін і не порушувати основних принципів міжнародного права. Вони виконуються, як правило, самими сторонами конфлікту і можуть полягати у припиненні вогню чи встановленні перемир'я, відведенні військ на раніше зайняті позиції, виведенні військ з окупованої території, проведенні тимчасової демаркаційної лінії, утворенні демілітаризованої лінії і т.п. Якщо ситуація є складною і тимчасові заходи підтримання не дали результатів чи взагалі не можуть бути застосовані, Рада Безпеки вправі застосовувати невійськові примусові заходи, зокрема вимагати від членів ООН повного чи часткового припинення економічних відносин, транспортного сполучення, роботи систем зв'язку, а також розриву дипломатичних зносин з державою-правопорушницею.

Відповідно до ст. 42 Статуту ООН якщо Рада Безпеки вважатиме, що примусові заходи безпеки без використання збройних сил можуть виявитися або вже виявилися неефективними, вона може прийняти рішення про застосування заходів примусу з використанням таких повітряних, морських та сухопутних збройних сил, які є необхідними для відновлення міжнародного миру та безпеки, зокрема, це може бути блокада, демонстрація сили чи інша операція збройних сил. Рада Безпеки може застосувати збройну силу після невійськових заходів, одночасно з ними чи в якості первинного заходу. У будь-якому разі таке застосування збройної сили має здійснюватися лише в загальних інтересах міжнародного співтовариства і не повинне суперечити положенням Статуту ООН.

Одним із важливих заходів загальної колективної безпеки, що активно застосовується останнім часом, є проведення операцій ООН з підтримання миру (миротворчих операцій). **Операції ООН з підтримання миру** (миротворчі операції) – це заходи колективної безпеки миротворчого характеру, що здійснюються із залученням військового персоналу з метою стабілізації обстановки в районі конфлікту, створення сприятливих умов для мирного його вирішення, встановлення та підтримання миру.

Проведення миротворчих операцій не може розглядатися як застосування збройної сили проти сторін конфлікту, оскільки участь в таких операціях беруть не міжнародні збройні сили чи збройні сили іноземних держав, а іноземний військовий персонал, який має зберігати нейтралітет і не може брати участі в бойових діях. Особливістю міжнародно-правового регулювання миротворчих операцій ООН є те, що вони не передбачені Статутом ООН чи будь-яким іншим спеціальним міжнародним договором. Рішення про проведення миротворчих операцій приймається Радою Безпеки ООН у кожному окремому випадку. У відповідній резолюції Ради Безпеки має вказуватися мета та строки проведення миротворчої операції, склад та чисельність миротворчого контингенту, порядок його використання. Фінансування миротворчих операцій здійснюється усіма державами-членами ООН шляхом сплати пропорційних внесків, причому найбільші внески

сплачуються постійними членами Ради Безпеки. В окремих випадках, наприклад, як це має місце при діяльності Міжнародних збройних сил з підтримання миру на Кіпрі, внески сплачуються на добровільній основі.

Проведення миротворчих операцій ООН характеризується **такими особливостями:**

- миротворчі операції можуть проводитися лише за наявності чітко вираженої згоди на це усіх сторін конфлікту;
- єдиною правомірною підставою проведення миротворчих операцій є виключно відповідний мандат Ради Безпеки ООН;
- загальне керівництво миротворчою операцією здійснюється Радою Безпеки ООН;
- командування та контроль за проведенням миротворчої операції покладається на Генерального секретаря ООН;
- повний нейтралітет миротворчого контингенту, який не може втручатися у внутрішні справи країни перебування чи використовуватися в інтересах будь-якої сторони конфлікту на шкоду іншій стороні;
- використання збройної сили персоналом миротворчого контингенту допускається виключно в цілях самооборони.

Нині сформувалися та використовуються два основні типи миротворчих операцій:

а) місії військових спостерігачів у складі незброєних офіцерів – т.зв. „блакитні шоломи” (перша така місія була утворена у 1948 р. для спостереження за виконаннями умов перемир'я в Палестині);

б) сили з підтримання миру у складі національних військових контингентів, озброєних легкою стрілецькою зброєю – т.зв. „блакитні шоломи” (перша така операція була проведена у 1956 р. на Близькому Сході).

Фактична відсутність передбачених статутом ООН міжнародних збройних сил та потреба застосовувати такі сили до держав-правопорушниць зумовили виникнення та застосування ще одного заходу загальної колективної безпеки – операцій багатонаціональних збройних сил поза рамками ООН.

Відповідно до Статуту ООН застосування примусових дій може мати місце лише за рішенням Ради Безпеки і під її керівництвом. Проте такий захід безпеки мав місце лише один раз – у 1960-1964 рр., у Конго, коли Рада Безпеки надала дозвіл миротворчому контингенту застосувати збройну силу з метою роззброєння сепаратистів та збереження територіальної цілісності Конго. У більшості ж випадків Рада Безпеки передавала групі держав право приймати рішення про застосування збройної сили.

Вперше така ситуація мала місце у 1950 р. у Кореї. США втруtilись у війну між Північною та Південною Кореєю на боці останньої, після чого Рада Безпеки ООН трьома своїми резолюціями висунула вимогу припинення бойових дій, відведення північно-корейських військ за 38-му паралель і закликала членів ООН сприяти Південній Кореї, надавши збройні контингенти у розпорядження об'єднаного командування під керівництвом США. Утворені багатонаціональні сили у складі контингентів 16 держав отримали назву „Збройні сили ООН”, хоча фактично Раді Безпеки не підпорядковувалися.

Вдруге багатонаціональні збройні сили були утворені у 1991 р. після вторгнення Іраку до Кувейту. У цьому разі Рада Безпеки ООН надала державам не право застосовувати збройні сили, а право „застосовувати усі необхідні засоби ... для відновлення міжнародного миру і безпеки у цьому районі”, що і послужило підставою для застосування збройної сили проти Іраку коаліцією під керівництвом США. У подальшому Рада Безпеки уповноважувала групи держав на застосування збройної сили в Сомалі під керівництвом США (1992 р.), у Руанді під керівництвом Франції (1994 р.) та на Гаїті під керівництвом США (1994 р.). В усіх цих випадках керівництво операціями здійснювали не Рада Безпеки ООН, а держави учасниці, як ж і фінансували проведення цих операцій.

Така процедура застосування групою держав збройної сили проти країни-правопорушниці на підставі попереднього доручення Ради Безпеки ООН була порушена при застосуванні збройної сили проти Югославії (1999 р.), Афганістану (2002 р.) та Іраку (2003 р.). В усіх цих випадках групи держав під керівництвом США застосовували збройну силу без попереднього дозволу Ради Безпеки ООН, однак кожного разу Рада Безпеки вже після застосування сили визнавала ці операції правомірними, а у випадках з Афганістаном та Іраком – навіть визнавала право окупаційних адміністрацій здійснювати керівництво міжнародними контингентами збройних сил. Це дозволяє говорити про правомірність подібних заходів колективної безпеки, хоча ні Статутом ООН, ні будь-якими іншими універсальними міжнародними договорами вони не передбачені.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Заходи та засоби колективної безпеки мають ґрунтуватися на основних принципах міжнародного права, найважливішими з яких є принципи поваги прав людини, незастосування сили чи погрози силою, непорушності кордонів, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи.

В основі створення систем колективної безпеки покладено ідею про неподільність миру, суть якої полягає у визнанні небезпеки збройних конфліктів незалежно від того, де вони мають місце і які держави є їх безпосередніми учасниками. Цей принцип покладає на усі держави обов'язок реагувати на будь-які порушення миру та безпеки в будь-якому районі світу, брати участь у спільних діях на основі Статуту ООН з метою попередження або ліквідації загрози миру.

3. РЕГІОНАЛЬНІ СИСТЕМИ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ

Поряд із загальною системою колективної безпеки Статут ООН передбачає можливість створення і регіональних систем підтримання міжнародного миру за умови, що такі системи та їх діяльність сумісні з цілями та принципами ООН і підходять для регіональних дій. Подібні положення Статуту ООН дозволяють зробити висновок, що регіональні системи колективної безпеки складають частину загальної системи міжнародної безпеки і їй підпорядковані.

Враховуючи суттєві відмінності регіонів, Статут ООН не дає чіткого визначення регіональних органів та угод з питань міжнародної безпеки, а також функцій, що на них покладаються.

В цілому для регіональних систем колективної безпеки характерна наявність

таких ознак:

- проголошується зобов'язання учасників вирішувати усі спори між собою виключно мирними способами;
- закріплюється обов'язок учасників надавати індивідуальну чи колективну допомогу державі, що піддалася зовнішньому нападу;
- про заходи колективної оборони невідкладно має повідомлятися Рада Безпеки ООН;
- учасниками є, як правило, держави одного регіону, а сам договір діє в межах району, визначеного угодою сторін;
- прийняття нових членів до системи регіональної безпеки можливе лише за згодою усіх її учасників.

Основною метою регіональних угод та організацій є забезпечення мирного врегулювання спорів між їх учасниками. Відповідно до ч. 2 ст. 52 Статуту ООН члени цих угод та організацій повинні докладати усіх зусиль для мирного вирішення місцевих спорів в рамках своїх організацій до їх передачі на розгляд Ради Безпеки.

Досить складним є питання про можливість здійснення в межах регіональних систем безпеки примусових заходів із застосуванням військової сили. За загальним правилом регіональні організації вправі застосовувати збройну силу лише для протидії уже заподіяному нападу хоча б на одного із їх учасників. Тривалий час беззаперечною вважалася думка, що у випадках, не пов'язаних з безпосереднім нападом на учасників регіональної системи безпеки, вона може здійснювати примусові заходи з використанням збройної сили лише за рішенням Ради Безпеки ООН, однак операції під керівництвом США проти Югославії (1999 р.), Афганістану (2002 р.) та Іраку (2003 р.) довели, що такі заходи можуть застосовуватися і без рішення Ради Безпеки ООН. Щоправда, навряд чи можна говорити, що операції проти Афганістану та Іраку були реалізовані в рамках регіональних систем колективної безпеки, оскільки ці країни не входять до регіону діяльності НАТО.

Нині існує декілька регіональних систем колективної безпеки, причому регіони їх функціонування досить часто пересікаються. **Основними серед таких є** Організація з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ), Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Система колективної безпеки СНД. Певні заходи колективної безпеки розроблені і в рамках Ліги арабських держав (ЛАД), Об'єднання американських держав (ОАД) та Організацією африканської єдності (ОАЄ), але особливою ефективністю вони не відзначаються.

Організація з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ) створена відповідно до рішень, закріплених Паризькою (1990 р.), Віденською та Гельсінською (1992 р.) деклараціями Наради з безпеки та співробітництва у Європі. Членом ОБСЄ є і Україна.

Цілями ОБСЄ є: сприяння поліпшенню взаємних відносин, а також створення умов щодо забезпеченню тривалого миру; підтримка розрядки міжнародної напруженості; визнання неподільності європейської безпеки, а також взаємної зацікавленості в розвитку співробітництва між державами-членами; визнання тісного взаємозв'язку миру і безпеки в Європі та у всьому світі тощо. У своїй діяльності ОБСЄ тісно співпрацює з іншими регіональними організаціями, зокрема, ЄС, Радою Європи та НАТО.

ОБСЄ складається з представників парламентів країн, що підписали Гельсінський заключний акт 1975 р., і Паризьку хартію 1990 р. Парламентська асамблея дає оцінку ходу здійснення цілей ОБСЄ; обговорює питання, підняті на зустрічах Ради Міністрів і на зустрічах на вищому рівні держав-членів ОБСЄ; розробляє і сприяє здійсненню механізмів попередження і вирішення конфліктів; подає підтримку зміцненню і консолідації демократичних інститутів в державах-учасниках ОБСЄ. Органами ОБСЄ є Рада, Комітет старших урядовців, секретаріат, центр із запобігання конфліктам та ін.

Організація Північноатлантичного договору (НАТО) діє на основі Північноатлантичного договору 1949 р. Структура НАТО є відкритою для вступу нових європейських держав. Нині до складу НАТО входять 19 держав, але ступінь їхньої інтеграції в Північноатлантичний альянс різна. Наприклад, Ісландія, що не має власних збройних сил, не входить в інтегровану військову структуру. Однак вона вправі послати цивільного чиновника у Військовий комітет. Ісландія має статус спостерігача в Комітеті військового планування. Іспанія не бере участь в інтегрованій командній структурі НАТО, однак вона є повноправним членом Північноатлантичної ради, Групи ядерного планування, Комітету оборонного планування і Військового комітету. Франція в 1966 р. вийшла з інтегрованої військової структури НАТО, залишившись у його політичній організації.

Згідно положеннями Північноатлантичного договору (ст. 5 і 7), озброєний напад проти одного або декількох держав-учасників розглядатиметься як напад проти всіх них, якщо такий напад відбудеться, кожен учасник допомагатиме стороні, що піддалася нападу, всіма засобами, включаючи застосування озброєної сили. Напад включає озброєний напад як на території держав-членів, так і на їх судна і літаки в певному районі. Про всякий такий напад і всі вжиті заходи негайно повідомляється Рада Безпеки ООН. Заходи припиняються, коли Рада Безпеки вживає заходи для відновлення і підтримки міжнародного світу і безпеки.

Відповідно до Договору була створена Рада НАТО (найвищий політичний і військовий орган), в якому представлені всі члени НАТО на рівні глав держав, урядів і міністрів закордонних справ. Як постійний орган Рада збирається раз на тиждень на рівні постійних представників в ранзі послів. Рада засновувала допоміжні органи, зокрема, Військовий комітет, що засідає не рідше за два рази на рік. У 1991 р. створена Рада Північноатлантичного співробітництва, в якій держави представлені міністрами закордонних справ.

Керівними органами НАТО є: Північноатлантична рада. Комітет оборонного планування, Група ядерного планування, інші комітети, Генеральний секретар. Військова структура НАТО складається з Військових комітетів, Постійного військового комітету і Міжнародного військового штабу. Місцеперебування НАТО – м. Брюссель (Бельгія).

НАТО постійно розширює співробітництво з іншими державами, зокрема, через програму „Партнерство заради миру”, учасником якої є і Україна. Ця програма здійснюється під керівництвом НАТО і створює умови для формування нових відносин у сфері безпеки між НАТО і його партнерами заради миру. На основі прихильності цілям програми „Партнерство заради миру” члени НАТО будуть розвивати разом з іншими державами процес планування і досліджень з метою

закладки основи для виявлення й оцінки сил і потужностей, що можуть бути надані ними для міжнародної бойової підготовки, навчань і операцій у взаємодії із силами НАТО. Держави-члени Організації мають намір сприяти військовій і політичній координації в штаб-квартирі НАТО з метою забезпечення керівництва і керування відповідною діяльністю на основі партнерства з іншими державами, включаючи планування, бойову підготовку, навчання і розробку доктрин. НАТО буде проводити консультації з будь-яким активним учасником партнерства, якщо цей партнер вважає, що існує пряма погроза його територіальної цілісності, незалежності чи безпеці.

Організація американських держав (ОАД) була створена на підставі Міжамериканського договору про взаємну допомогу 1947 р., Статуту ОАД 1948 р. і Міжамериканського договору про мирне вирішення міжнародних спорів 1948 р. Членом ОАД може бути будь-яка американська держава, що ратифікувала його Статут. Нині учасниками ОАД є всі американські держави, за винятком Канади і Куби. Місцеперебування ОАД – м. Вашингтон.

Цілями ОАД є забезпечення миру і безпеки на американському континенті, зміцнення солідарності і співробітництва, захист територіальної цілісності, організація спільних дій у випадку агресії, а також мирне вирішення суперечок.

Відповідно до ст. 25 Статуту ОАД будь-яка агресія проти однієї з американських держав розглядається як агресія проти всіх інших. При цьому Статут дає розширювальний перелік випадків, коли держави мають право застосовувати заходи колективної самооборони: якщо недоторканність або цілісність території, або суверенітет, або політична незалежність будь-якої американської держави будуть порушені за допомогою озброєного нападу або акту агресії, що не є озброєним нападом, або внутрішньоконтинентального конфлікту між американськими державами, або внаслідок ситуації, яка можуть поставити під загрозу мир в Америці.

На відміну від інших регіональних систем колективної безпеки Статут ОАД не передбачає обов'язку ОАД сповіщати Раду Безпеки ООН про вжиті заходи військового характеру, однак такий обов'язок безпосередньо впливає з норм Статуту ООН.

Найвищим органом ОАД є Генеральна асамблея, в якій представлені всі держави-члени ОАД. Для розгляду невідкладних проблем утворено Консультативну нараду міністрів закордонних справ, при якому засновано Консультативний комітет оборони для координації діяльності учасників з питань військового співробітництва.

Система колективної безпеки СНД знаходиться лише на стадії формування, що не в останню чергу протиріччями в середині самої Співдружності. У 1992 р. 9 держав (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан та Узбекистан) уклали Договір про колективну безпеку, що передбачав спільне надання військової допомоги державам-учасникам у випадку зовнішньої агресії. На основі цього Договору утворено Об'єднані збройні сили та Рада колективної безпеки з фактично консультаційними повноваженнями. У 1999 р. 3 держави (Азербайджан, Грузія та Узбекистан) відмовилися від подальшої участі у цій системі колективної безпеки.

У 1995 р. главами Білорусі, Вірменії, Грузії, Росії, Таджикистану, Туркменістану та України підписано Угоду про створення об'єднаної системи

протиповітряної оборони, однак вона передбачає не створення системи колективної безпеки, а спільну експлуатацію цілісного комплексу протиповітряної оборони, створеної Радянським Союзом. Жодних положень про порядок вирішення внутрішніх конфліктів чи реагування на зовнішню агресію цією Угодою не передбачено.

Більш ефективно на теренах СНД діє система миротворчих операцій. Ташкентською угодою 1992 р. та протоколами до неї передбачено створення Груп військових спостерігачів та Колективних сил з підтримання миру. Рішення про створення таких груп та сил приймається Радою глав держав СНД, про що негайно повідомляється Рада Безпеки ООН та Рада Міністрів ОБСЄ. Загальне керівництво миротворчою операцією здійснює Об'єднаний штаб, що також утворюється Радою глав держав СНД.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Поряд із загальною системою колективної безпеки Статут ООН передбачає можливість створення і регіональних систем підтримання міжнародного миру за умови, що такі системи та їх діяльність сумісні з цілями та принципами ООН і підходять для регіональних дій. Подібні положення Статуту ООН дозволяють зробити висновок, що регіональні системи колективної безпеки складають частину загальної системи міжнародної безпеки і їй підпорядковані.

Враховуючи суттєві відмінності регіонів, Статут ООН не дає чіткого визначення регіональних органів та угод з питань міжнародної безпеки, а також функцій, що на них покладаються.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, можна підвести наступні підсумки:

1. З метою підтримання миру та гарантування міжнародної безпеки державами, їх групами та міжнародними організаціями розробляються системи індивідуальної та колективної безпеки.

2. Системи індивідуальної безпеки – це сукупність засобів, які розробляються та використовуються державою індивідуально з метою гарантування її власної безпеки, зокрема, шляхом організації, фінансування та функціонування збройних сил, систем розвідки, контррозвідки, цивільної оборони тощо.

3. Системи колективної безпеки – це сукупність засобів, які розробляються та використовуються декількома державами одночасно з метою гарантування їх спільної безпеки чи загальної безпеки усього міжнародного співтовариства.

4. Заходи та засоби колективної безпеки мають ґрунтуватися на основних принципах міжнародного права, найважливішими з яких є принципи поваги прав людини, незастосування сили чи погрози силою, непорушності кордонів, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи.

5. В основі створення систем колективної безпеки покладено ідею про неподільність миру, суть якої полягає у визнанні небезпеки збройних конфліктів незалежно від того, де вони мають місце і які держави є їх безпосередніми учасниками. Цей принцип покладає на усі держави обов'язок реагувати на будь-які порушення миру та безпеки в будь-якому районі світу, брати участь у спільних діях

на основі Статуту ООН з метою попередження або ліквідації загрози миру.

6. Поряд із загальною системою колективної безпеки Статут ООН передбачає можливість створення і регіональних систем підтримання міжнародного миру за умови, що такі системи та їх діяльність сумісні з цілями та принципами ООН і підходять для регіональних дій. Подібні положення Статуту ООН дозволяють зробити висновок, що регіональні системи колективної безпеки складають частину загальної системи міжнародної безпеки і їй підпорядковані.

7. Враховуючи суттєві відмінності регіонів, Статут ООН не дає чіткого визначення регіональних органів та угод з питань міжнародної безпеки, а також функцій, що на них покладаються.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ТЕМИ

В ході лекції розглянуто лише частину з того значного кола питань, що необхідно буде опанувати майбутнім юристам при вивченні курсу «Міжнародне публічне право».

Саме тому при підготовці до практичних занять з теми рекомендується звернутись не лише до базових підручників, а ще й до інших джерел, які можна знайти у бібліотеці університету або у книжковому фонді навчально-методичного кабінету кафедри загальноправових дисциплін.

В процесі вивчення теми пропонується для кращого засвоєння навчального матеріалу ознайомитись з підручниками та посібниками з числа зазначених у списку літератури. При використанні джерел зарубіжних авторів необхідно опанувати навчальний матеріал, корегуючи його з урахуванням положень законодавства України.

Пропонується звернути особливу увагу на низку питань, що є дискусійними серед науковців, а тому іноді відзначаються суттєво відмінними один від одного поглядами вирішення теоретичної проблеми.